

નિવેદન

★ આ એક પ્રયાસ જ છે. આ પ્રયાસ પાંચમય - આઠવાદ પૂરતો જ છે એથી અધિક ગૂઝળાવું ગણું, ધણી દેખા છતાં, નર્વાહા વ્વીકારવી પડી છે - છતાં ધાર્યા કળતા કદ ધણુ વધી ગયું છે !

★ આ સંપાદન હજી વધુ સારુ ચર્ચા શક્યું હોત એવતુ - ગેન્ડોનું આત્મજ્ઞતાત આપી શકાયા માટે અનન્ય આનંદ ન, તેટલો જ રજ રહી ગયો છે - મો ઝેનિત્સિનના ડાન્સેન્ડ્રેશનકેમ્પના અનુભવોની આત્મકથાત્મક નવનકયા One Day in the Life of Denis-Ovatch આપી શકાઈ હોત તો વગ્ગો સતોપ યાત

★ આ અથ 'અદ્યતન ટુસી સાહિત્ય'નો ૧૬ અંક છેતા એક અતિ મુંઠ હજેગિયન વાર્તા અઠી સમાઈ જઈ રાખી છે એનો આનંદ છે અન્ય સામ્યવાદી દેશોનું ધણુ મધુ સાહિત્ય અને તેની સમસ્યાઓ એક નવો વધુ અથ માગે ડ

*

જે મિત્રોએ આ અથને તમૃદ્ધ કરવાના શયો આપ્યો છે તે અનુવન્દક મિત્રોનો, ઉપરાત શ્રી જયતિભાઈ દલાલનો, હું-સણી છુ... જયતિભાઈએ જ તો હજેરિયન વાર્તાં ચીધી હતી વધુમા, પ્રો મોમજીએ (વડોદરા મુનિ રાજનીતિ-શાખા) એવતુગેન્ડોનું આત્મજ્ઞતાત સૂચવીને તે મેળવી આપ્યા બદન તેમના ખૂન જ આભારી છાએ

*

કુશીવ મુગનું ગણિયા આજે અનેક રીતે, અન પાંચ રીતે, વિશ્વ આખાનું પવાન ખચી રહ્યું છે અનેક દિશાએથી એનું અવલોકન - મૂલ્યકુશુ-મૂલ્યાકન, નવેસરથી, કરવાના આવશ્યકતા જોની થઈ છે અડી ગમૂ કરેલ સાહિય એ પ્રગ્નના મનોભાવો - મથનોની સથ આપણે યત્નકિચિત તાત સાધી આપશે - એથી વિશેષ શું વાછીએ ?

—મંપાદકે

સંખ્યા

કુશોવયુગની સાહિત્યિક સમગ્રતા [૧] બોમીલાલ ગાંધી
 મોવિયેલ સાહિત્યના પ્રવાહો [૮] બોમીલાલ ગાંધી

વાર્તા

માત્રિગોનાનું ઘર [૧૫] એલેક્ઝાંદર સોલ્ઝેનિત્સિન
 (અનુ: રમણલાલ પાઠક)
 જન્મ દિને [૧૨૭] દિબેર ડેરી (અનુ: સરસો
 જગમોદન)

આત્મ અને ઇવ [૧૪૨] યુરી કાઝાકોવ
 (અનુ: અનિરુદ્ધ પ્રભભટ્ટ)

એક વાર્તાની વાર્તા [૧૮૨] વ્લાદિમિર પોલ્યકોવ
 (અનુ: સુભદ્રા ગાંધી)

નિબંધ

સામ્યવાદી સત્તા અને સાહિત્ય [૧૯૭] સંકલન-અંપાદન
 રનાલિનયુગનો ઓથા [૨૦૬] " "
 કુશોવયુગો એકગ [૨૧૯] " "
 અજંપાની માધુરી [૨૨૨] " "
 પરિચય [૨૪૬] " "

કવિતા

પાનખર, કાફીમા પાસે [૫૫] લેઝનમેન્કો (અનુ: ગતિલાલ
 દવે, ગવેશધામ શર્મા)

— [૫૮] યુજેની વિનોકુરોવ
 (અનુ: ગતિલાલ દવે)

અપરે દેશમાં, [૫૯] એવનુજેન્કો (અનુ: જયંત
 ભટ્ટક લતાઓમા; જામી યાદ પાઠક; બો. ગાંધી)

આલિનના વાગસદાશે [૨૬૭] એવનુજેન્કો (અનુ: બોમીલાલ
 ગાંધી)

કુશ્વોવ-યુગની સાહિત્યિક સમસ્યા

—ભોળીલાલ ગાંધી

૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં, ૨૦મી પાર્ટી કોન્ગ્રેસ સમયે, રતાસિનનું અને રતાસિનવાદી યુગનું જે ચિત્ર કુશ્વોવે રજૂ કર્યું હતું. એની બીજી ગમેતેટલી જાણપો હોય (અને એ જાણપો જ તો આજે એનો વિશ્વવાદ બની બેઠી છે) પણ, એટલી વાત તો નક્કી છે કે એણે એક મૂર્તિભંગકર્તા મહાકાવ્ય હાથ ધર્યું હતું.

આ ૭-૮ વર્ષ દરમિયાનના એના ગમે તેટલા વિરોધાભાસી છતાં, અવારનવાર એજ આવેશમાં આવીને, લેનિન પાસે સૂતેલા રતાસિનના શમને સુધ્ધા મુસોલિયમમાંથી હઠાવી બીજે દફનાવી દર્જને અધૂરું રહેલું કાવ્ય નાટકી રીતે આગળ ધપવાનો ઉત્સાહ એણે ટકાવી રાખ્યો છે.

જેવું ધર્મનું તેવું સામ્યવાદનું છે. મૂર્તિપૂજના ખંડન પછી આસ્તિકવાદની ઇમારત સાંધી શકાતી નથી; સામ્યવાદની ઇમારતમાં કદિ ફરી ન સંધાય એવી તરાડ પાડવાનું ઐતિહાસિક કાવ્ય કુશ્વોવના હાથે ધર્મ ચૂક્યું છે. પરિણામ ? કુશ્વોવે ધારેલા અને યોજેલા જ આવે એવું માનવાને કંઈજ કારણ નથી—ઇતિહાસ એ રીતે કોઈનો હામી નથી. કુશ્વોવ ઇતિહાસનો ક્રમ સમજતો નથી એમ પણ ધારતું યોગ્ય નથી. એ જોટલો નાટકી છે એટલો જ ખધો પણ છે.

એથી જ, એક જ સ્વાસે, અનેક વિરોધાભાસી વિચારો કથા જ સંહોભ વિના, ઉચ્ચારી શકે છે.

આજે સૌ કોઈ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે કે કુશ્વોવે છોડેલું તીર બુધ્ધરંગની જેમ એને જ નિશાન બનાવી વારંવાર ધમી આપ્યું છે—દંજેરી, પોલાક, આદમેનિયા, તથા ચીનની ઘટનાઓએ અને બીજી અનેક સમસ્યાઓએ, જગતના કમ્યુનિસ્ટ એકદંડી સિદ્ધાન્ત મૂલને અને

એકજની સંગઠનને ખેરવિખેરની દિશામાં હસેલો. મારી દીધી છે કદાચ જીવલેણ ખડક સાથે અફાળવા માટે ય કૃત્રિમોવ નિમિત્ત બની જાય તો નવાઈ નથી.

બહારની વાત અને ખીજી વાત જવા દઈએ; પણ જ્યાં કશો ભય વરતાતો ન હતો એવા અગ્નિપ્રવા સાત અને નિરૂપદવી દેખાતા ખુલ્લેથી પડકાર જિહ્વો છે સર્જક-સાહિત્યકારો-બુદ્ધિજીવીઓની કલમે અને પીછીએએ અણધારે આધાત હોય છે.

પરંતુ ખૂબીની વાત તો એ છે કે જ્યારે એમને તરાડો પડી છે ને ધમ્મી અંકર આગ સકારાર્થ રહી છે ત્યારે, કથા જ સકોચ વિના, સ્તાલિનેય ન કર્યો હોય એવો દાવો કરતાં કૃત્રિમોવ ખચકાતો નથી !

“ સોવિયેત સમાજે સોવિયેતમાંની તમામ પ્રજાઓની અને વિકાસોની - કામદાર, કિસાન અને બુદ્ધિજીવીઓની - એકઠંડી (મેનોવિયિક) એકતા સિદ્ધ કરી લીધી છે .. અમારી આ એકઠંડી એકતાનો ભંગ કરનાર શેષનેય અમારી પાટી સહી નહિ લે. ”

નોંધવા જેવી વાત એ છે કે ખીજે ક્યાં નહિ પણ પોતાના દેશના સાહિત્યકારો, સારસ્વતો, સર્જકોની સહાનુભૂતિ, એવાસે ' એકઠંડી ' 'સિદ્ધિ'ની અને 'સમજ'ની જાહેરાત કરવી પડે એ હડે એનો પોતાનો આંતરિક-વિસવાસ જાગી ધ્રુવે છે !

પરંતુ એમ કરીને કુશોવ સિદ્ધ શું કરવા માગે છે ? કેવળ બેશમ દાવાઓ આગળ ધરવા માગ્યો - જાહેર કરી દેવા માગ્યો તો કોઈ હુવે ઠગાવાનું નથી; અને ધમકાઓથી કોઈ કરી જવાનું છે કે કેમ એ વાત ખાનુ પર રાખીએ તોય, કુશોવ એની ધમકાઓનો કેવો-કેટલો અમલ કરી ચકવાતો છે ? હવે સ્તાલિનના દિવસે પાછા વળવાના નથી, હવે સ્તાલિન જીવતો યદ્દ શકે એમ નથી - ને હવે, સ્તાલિનનું જૂન પણ, કુશોવની નહિ, રિમકે 'બજ' કુશોવ 'શુદ્ધ' સ્તાલિનવાદી બની ચકવાતો નથી ! સ્તાલિનના

સાચા વારસદારોની મદદે ધાવા મોસોલિયમમાં આંટા મારી રહ્યું છે ! *

સ્તાલિનનું રહસ્ય, સ્તાલિનવાદનો અર્થ જ એ હતો કે મહા-અસત્યને સંપૂર્ણપણે ઢાંકેલું રાખવું પણ કુશિલે તો એકવાર પોતાના જ હાથે એ વરનિશના પોપક હિખાડી નાખી, અરથું પરધુંય - જેવું તેવું ય, સત્ય જાહેર કરવાની જૂથ કરી લીધી છે. રુસી પ્રજાએ પણ એ ઘાનનું ફળ ચાખી લીધું છે. હવે ખુદા પણ આદમ અને ઈવને એના પરિણામોથી બચાવી શકે એમ નથી.

‘ થોડીક સ્વતંત્રતા ’ - ‘ મર્યાદિત સ્વતંત્રતા ’ ! એક વાર એ ‘ થોડીક ’ અને ‘ મર્યાદિત ’ ની સમજ પડી ગયા પછી એનો સ્વભાવ જ કુમા-વાનો બની જાય છે !

● કુશિલ હારેથી બાછ રમી રહ્યો છે - સ્તાલિનને હરાવવામાં, જેટલી અથડાએ કરી છે તે દિલ્લિયોરી રાખી છે, એટલી એ પોતાની જ દાર વહેરી રહ્યો છે.

સ્તાલિનના જમાનામાં સામ્યવાદી સૂત્રોનું જે જાદુ હતું તે કુશિલે હાથે કરી ખુણા પાડી દીધું છે નાસ્તિકના મોહનાં ધર્મસૂત્રો આસ્તિકને છતી ચકવાનાં નથી ને નાસ્તિકને રીઝતી ચકવાનાં નથી. એથી જ તો સ્તાલિનના જુદાજુદામાં જે તાકાત હતી તે કુશિલેવના સિદ્ધાન્ત-સૂત્રોમાં ફંકી બની કુશિલેવની જ ટેકડી કરતી દેખાય છે ! કુશિલેવનું અરથું સત્ય પણ પોખું અસત્યની જ મગજ સારે એવી ગિયતિ સંગમર્મગર્ભ છે !

કુશિલેવ ખરેખરો ધેગરો છે, પણ હારેલો નથી. એણે જે રાક્ષસ જમાડ્યો છે, એનાં બધાં લક્ષણો એને પોતાનેય જલે સમજાવા ન દેવ, ૨૫૮ ન દેવ, પણ એણે જાહેર કરેલું સ્તાલિનયુગનું આગ્રહનું ચિત્ર, એના દેશ માટે અને દુનિયા માટે એણું બીજું નથી. અગ્રધા જમાડેલા ગણસભે ફરી કપાડી દેવાની જરૂરથી કુશિલેવ પાસે રહી નથી ખરેલી

* એવરુપીનોની કવિતા : સ્તાલિનના વારસદારો ની હાલી પંક્તિનો સંગ્રહ.

ધારેલી જીવની પ્રગતિને દટોળ્યા પછી, ફરી ધનમાં કુખાડી દેવાની તામાન એની પાસે છે નહિ... અફીણ ખવડાવી મળું દ્રૂંપી દેવાની શક્યતા સૌ કાર્થ રણીધણી પાસે હોય જ છે - સ્તાલિન પાસે હતી ને એણે પ્રથમ એ કીમિયો, આર્થિકી અંત લગી, અજમાવ્યોય હતો; પરંતુ એ કેટલો જોખમકારક છે એ જાતેજ જાહેર કર્યા પછી, એજ પ્રજા હિપર એનો અખતરો કરવા પહેલાં, કર્ષ નહિ તો એના જોખમનો ત્રિચાર તો કુશ્યોવ કરી જ લેશે : કેટલા જોખમે ? કેના જોખમે ? પોતાના જ દિલ-હેતુઓના જોખમે તો નહિ જ નહિ ને ?

બધી બાજુથી ઉપાધી ઊભી કરી ચુકેલા કુશ્યોવને એક જ રસ્તો દેખાય છે : સૂત્રો ઉઘ્યારવા જરૂરી છે, કેમકે એ એક જ ભાષામાં સામ્યવાદી સત્તાધીશને બોલવાનો અધિકાર અને ધર્મ છે. વર્તન મનકાવે તે કરવાની જરૂર અને ફરજ છે કેમકે મરજ મુજબ વર્તવું-પરિસ્થિતિ અનુસાર પેંતરા બદલવા એ સ્તાલિનવાદી ડાયેક્ટેરિટકસનું રહસ્ય છે. (અને આ બાબતમાં કુશ્યોવે સ્તાલિન કક્ષિત છોડી નથી).

કુશ્યોવ બહુ હોકિધારીયા આ બંને કામ કરી રહ્યો છે (જો કે એમ કહેવાથી માત્ર એનું તકવાદી બ્યવહારુ કૌશલ અલિંગન છે એવું નથી) એ એની ધારેલી ધરી પર de-stalinization થી re-stalinization (સ્તાલિનવાદ મુદાબાદથી સ્તાલિનવાદ ઝિંદાબાદ) મુધી સ્વૈરવિહાર કરતો રહે છે.

હા, આ વિહાર 'સ્વૈર' છે, પણ 'તરંગી' નથી; 'મનસ્વી' દેખાય છે એવો દગધડા વિભાનોય નથી. ઘણી બધી આંતરિક-બાહ્ય પરિસ્થિતિઓને લેખામાં લઈને જ કરે છે - એટલે કે તેમ નક્કી છે; અને બ્યૂદ મજૂતી બધી નહિ તો સમજણપૂર્વકનો છે જ.

*

સમ્રાન અને સાહિત્યના સૂત્રેય કુશ્યોવની રમત ખધી છે
સ્તાલિનવાદી સિદ્ધાન્ત-સૂત્રો કાપમ છે : ૧૦ વર્ષને અંતેય,
એ જ ભાષામાં તે બોલે છે -

* સાહિત્ય પાર્ટી—સાહિત્ય જ હોઈ શકે એનો હેતુ સામ્યવાદના આદર્શો અને પ્રયાસોનો પ્રચાર કરવાનો જ હોઈ શકે એનું પરિણામ પ્રાપ્તને સુમળવ્ય અને તેને પુરુષાર્થ માટે પ્રેરે એજ હોઈ શકે

* આત્મ સાહિત્ય પાર્ટીની રાહગરીમાં જ વિકસી શકે અને તેનું સ્વરૂપ 'સમાજવાદી વાસ્તવાદ' જ હોઈ શકે.

તે જ રીતે; બીજું સિદ્ધાન્તસૂત્ર તે ફરી ફરી રટે છે -

* સાહિત્યના Formની ખાતમર્મી વિદેશી—'મિન લેનિનવાદી' વિચારસંગ્રહી ધૂસી ન જવી જોઈએ કેમકે—

એક વાર વૈચારિક-સૈદ્ધાન્તિક ક્ષેત્રે 'વિદેશી' (મને અર્થમાં : પશ્ચિમી-પરદેશી, alien-વિદેશી) તરફ ધૂમી જવ તો એનું પરિણામ શું આવે તે વિશે પોતે પૂરતો રાષ્ટ્ર છે (૮-૩-૧૯૬૩) :

પ્રથમ તો, "સમાજવાદી કક્ષાના ક્ષેત્રે જે ક્રાંતિકારી લાભો હાંસન કર્યા છે તેના પર ફટકો પડશે ."

અને "સુધર્મનું લૌકિક જ એવું છે કે વાચ્યે જ વાત ત્યાં આવીને અટકે."

એટલે કે "આ વૈચારિકક્ષેત્રે સંગઠિત અને-રી તાકાત સમસ્ત ક્રાંતિકારી ક્ષેત્રના લાભો સામે મેદાને પડ્યા નહિ નહે"

એથી જ તો—

"વૈચારિક ક્ષેત્રે સ્થિતિમાન સહઅસ્તિત્વ એ માર્ક્સવાદ લેનિનવાદ સામે રાજદ્રોહ છે કામદાર-કિસાનોના ધ્યેય પરત્વેની દગ્ગાખોરી છે"

"એજરસ્ટ્રેક્શનિઝમ અને ફાર્માસિઝમ મૂળીવ દી વિચારધારાનાં જ વાદનો છે, માટે ત્યાજ્ય છે"

મોડન પ્રયોગવાદોએને ઉદ્દેશી અમેજ કહી નાખે છે : 'અમે તમારા ઉપર યુદ્ધ જાહેર કરીએ છીએ' (ચિત્ર-પ્રદર્શનમાં)

પરંતુ અતે તો, સૂત્રોનો અમલ સાહિત્યકારો દ્વારા જ કરાવવાનો છે, એ જ તો એની રૂપાધિષ્ઠિત અને સાહિત્યકારો જે અનુભૂતિને લાગે,

માની, હાથને તગકે, ચાલી રહ્યા છે એની સાથે કુંચોવનો કયો મેળ ખાતો નથી !

● કુંચોવ રાજકર્તા છે; એ એની ગજાકારણી જરૂરતો જરૂર જાય છે - સમજે છે. પણ સાહિત્યકારોની જરૂરિયાતોથી એ ખરેખર અનબિડ હોય એમાં ય નવાઈ નથી. કુંચોવનું ચિત્તુ, ઉઠેર, સરકારનું માળખું એવું છે કે સર્જકોની સંવેદના સાથે કયો મેળ ન ખાય એ સદજ છે.

એટલે જ તો, એણે સાહિત્ય-કલાના ક્ષેત્રે સાહુ વ્યવહારુ વલણ રાખ્યું છે. જે હું નથી સમજતો તે બધું જોખમકારક છે... માટે એનસ્ટ્રેક્ટ કલા, અને ફોર્મલિસ્ટ કલા જોખમકારક, અનૈતિક, અશુભ છે !

કુંચોવ શી રીતે સમજી શકે કે સાહિત્યકારો સર્જકો માટે સ્તાલિનયુગની સંવેદના તેમના પે તાના સમગ્ર અસ્તિત્વનો બાગ બની ગઈ છે ? એ વરસો દરમ્યાન—

* લોકોના લાકડવાયા અનેક સાથી લેખકો આત્મહત્યા કરી છૂટ્યા હતા, સ્તાલિનની યમ-ઠાવણીમાં જૂડે મોતે મૂક્યા હતા; અનેક “અદશ્ય” બન્યા હતા અને કેવળ તકનો જ વિષય રહ્યા હતા—કેક વિદેશ જાગી છૂટ્યા હતા, પણ મોટા ભાગના નામશેષ બની ચૂક્યા હતા !

* એમાંના અનેક અડગ સ્વાભિમાનીઓએ એમની કનમ પર લોહીના આંસુનાં પડ દેવાની દઈ, હાથે કરી, રાટી-રાજની છવાદોરી સુધ્ધાં જોખમમાં નાખી દીધી હતી.

* અનેક ગૌરવવંતાઓનેય સત્તાપક્ષો સેન્સરે સૂચવેલા રાહો કસમને આંસુમાં બોળી, ફિક્કી ઘાડીએ સ્તાલિનને ઈષ્ટ આલેખનો કરવાં પડેલાં, આત્મ ટીકાય લખી-જૂસો ફરી લખવી પડેલી .!

કુંચોવ શી રીતે સમજી શકે કે આ બધી યાતનાઓ, સિદ્ધિઓ અને શરમો રુસી સર્જકના અસ્તિત્વ સાથે ઓતપ્રોત બની ચૂકેલી અનુબૂતિઓ હતી ? એથી જ તો સ્તાલિનનું મોત થતાં જ, કુંચોવ હજી ધાગા

મેળા કરે અને ગાળે એ પહેનાં જ, 'ફોઅર રાઈટરો' * ના પારદર્શક સર્જનો હિપરાહિપરી ધસી આવ્યાં; અને આ એક કાયદામાં તો કુશોવનીય છાતી બેસાડી દે એવા ધડાકા થઈ ચૂક્યા!

બનવાનું છે કે કુશોવને આરભથી આ હ ડાણુ અને ગ ભીરતાનો તાજ નહિ આવ્યો હોય. કુશોવની સાલની અપાર સચલા, વિહવલતા આ ધારણાની આડી ખાપ છે - (વીગતે * આ અર્થમાં - 'સોવિયેત સાહિત્યના પ્રવાહો' ખ ડ ૨ ભે)

* એક બાજુ, કુશોવ પોતે જ 'પ્રાવદા' જેવા પાર્ટી પત્રને * નવો હવાડ'નો અવાજ બહાર લાવવા ઈચ્છારે આવે છે; તો બીજી બાજુ એહરેનબુર્ગની 'ચો' (નવલકથા) ને બ'હીર ક્ષપાત મજાવી ડોળા કાઢે છે એક બાજુ, પ્રગતિશીલ સિદ્ધાંતોને સળી કરે છે, બીજી ગાળુ નવોદિતોના હાથે તારકોબકી જેવાઓને સપાહકપરથી લાદી યવા દે છે (વળી પાછા, પાછળથી, એને દંડમૂલ સ્થાને - 'નોવિ-મિર' માં સ્થાપે છે) એક બાજુ હુગેરી અને ક્યુબાની યદનામાં બમ બની ડડાબાજી ચા કરી દે છે, તો વળી, સત્તાની લગામ નિશ્ચિત રીતે પોતાના હાથમાં સાબૂત જમાવતા ઉદારનીતિનો અગ્રેસર બની બેસે છે। એક બાજુ 'નોટ બાય બોડ એનોન' (નવલકથા) જેવા પ્રયોગો સામે વહેવારી આવે છે, લેખક પાસે માફી મળાવે છે, 'ડેડ જિવાગો' (નવલકથા) માટે પાસ્તરનાકની પારાવાર વળદ કરે છે, એની પ્રિયતામાં બોક્ષાને બતાવવી શુનાદોળ નેહ-બેગી કરે છે, અને એ પછી કેમ જાણે પાસ્તરનાકને તો નહિ, (કેમકે એ રીડાવાય એવો આડમી ન હતો) પણ દુનિયાને દેખાડવા નોબેલ પ્રાઈઝની આખી ને આખી રકમ (જે એને લેવા દીધી ન હતી), સરકારી વિત્તેરીમાંથી અક્ષિસ આપી દે છે અને એવાય મમરો જગાવે છે કે એ જ નવલ

* જેટુ મનમાં વચ્ચે તેવું જાણી જાણીને બ'હારીઆમાં ભરી રાખનારા અને વખવ પાકતો બચ તેમ તેમ જારી કાપકા કરીને છપાવવા આપનારા.

કથા, જરા તરા ફેરફાર સાથે, રશિયામાંથી છપાઈ શકે ! એક બાજુ, સાહિત્યકારોની બેઠકો અને પરિષદોમાં 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદના મત મુઠાવે છે ને બીજી બાજુ સમાજવાદી વાસ્તવાદ'ના નામે નામાકિત થયેલો શોષોષોવ જ્યારે સાચી વાત પરદેશમાં કહી નાખે છે કે—“સમાજવાદી વાસ્તવતા શી ચીજ છે એ કુજ જાણતો નથી ત્યારે કુશોવ કહે કહેને એ સહી છે છે ૧૯૫૦ પછી તો, કેમ જાણે નવો દિતોની અસાધારણ તેજસ્વીતા, લોકપ્રિયતા, અને લડાયકતાય (૧) જોઈ લઈ, તેમને ખાસો છપાડો લેવા દે છે લેખક પરિષદમાં—‘સાહિત્ય ક્ષેત્રે નોકરશાહી પદ્ધતિનો અમલ નહિ કરવાનું લેખક સંઘના વડા ફેદિનને ઘાટે જાહેર કરે છે અહર અહરના — સિત્ત સિત્ત સાહિત્યપ્રવાહો અંગેના વિખવાદો માટે સરકારને વચમાં ન પાડવા અને માહોમદિ પતાવી લેવાનું (જ્યારે નવોદિતોનું બળ વધી રહ્યું છે ત્યારે) સૂત્ર વહેણ મૂકે છે અને ઢાંકીકતે, કેટલેક સ્થળે સ્થાનિક લેખક સંઘમાં ગુસ્સા મતદાનની મતપદ્ધતિ (રશિયા મટે ધણી નવો)ના જોરે કારોબારીમાં નવોદિતોને ગુઠાવા દે છે સપાદક મળોમાય પ્રવેશવા દે છે એવડોરોડે જેવા તુફાની કવિને પોતાના જ જમાઈની સાથેની દેસ્તોને લાભ પહોંચાડવા દે છે ! તેની ‘સ્તાલિનના વારસદાર જેવી કવિતા કોઈ જ સપાદક છાપવાની હિમત કરતો નથી ત્યારે પોતે જ પાઠીપત્ર ‘પ્રાવદા મા એને છપાવે છે કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પની નવલકથા (One day in life of Denisovitch) પણ કાપફેપ વિના કોઈ છાપવા તૈયાર થઈ નથી ત્યારે, કુશોવ જાતે જેવી ને તેવી છાપવાની પરવાનગી આપે છે ! અલબત્ત, આ બંને કિસ્સામાં એનો હેતુ સ્તાલિનવાદીઓ ઉપર નવો ફૂંકો લગાવવાનો જ હતો એમ સ્પષ્ટ છે અને સ્તાલિનવાદીઓને હૈયે ખરેખરો ફૂંકાટ જમાવી મ દે છે બીજી બાજુ નવોદિતોમાં લાગણ પાડવાની નીતિ સતત

સોવિયેત સાહિત્યના પ્રવાહો

—સોગીલાલ ગાંધી

૧ : ભૂમિકા

ક્રાંતિનો આરંભકાળ

[૧૯૧૬-૧૯૨૮]

આખી ૧૯ મી સદી દરમ્યાન રશિયા યુરિકન, ઝોગોલ, લરમેન્તોવ, ટુર્ગેનેવ, નેક્રાસોવ, તોલ્સતોય અને દોસ્તોયેવ્સ્કી, આદિ અસાધારણ સાહિત્યિક પ્રતિભાઓથી વિશ્વનું આકર્ષણ કરી રહ્યું જ હતું.

આ પરંપરાના અનુસંધાનમાં, રશિયાઈ બોલ્શેવિક ક્રાંતિનાં આરંભ કાળે, રશિયાની ધરતી પર ઉગ્મ્ય દેશના કવિ-સાહિત્યકારોની એક આખી વણઝાર અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી — મેક્સિમ ગોર્કી, એસેકસી તોલ્સતોય, માર્ક ટ્વેન યોસોએવ, ઈવિમા એલ્દરનણમ જોવાઓ ક્રાંતિને અનુકૂળ થયા અને સોવિયેત સાહિત્યમાં મહત્ત્વ આપ્યા, તો ઈવાન શુનિન, મિયોનિલ આન્દ્રયેવ, કુપ્રિન વગેરે લેનિનની સત્તા-પ્રાપ્તિને ક્રાંતિ તરીકે સ્વીકારવા જ તૈયાર ન થયા અને એવાંએ દેશવટો લીધે, તો વળી એસેકઝાન્દર બ્લોક સર્ગી ચેસેનિન તથા આન્દ્રેઈ બેલી જોવાઓએ એકટોબર ક્રાંતિને આધ્યાત્મિક લોભગદાબેર આવહારી ખરી, પરંતુ એમની ઘડાને સતોષી ટકાવી શકે એવું કશું માનવીય મૂલ્ય-પરિવર્તન અનુભવ્યું નહિ ત્યારે, એમની હતાશા અને એમના આધાનનો પાર રહ્યો નહિ.

આ ત્રણમાં સૌથી પ્રથમ આધાન પામ્યો કવિ બ્લોક ૧૯૧૮માં ક્રાંતિને સત્કારણ પ્રથમ મદાન કાવ્ય 'Twelve' (ઈશુ માથે સફેદ મુકુટ ધારણ કરીને રેડ ગાર્ડ્સની કૂચ દોરી ગયો હોય એવી ભાવના વાળું કાવ્ય) લખનાર કવિ ત્રણ વર્ષમાં જ 'ક્રાંતિના સંગીન'થી

તોનાદ પોદારી મથો અને ૧૯૨૧માં એ મરણ પામ્યો. તો, ૧૯૧૭માં Transfiguration નો લખનારો, આધ્યાત્મિક પરિવર્તનની શ્રદ્ધા ગાનારો, રશિયન કિસાનના પુનરુજ્જમની આસ્થા ધારણ કરનારો, અને ઈશ્વર કરતાં માનવીમાં અધિક આસ્થા સેવનારો કવિ યેસેનિન ૧૯૨૫માં આત્મહત્યા કરી છૂટ્યો ! આન્દ્રેઈ બેલીએ પણ એવીજ આધ્યાત્મિક ભવનાના આવેશમાં ૧૯૧૯માં 'Christ is Risen' લખી, ઈશુના વધને એ તો સ્વર્ગીય રાજ્ય અવતરવાની શ્રદ્ધાની જેમ, ક્રાંતિની ચાતનાઓને એ તો રાષ્ટ્રના પુનરુજ્જમની શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી પરંતુ તે ઝાઝવાનાં જળ સમી એને જણાઈ !

માયકોવસ્કીએ રથુળ ક્રાંતિને ય આવકારી; યાત્રિક-તાત્રિક પરિવર્તનને ય જીમળકાબેર અપનાવ્યું. પક્ષને, ક્રાંતિનેતા લેનિનને અને સામ્યવાદી કાર્યકર્મને ય પોતાની કવિતાના વિષયો બનાવ્યા. સુંદર જીર્મિકાઓથી માંડી ઝંઘૂની સૂત્રાચારી કવિતાઓ લખી; નાટકો લખ્યાં, બજબ્યાં, પોરટરો લખ્યાં, ચીતર્યાં; સભાઓ ગળવી અને Left Front of Writers (LFF) જોમો કરી Futurism દ્વારા ક્રાંતિની સેવા કરવાની ધૂનમાં પામલ જેવો જીવ્યો; એ પામલપણે એ તો એને ય, ૧૯૩૨માં, આત્મહત્યાનું દાર ખોલી આપ્યું !

ક્રાંતિએ ખીજ અનેક 'ગ્રોડર્ન,' 'સિમ્બોરિસ્ટ' કવિઓ, અને 'એક્સ્પ્રેશનિસ્ટ' નાટ્યલેખકોને તેના પૂરમાં ખેંચી લીધા હતા એમની એ ક્રાંતિ-ભાવનાને પ્રગટ કરતા અનેક પ્રતિજૂથો સરે થઈ ગયા હતાં એક્ટોબર-જૂથનો અગ્રણી એવરબાખ હોનો, જેને પાછળથી દાર કરવામાં આવ્યો હતો !

કોઈ રડપાખડ્યા ધમડી, તુક્કાબાજ પ્રભવિરોધી, આદર્શ રહિત, સ્વાર્થી ઘડિયાઓની આ કદાણી નથી. રશિયન સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞાતીને જીવનનું સમસ્ત સમર્પી જનારા વિરલ સર્જક-કવિઓની આ હકીકત છે.

અને એમનાથી ય કંઠાર કદાણી છે - પાસ-પાસની. એની પ્રતિમાનો

આરંભ ક્રાંતિકાળના આ પ્રથમ યુગથીજ થયો હતો, અને છેક ૧૯૫૮માં ડૉ. ઝિવાગો નવલકથા વિદેશમાં પ્રગટ થતાં તેના ઉપર, અને તેની પ્રીતિ-નાયિકા જોહાના ઉપર ભયંકર તક્રોરનો ભીરતા, અંતિમ આધાતમાં તે મૃત્યુ પામ્યો હતો. આ એકજ ઉચ્ચ કલાનો કવિસમ્રાટ હતો જે, ક્રાંતિથી કેવળ અંતર્ગત જતાં જાયો હતો - અલગત, ક્રાંતિના અનેક પાસાંઓથી એ અત્યંત પ્રભાવિત થયો હોવા છતાં, તેને એકટોપર ક્રાંતિના અનેક લક્ષણોની ઝાંખી આરંભથી ચર્ષ ચૂકી હતી. ૧૯૧૮માં 'Without Love' વાર્તામાં એનાં ખીજ પડેલાં છે, પાછળથી તે ડૉ. ઝિવાગોમાં વધુ વિકસિત સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

● પરંતુ આ રચને ધ્યાન ખેંચવાયોએ હકીકત તો એ છે કે ક્રાંતિનાં આરંભના આ દાયકા દરમ્યાન, એટલે કે આરંભની અસાધારણ ભેખભરી કટોકટીનાં વરસોમાં, જે-કોઈ કવિ-કલાકારે જે-કોઈ અનુભવ્યું તે લગભગ મુક્ત રીતે પ્રગટ કરવામાં તેને લગ્યે કશી આધા જણાઈ હતી. અલગત, એ વરસોમાં સાહિત્યિક સે-સરથીય ' (GLAVILT) ન હતી એવું નથી. પરંતુ એનો ઉપયોગ ક્રાંતિનો સીધો વિરોધ કરવાનાં લખાણો પૂરતોજ મર્યાદિત હતો; ક્રાંતિમાં ફરજપાત શ્રદ્ધા ધારણ કરવાની કોઈ અનિવાર્યતા ન હતી; ખુલ્લુંખુલ્લું ક્રાંતિવિરોધી પ્રચાર સામેજ નિયંત્રણ હતું.

એ યુગનું સોવિયેત ગઘ-સાહિત્ય (નવલકથા-વાર્તા સહિત) આનાં નોંધપાત્ર દર્શનો છે : ક્રાંતિ, આનંદવિમુક્ત, NEP-આ દરેક પદના વિશે લેખકને જે વાસ્તવના જણાઈ તે પ્રગટ કરવામાં કશી દહેશ ન હતી. દા. ત. ઈઝાક આબેવની વાર્તાઓ (The Journey-જે કે તે છેક ૧૯૩૨માં છપાઈ હતી) સિયોનિઝ વિરોધોવાની The Badgers (૧૯૨૫)માં બોલ્શેવિક ધામણ સામેની ખેડૂતોની ખેડૂતીનું ચિત્ર, અને The Thief (૧૯૨૭)માં એક આદર્શવાદી કમ્યુનિસ્ટની, જે આનંદ-વિમુક્તમાં ઝૂકયો હતો તેની, NEP-સમયની હતાશા; અથવા કોલોઝોવની

‘ And Quiet Flow the Don*’ માં ક્રાંતિએ પેદા કરેલા હજાર પ્રકારના મનોભાવો—સામ્યવાદના મૂળબૂન વર્ગ—વિપ્રદના સૂત્રને બૂલી જઈને, ક્રાંતિકારીઓના તરંગી ખ્યાલો, બુદ્ધિજીવીઓના દિનની ઘેરી આશંકાઓ, આમગ્રજનને વેઠવી પડતી અસાધારણ યાતનાઓ વગેરે હકીકતોનું વફાદાર વર્ણન (આજે ક્રાંતિના ૪૫ વર્ષ બાદ એવું આતેખન ગુનાહિત મણાય !)

સર્વસત્તાવાદનો સપાટો

[૧૯૨૮ થી ૧૯૩૪]

સાહિત્યકારની અતરાત્રાની મર્યાદિત સ્વાધીનતાનો આ યુગ ૧૯૨૮ માં પૂરો થયો. આ દાયકા દરમ્યાન બુદ્ધિજીવીઓની સ્વતંત્રતાને એટલા માટે સદા લેવામાં આવી હતી કે સાચા મુક્ત ક્રાંતિકારી કામદાર—સાહિત્યકારોની જમાત હજી તૈયાર થઈ ન હતી.—ત્રોત્કાંતોનું વલણ આ શકોનું સમર્થન કરે છે એના શબ્દોમાં આ બધા સાચા ક્રાંતિકારી ન હતા, જ્યાં તો ‘સાથી-પ્રવાસીઓ’ (Fellow-Travelers) હતા—એમનો ઉપયોગ પૂરો થયે અને ત્યારે એમને પડતા મૂકી શકાય !

૧૯૨૮થી એ પથ લેવાયો પણ ખરો આજ સુધીમા સાહિત્ય અને શિક્ષણનું ક્ષેત્ર તે ખાતાના પ્રધાન હુનાયારશીને હસ્તક હતું—એ લેખક વિચારક હતો એ યુગના સરકારી આત્માઓમાંનો એક હતો આથી જ હદાય ‘સાથી-પ્રવાસી’ લેખકોના સમ (ઑલ રશિયન યુનિયન ઓફ રાઈટર્સ) અને પ્રોલેતારિયત (શહેરી કામદાર) લેખક સમ * (RAPP) વચ્ચે ઠીઠીક મેગ રહ્યો હતો. ૧૯૨૯માં, તે ખતમ થયો—લેખન સ્વાતંત્ર્યની પ્રાથમિક કક્ષાનોય અંત આવી ગયો. ૨૪ વર્ષનો અધારપછેડો પથરાઈ ગયો.

* ગુજરાતીમા ‘ધીરે વહે છે દોન’ (ખંડ ૧-૨-૩) એવન પ્રકાશન થઈ પ્રા. લિ. વડોદરા

રશિયાના સમસ્ત જીવન ઉપરનો આ અધાર પછેડો હતો. સ્તાલિને પાર્ટીની અંદરના પોતાના ગબ્બારી વિરોધીઓને સિદ્ધસ્ત આપી સર્વ-સર્વા પર પોતાનો જતન અધિષ્ઠિત કરી લીધી હતી અને હવે લોકમંમતિની, સાધીદારોની મંમતિની, લેખકો અને શુદ્ધિજીવીઓનો સમતિની ય કદી ગગ્ગ રહી ન હતી. ઉપરથી ક્રાંતિ લાદવાની એકમાત્ર તરકીબ એણે અજમાવવી શરૂ કરી કિસાનો ઉપર સામુહિકચેતી લાદવામાં આવી; અને લેખકો-કવિઓ ઉપર સમાજવાદી વાસ્તવવાદનો પણ ઠોકાણો દૂકમાં સર્વત્ર 'ગ્રોએતાન્વિત' (શેહેરી કામદાર) વર્ગની સરમુખત્યારીનું સાચું સ્વરૂપ ખુલ્લું થવા માંડ્યું—ઘાડાક વર્ષોમાં તો એ એક વર્ગની નહિ, એક પક્ષની ય નહિ, એક જૂથનીય નહિ, એક વ્યક્તિની ધાક અને સર્વસત્તાઓથી જન્મેલી વ્યક્તિપૂજામાં ફેરવાઈ ગયું ?

હવે નવી 'ટેકનીક' અજમાવાઈ. ખુદ 'ગ્રોએતાન્વિત લેખકમંડળ'—ના નેતાઓ એવરુનાખ અને ફાયરેચેવને, આજ મુધી તેઓ ઉદ્દામોને દગાવીને કામ કરતા હતા, મવાળો તરફ શિથિલ હતા, એવો કપકો આપી ચાવી ચઢાવીને, એ જ સંધના સત્તાધારી બનાવી મધ્યમવર્ગી લેખકો સામે મોરચો બાંધવા આગળ કર્યો

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે આ વરસોમાં ક્રાંતિની અવશ્યતાએ જન્માવેલું આંધળું ધર્મઝંઝૂલ આપક હતું અને જોકું ઘર કરી જોકું હતું : વિજયી બનેલી ક્રાંતિને ખુલ્લા અને છૂપા દગાબોરોથી (કામદાર સિવાયના વર્ગમાં જન્મેલા હોવાને કારણે જ આજે નહિ તો કાલે ક્રાંતિનો દોહ કરવાની શક્યતા વાળા મધ્યમવર્ગી દગાબોરોથી) જમાવવી હોય તો તમામ દેત્રે કઠોર સરમુખત્યારી વિના છટકે જ નથી, એટલે કે ક્રાંતિની રક્ષા અને સફળતા વાંછનારા સૌને માટે ક્રાંતિકારી પાર્ટી 'ગ્રોએટ્રેવિક-કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી'ની એકનિષ્ઠ પક્ષધારી જ એકમાત્ર ધર્મ છે, એના અશ્વઠા સેવનાર, કમ્યુનિસ્ટ ગદેનારને નસબી લેવામાં જ જોખમ છે—એવું મોટા કામનાઓને મળે કસી થયું હતું.

ઓલ-રશિયન યુનિયન ઓફ સાઈટસ (અખિન રશિયન લેખક

મધના)ના ચેરમેન બોરિસ પિલ-યાક અને તેની લેનિનગ્રાદ શાખાના ચેરમેન ગ્રામ્યાતિન ઉપર સર્વપ્રથમ તવાઈ હિનારવામાં આવી. એમના ઉપર એવા અદોષો કરવામાં આવ્યા કે આ નવે લેખકોએ ગુપ્ત રીતે પોતાના લખાણો પરદેશમાં છપાવવાની કોશિષ કરી હતી

આ વ સોમાં લખાયેલ સેકડો નવલકથાઓ, કેપોઝ થઈ ગયા પછી, ત્રેવી-પ્રુફ વખતે 'કેન્સન' કરવામાં આવી હતી ઈવાનોવ, નામેલ, જેવા લેખકોની કૃતિઓ છપાતી બંધ થઈ હતી, અને ગોત્રોપોવ જેવા ઉપર પણ સારી પેઠે પ્રહારો ચલા દના.

નીકીની 'સફાઈ' (purges) માં સેકડો લેખકોનાં નામ-નિશાન ખતમ થઈ ગયાં, એમનાં ઠામ-ટેકાણાં વિવેચ કેઈને કશી માહિતી મળે નહિ એ રીતે દફનાવાઈ ગયા, એમની હસ્તપ્રતોને નાશ કરવામાં આવ્યો, અને એમના છપાયેલા ગ્રંથો બધ કચાડોમાં પુરાઈ ગયા.

માયકોવસ્કી જેવા કવિ-કવિ ઉપર પણ RAPPમાં જોડાવા સાડુ દગાણ આવ્યું અને એ માયાફરેન કવિને દગાણને વચ બની આમ તણુ સ્વોહારુ પડ્યું.

પરંતુ, બે ત્રણ વર્ષમાં પ્રોલેતારિયત લેખક સંઘ (RAPP) અંગે તો ફેરવિચાર કરવાની રિયનિ જીબી થઈ. ત્રોત્સ્કીની અસરવાળા આ સંઘનું સ્થાન, ત્રોત્સ્કી સામેના જીબીર તહેામ્મતનામાના પ્રકાશમાં જીલકુ જેખમી જણાયુ હતો. સ્તાલિને પ્રોનિતારિયત સંઘને વિખેરી નાખવાનો હુકમ કરવાની સાથે જ, બ્યવહારુ દક્ષનાને પ્રાધાન્ય આપી, નામીયા માર્કસવાદીઓને સ્થાને જૂઝર્વા-તકવાદીઓને મદત આપ્યું. તથા ઑલ યુનિયન યુનિયન ઑફ સોવિયેત રાઈટર્સને તથા મીગલ લેખક-જૂથોને વિખેરી નાખીને વળી એક નવી સંસ્થા 'ધ યુનિયન ઑફ સોવિયેત રાઈટર્સ' જીબી કરી.

૧૯૩૦ની આ સાલમાં જ બોલ્શેવિક પાર્ટીએ સાહિત્ય-કલા પરત્વેની નીતિ બદલે કરી દીધી:

તીક્ષ્ણ વર્ગ—યુદ્ધની ક્ષણોમાં કોઈ પણ પ્રકારની
'લિખરલ' વૃત્તિ, સૌંદર્યની ભાષા પ્રત્યેનો અનુ-
રાગ દુરમનને સીધી મદદરૂપ લેખાયે !

મહાન અસત્યનો યુગ

કશા વધારે કાનૂનોની જરૂર જ ન હતી. જગત વિરોધી વચ્ચે
દેખાયુ કે લેખક જેલભેગો થઈ જ ગયો. સમગ્ર સોવિયેતની સિદ્ધિગિરી
પોલિસને (CHEKA, કે OGPU) માટે આ વચ્ચે જાણવાનું
અધરુ ન હતું. અમુક પાર્ટી-લેખકે લખેલો ગિમ્મ પ્રગટ થાય ને તેમાં
જેમને માટે 'ખૂબ્વા બ્યક્તિવાદી' કે 'સમાજવાદી વાસ્તવાદનો વિરોધી'
એવી ટીકા આવે એટલું જ બસ હતું. ધણે જાણે તો પહેલેથી જ
'એનિટ-પ્રેમ' તરફથી ખગર મળી જતી; અને એ રિમ્મ ઇપાય તે
વખતે તો લેખક કોઈક જેલમાં અગર અનેકમાની એક 'અમછાવણી'માં
ધકેલાઈ ગયો હોવાનો !

તારેથીતો થ કોઈ ખાર છે ! અનહદ જુદો કરનાર યુક્ત પોલિસતત્ર
— 'ઝોગુ' ને 'ઝોડર ઝોફ સેનિતનો' ચાદ-ખિનાજ આપવાની
સિદ્ધાંસ લેખકોના આ મધ તરફથી જ મોવિયેત સરકારને કરવામાં
આવી હતી (૭-૧૧-૧૯૩૦) ! કોર દટાણ તો એ છે કે આ
સિદ્ધાંસમાં આગળ પડી સહી કરનારા અનેક લેખકો, આ રહીનદ
એ કાપદા ફરમાન, નામગેય જની ગયા હતા !

આ બધ દાંધ કોઈની આંખે ન હતો ચદ્યો એવું પણ નથી.
પ્રદ લેખક સખના આગેવાન ફાદેલેલે અને સિમેદિન્સ્કીએ વિરોધ
નોંધાવ્યો થ હતો :

'લેખકને દર ક્યેલે પતલે ફાસિલ્ટ અગર વર્ગ-દુરમન
તરીકેની ઇપ મારી ઉગારી પાડવો, અને તે રીતે તેને
મોવિયેત સાહિત્યમાંથી જાદિધ્ન કરવો અને મોટે જાણે ખીજ
કેક પાદોમાં એવી 'ઉમેલ્લી' કરી લેવી એ યોગ્ય નથી...'

અને ઈઝાક બામેને આ દિવસો ફરમ્યાન પ્રનિકારનો કીમિયો આપ્યો હતો : ‘ મૌનની પીરતા ’—મૃગા અસહકારનો કીમિયો !

આમ, ૧૯૩૪ સુધીમાં તો સાહિત્ય ક્ષેત્ર પણ સત્તાની સપૃથ્ પકડમાં આવી ગયું* એ પછી જ સોવિયત લેખક સઘની પ્રથમ કોન્ગ્રેસ બેલાવવામાં આવી એ હકીકત જ કેટલી સ્પષ્ટ છે !

આ પહેલી પરિષદ વખતે જ સ્તાલિને લેખકોને ‘ માનવ આત્માના એજનિયર ’ કહ્યા હતા આ એજનિયરોનું કામ માનવીનાં મન સમાજવાદી સત્તાને અનુકૂળ બનાવવાનું !

કાર્લ રાઈકે (મવાળ પાખનો નેતા બુદ્ધિજીવી સપાફક-વિચારક) ૨૫૪ કપું હતું કે, જે માણસ આમ પ્રજા (એટલે કે એની એકમાત્ર પ્રતિનિધિ કમ્યુ પાર્ટી) ની વિરુદ્ધમાં મત ધરાવે છે એને એ વાત શીખવાડવી પડશે કે એ કાર્લ એનો વ્યક્તિગત અભિપ્રાય નથી દેતો.

* એક બાજુ, પાર્ટીની સેટ્રલ કમિટીના હાથ નીચેના ‘ કલ્ચર એન્ડ સાયન્સ સેકશન ’ ને માથે સરકાર-સાહિત્ય-સંશોધન ક્ષેત્રની જવાબદારી ખીજી બાજુ, સરકારની ‘ એજિટ પ્રોપ ’ નો સીધો કાબુ (જે કે સરકારી કમિટી પાર્ટીની સેટ્રલ કમિટીની જ આજુમાં દોવાની) xx લેખક સઘ (W U) અને સાહિત્ય-ફંડ (LITFOND) એ બે તેના હાથએ દેવાના તમામ જણપત્રો, સામયિકો, પુસ્તકોનું સપાફન સીધી કે આડકતરી રીતે લેખકસઘને તથા સપાફકોની નીમણૂક ફરજાદલી તે કરે, અમર પાર્ટી સીધી ડબલધીય કરે આ સઘના સભ્યોના જ લખાણો, સપાફક મંડળની મંદૂરી પછી પ્રમદ થઈ શકે આ સઘને હસ્તક એક સાહિત્ય-ફંડ (LITFOND) દોષ છે સામયિકો અને પ્રકાશકો લેખકને જે ફકમ આપે તેના ૧૦ ટકા મળે મળે ઉપરાંત દેશમાં સરકાર વરફથી ઉધારનાતા ‘ મનોરંજન વેરા ’ ના ભેં ટકા તેને મળે (તેની થોડાની પ્રજ્ઞિતે તો કર માફ ખરી જ) આ ફંડમાંથી ‘ સરકાર-સહનો, ’ સેનેટોરિયમ નિવૃત્તિસ્થાનો, રેસ્ટોરા, અને ઈતર પ્રજ્ઞિતિઓ આલે લેખકને આર્થિક મદદ અથવા લોન (લાખો સમથ માગી લે તેવી લેખન પ્રજ્ઞિત કરનારને અગ્રાણી મ) આપે એટલે કે W U અને LITFOND લેખકની જીવિત જીવાદોરી બની ગયા હતા !

પણ એ તો પ્રેક્ષિતાસ્થિતના દુઃખન ઝૂઝવા (પૂછવાદો) જૂથનો જ અભિપ્રાય હોય છે.†

આ પરિવર્તમાં સ્તાલિનના સાહિત્ય-સરકાર-દલા ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ અફનોવે ‘સમાજવાદી વાસ્તવવાદ’નો અનુદ્ધવ્ય સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો.

આ મુળ સિદ્ધાન્ત ગોર્કીએ ગ્યેલો; ઝદાનોવના સિદ્ધાન્તમાં એની પૂરી વિકૃત ડાબી નજરે પડે છે સ્તાલિનનો-હેતુ એટલો જ હતો કે સાહિત્યે તેના રાજકારણી સિદ્ધાન્તો અને કાર્યક્રમો, તથા અગત મહેન્દાઓનું સાધન બની રહેવું. કોઈ પણ કલા-સર્જન માટે આ મુશ્કેલ હતું તેમાંય એકહથ્થુ સત્તાની ગમત રમનારા સ્તાલિનના પક્ષાત્તા પેતરાઓ સાથે સાહિત્ય-દલાએ દહમ મિત્તાવવાનું અશક્ય જ હતું. આ વિસંવાદ અફાનોવ ગમિત ‘સમાજવાદી વાસ્તવવાદ’ ના સૂત્રમાં જ રહેશે હતો. આ સૂત્રની રપટ નિશ્ચિત વ્યાખ્યા જ અશક્ય બની, કેવળ તકવાદો રીતે તેના અર્થો સતત ફેરવતા ગયા, સત્તાના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. પરિણામે ન તો આદિયુગી ‘પ્રશિષ્ટ વાસ્તવવાદ’ જન્મ્યો, ન તો ગોર્કી-પ્રમોદિત ‘વીરશ્રીપૂર્ણ’ અને ‘મહાશી’ વાસ્તવવાદ’ પ્રગટ્યો. બલકે સાહિત્ય અને સર્જનનો નાશિયાસ જ ફેલાવા લાગ્યો. એટલું જ નહિ પણ, ખુદ રશિયન સાહિત્યના સુવિકસિત પત્ર પ્રવાહો તરફ દુર્લક્ષ થયું; દોસ્તોયેવ્સ્કી જેવાનું સાહિત્ય રોમિષ્ટ ગણીને તરછોડવામાં આવ્યું, અને નવા પ્રયોગો ‘ફોર્માલિઝમ’ને નામે વખોવાઈને હાથૂ થયા.. તથા સામાજિક મુદ્દોના શ્લોષ તરફ સદા જગત ગહેનાર સમગ્ર ‘આલોચક વાસ્તવવાદ’ (Critical realism) ને બદલે, તથા પરિસ્થિતિનું ‘જેવું-છે-તેવું’ આવેખન કરનાર ડાબીવાદ (Naturalism) ને રચાને, સામ્યવાદી રવર્ત ‘કેવું-ફોવું જોઈ એ’ તેને ‘આજે-છે’ તરીકે સ્વીકારીને,

† આ ઉપરેશ આખા પાંચી સરેક ઉપર જ ચોક્કસ સમગ્રમાં ‘ચાલીવાદી કાવતરાખોર’ તરીકેના આરોપ મુકાયેલો હતો; અને ૧૦ વર્ષની સજા થઈ હતી -એના સ્પર્ધાએ રૂંસોની !!

રંગરોગાન લગાવીને પ્રગટ કરનારો હેતરામણો—અસત્યભાષી—આભાસી વાસ્તવવાદ પ્રગટથો ! પરિણામે, સ્તાનિન અને પાર્ટીની પ્રજ્ઞ સા કરનારા, એકધારી ઉપરછત્વી યા કાલ્પનિક વાસ્તવવાદી છનીએવાળા માનવીના અતરગને ઢાંકી દેનારા, અને બાહ્યવિકાસની વાદ—વાદ કરનારા સાહિત્ય—અથેનો ગફડો ફાટ્યો — જેમાં રશ્મિયન સાહિત્યની સદીઓની એક પરપરા સર્વથા ભુસાર્ધ ગર્ધ ! બચ અને ખુશામત, બદનામી અને પ્રતિષ્ઠા વચ્ચેની પસંદગીની છ યામાં પ્રત્યેક પળ વીતાવનારા સાહિત્યકારો વચ્ચેની આંતરિક નિષ્ઠા અને એકતાનો તત્ત્વ અદર્શ થયો, એક યીજી માટેનાં “સકા” અને વહેમ, સત્તાનાં સાધન બનીને, જોખમરૂપ નતી મ્યાં !

આ કાર્ષકેવળ સાહિત્યક્ષેત્રનું જ ચિત્ર નથી આ વરસોમાં જ સામુદ્રિક ખેતીના પ્રયોગો દરમ્યાન, સ્તાનિનની પોતાની મણ્ડરી મુજબ થે લગભગ ૧ લાખ ખેડૂતો (‘દગાખોરો ’) ને ખનમ કરી નાખવામાં આવ્યા હતા, કાર્ષકામ એવું ગાકી નહિ હોય જેમાંથી સેકડો ખેડૂતોને ફરજિયાત ‘શ્રમ—છાવણી’ઓમાં ઢસડીજવામાં ન આવ્યા હોય. આમવિસ્તારો અનાથ રખડતાં બાળકોથી ઉભગતાં ઘર્ષા, અને સામુદ્રિક ખેતરો છૂપી પોલિસોથી ! આ જૂખ્યા—ભયભીત આમવાસીઓને જોઈ અરેરાગી અનુભવનારા કમ્યુનિસ્ટોને ય ‘મદારો’ મણ્ડી જુદમના ભોગ બનાવાયા હતા ‘શ્રમવદ’ની આજેવાની લેવા સમૂદખેતરોમાં ગયેના સહેરી જુવાનોના હર્ષા દ્રવર્તા હતાં ને પોતાને હાથે નર્વા ગુનાદિત કૃત્યો કરતાં ખચકાતા હતા ત્યારે છૂપી પોલિસો અને પાર્ટી આજેવાનો તેમને દુરમન જાહેર કરી અત્યાચારોની આગમાં ધકેલી દેના હતા.

● ભારે દુર્દેવની વાત છે કે આવા આ જમનામાં લખાયેલી સેકડો નવલકથાઓમાં આનેખાયેલું ચિત્ર આમવિસ્તારોની આ સત્યપટનાને સર્વથા ઢાંકનારુ હતું ! કાં તો નાની સિદ્ધિઓનાં મોટાં જલ્જલાં કુકાર્તા, કાં તો કલ્પિત સિદ્ધિઓનાં રૂપાળાં વર્ણનો થતાં અથવા તો, અતે, નિષ્ફળતાઓ માટે અદરના અને જહારના દગાખોરોને આગળ ધરવામાં આવતા હતા !

રહેશેની કુદંશાનો ય પાર ન હતો : શેરીઓમાં ગામડેથી લાગી આવેલાં નિરાધારોનાં ટોળાં; અને કારખાનાઓમાં ટ્રેડયુનિયનો અને છૂપી પોલિસો દ્વારા ફરજિયાત લાંબા દલાકો સુધી કામ, ઓછાં વેતન, ઇવનની જરૂરી સમયકામાં અંધાધૂંધી.

પરંતુ નવલિકા-નાટકો-નવલકથાઓમાં એથી લીધરી જ ભાત લેતી. અને આ બધું કરાવવા સારુ લેખકોની ટુકડીઓને જવાબદારી સુપ્રત થતી કાર્યક્રમ અનુસાર કામગીરી પૂરી કરવાની રહેતી. જો કે, જેલમાં પડેલા અગર તો લેખનક્ષેત્રે મુખ્ય બની ગયેલા લેખકો આવી નરી અસત્ય-આલેખનની જવાબદારીમાંથી બચી ગયા; અને કેટલાક અતિ કુશળ બાહ્યોશ લેખકોએ આ મદદાન અસત્યને એવી રીતે આલેખ્યું કે એકાદ અસત્ય બને. એકંદરે આ સમયની નવલકથાઓ પાર્ટોનીનિની 'ગાઈડ' અને 'હેન્ડબુક' જેવી બની ગઈ હતી.

સત્ય અને માનવીયતાના આવા અસ્તકાળમાં નિષ્ઠાવાન સાહિત્યકારોને માટે શ્વાસ લેવો પણ મુશ્કેલ બન્યો. પાસ્તરનાક, બામેન, સેકુલિનાનાં દૃષ્ટાંતો સુરપટ છે, અસત્યનો આશરો લેવા કળતાં એમણે હમમમ લખવાનું જ (પ્રકાશિત થાય તેવું) બધું ક્યું; તો બીજા કેટલાકે અનુવાદો અને બાળસાહિત્ય તથા અંચન સંશોધનમાં પોતાનું રક્ષણ શોધી લીધું. વિએનોવ જેવા દોઝોએબ્રડીના સિમ્પે સર્જન-સાધનાને રૂબા વિના, હેહ દીધા વિના રશિયાર્થ ધરતીની મહોખત અને આધ્યાત્મિક સૂરોના તાનમાં સગત લેખનકાર્ય ચાલુ રાખ્યું સિઓનોવને માટે રશિયાના અનન્ત બાવિમાં બોલ્ગોવિઝમ માત્ર એક ઘટના હતી અને એણે બારે ખૂબીથી ગસિયાનો સદેશ (બાવનાત્મક રીતે) પટોચાડવો ચાલુ રાખ્યો. હેક ૧૯૫૩માં, સ્તાલિનના અવસાન પૂર્વે, તેની Russian Forest નવલકથા પ્રગટ થઈ - તેમાંય તેણે તેની પ્રતીક્ષાજનનાની ખૂબી દ્વારા એવું સૂચિત કરી દીધું છે કે, રશિયાનું બાવિ પાર્ટો-પ્રચારકો, દરેકે છે તેવું ને તેટલું સાદું સીધું ને ઉપરછાસું નથી, એના કરતા વધુ જટિલ અને ગદ્ગદ છે.

ઈલિયા એદરેનલુર્ગે આ વસ્તો દરમ્યાન સાહિત્યિક કરતાં રાજન-

કારણી દષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપ્યું; ફાસિવાદના કાચ સામે સામ્યવાદી તંત્રને
 ઓછું અનિષ્ટ ગણીને તે ચાલ્યો; અને એણે અનુકૂળ ઘર્ષને પોતાનો
 માર્ગ કાઢી લીધો. તે ફાદેયે, મુકોવ જોવાઓ પોતાની સર્જકશક્તિને
 સકય એટલી અજમાવના 'વફાદાર' સાહિત્યના અમરણી ગ્રંથો ફાદેયે
 અંતે કૃત્રિમતાનો ભાર અસહ્ય બનતાં છેક ૧૯૫૬માં આત્મકત્તા
 કરી ! શોલોખોવે વળી પોતાનું નિગળું સ્થાન સાચવી સ્થિર કરી લીધું.
 'And Quiet Flows the Don' પછી અનેક વર્ષો ચૂપકાદી સેવી
 અથવા 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદ'ની બહુ ઉડાપોહ ક્યાં વિના તેણે, તેની
 વિશ્વખ્યાતિના એકે રહીને, લખ્યા ક્યું.

યુદ્ધ પોતેજ રાહત !

[૧૯૪૧ થી ૧૯૪૫]

૧૯૪૧માં દિલ્લરનો રશિયા પર હલ્લો થયો. પાસ્તરનાકે 'ડોલ
 જિવાગો'માં લખ્યું છે તેમ, યુદ્ધ પોતેજ નવો ઉધાડ બની મર્યાદા અસહ્ય
 અત્યાચારી ધાનનાઓમાંથી કેમ જાણે યુદ્ધે પ્રગટે મુક્તિ અપાવી હોય
 એવો અનુભવ થયો. લેખકોએ ૫ રશિયાની પ્રાંતિય પ્રેરક, દેશ દ્રવ્યો
 જીવન ન્યોજાવરી દેવાનો પ્રમથ જીમજીકાસેર વધારી લીધો. જુનિયા
 નેઈમાનની '૧૯૪૧' કવિતા પણ આ વાતનો સાબ પૂરે છે ફરી એક
 વાર માણસે માણસ મળ્યાં ! ખોટાં મહોરો વિનાના મોઢાં જોવા મળ્યાં
 (યુદ્ધ વખતનાં કેમોફ્લાજ છતાં !) પરસ્પર વિશ્વાસ પ્રમટ્યા ! અને
 લેખકોએ યુદ્ધ દરમ્યાનની વીરતા અને માણસાઈનાં ગીતો-કાવ્યો લખ્યાં,
 નવલિકા-નવનકથાઓમાં જીવનની નવી ઓખોદવાની નવી વાસ્તવતા
 આલેખી. અનવત, એમાં પણ, દાવિયાદાળ નવલિકા-નવનકથાઓ
 સ્તાલિન અને પાર્ટીની ભક્તિની તથા દુરમનોના અત્યાચારોની, અને નરી
 'મિનઅપવાદ' શૂન્યતાની કૃતિઓ -- નોકાઓ મોટા છે જ્યાં અધ્યાધાત્મિક ગણી
 સકાય તેવી કેટલીક કૃતિઓ પણ છે. સિમોનોવની Days and Nights,
 Russian People, કેનેઈ મુકની Front, વાસિલી મેસમાનની
 The People Immortal, ફાદેયેવની Young Guard (પાઠગથી

સુધરાવ્યા વિનાની મૂળની); વર્ણિતોરાની Men with Clear Conscience તથા મુર્કોવ, સિમોનોવનાં ઊર્મિ કાવ્યો.

પરંતુ વિશેષ નોંધપાત્ર એ છે કે આગળના તમકામાં લગભગ મૂળા રહેલાંઓએ પણ યુદ્ધના વાતાવરણમાં નવી મિરાદરી અને નવી સ્વાધીનતાનો અનુભવ કર્યો ગણવાનો અતિ વિખ્યાત કટાક્ષ નવલિકાકાર ઝોલેન્કો 'Before Sunrise' માં યુદ્ધ પૂર્વેનાં, બ્લકે ૧૯૨૬ સુધીનાં, રમરણચિત્રો દ્વારા પોતાની વ્યથિત સ્થિતિ આલેખે છે; અને કવિ પારતરનાક તથા કવિચિત્રી આના આખ્યાતોવાનાં લખાણો ફરીથી પ્રશસિત થવા માંડે છે.

ઝદાનોવ યુગ

[૧૯૪૬-૧૯૫૨]

યુદ્ધ પૂરું થનાજ, યુદ્ધ-ગાળાની આત્મીયતા અને મિરાદરી સ્તાસિન-ઝદાનોવ માટે જોખમી ઠરી - રખેને એ એકના એમની સામેના કાવચનાં રૂપે વિદ્રોહની શક્તિ બની બેસે!

'ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની' જૂનીપુરાણી તરકીબ વળી અમલમાં આવી: પારતરનાક, ઝોલેન્કો અને આખ્યાતોવાને સોવિયેત પ્રગતે હતાકામાં ધકેલનાર, સોવિયેત જુવાનોને ગમાડનાર, આત્મલક્ષી, ર્વર્ગવિહારી લેખકો તરીકે મદનામવામાં આવ્યાં આવી કૃતિઓ છાપનાર અખબાર 'લેનિનમાક' બધા કરી દેવામાં આવ્યું; ને જાદ પાર્ટીની સખ્ત દેખરેખ નીચે મૂક્યું. આધેડ પ્રૌઢ કવિ-નત્રી તિષ્ઠોનોવને દોણો ગણી સોવિયેત લેખક સમના મંત્રી પેદથી ખમેડવામાં આવ્યો, તેની જગ્યાએ ઝદાની ફાદેયેવને લાવવામાં આવ્યો અને યુદ્ધપૂર્વેની યુગભાષણને ય દપી બધા એવો અકલ્પ્ય ચાતનાનો યુગ સરથમ્મ મથો. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૨ ના ઝદાનોવ-યુગમાં* સાહિત્ય અને કલા વેરાન અને વામન બની ગયાં!

● ઝદાનોવનું અવસાન ૧૯૪૮માં થયું. પરંતુ એનો જીવ ૧૯૫૨ સુધી ચાલ્યો.

● આ યુગના અત્યાચારોનું સરવૈયું કાઢવું અશક્ય છે (કુઓવે પોતે યોડુક તો કહ્યું છે) સાહિત્ય ક્ષેત્રનાં દમનની રૂપરેખા પણ અશક્ય છે. આ યુગમાં કાર થયેલા અને ૧૯૫૬ પછીના ‘ઉધાડ’ના યુગમાં જેમને મરણોત્તર સહાદત નવાજવામાં આવી, તેમાંના થોડાંક નામે છે - કિરશોન કોસ્તસોવ, ત્રેતિયાકોવ, તો કેટલાક પાંચ દસ અને ૫૬૨ સત્તર વરસે કો-સેનસટ્રેશન કેમ્પમાંથી જીવતા પાછા આવ્યા છે-‘નિર્દોષ’ જાહેર થઈને! પરંતુ ઇંઝાક જામેલ કેમ્પમાં જ મર્યો પિલ-યાકને જાણીએ કાર કરેતો નાટકકારો આરાકાદિન, ઓરોઝ્લોખાલી, તિયોદોવ મેયરહોફ, રાફાસ્કી અને નાયાલી સાલ્જ-ક્યારે કેમ ખતમ થયા આપણે જાણના નથી એજ રીતે હજી સુધી સાહિત્યવિવેચકો-મોરનાતિ યોન, ન્યુસિનોવ, લેસેનેવ વિષે, અને તારાસોવ-રાફ્જોનોવ, ઓસિપ મેદલસ્તામ, તયા રશિયન સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર મસ્કી, અને આપણા સુધી પહોંચેતો-ટોન કમાન્ડેટસ, ઓન ધ વોલ્મા, ડો પેસ’ઓફ સિસ્ક રટોફિગ્સનો લેખક-પી રોમાનોવ વિષે કશી જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી! યુકેનના અને બીજી રાષ્ટ્રીયતાના અસખ્ય લેખકો અને તેમાં જ ન્યૂ-લેખકોની કતનો વિષે કંપના કરવી મુશ્કેલ નથી-તત નિનની ન્યૂ-લેખી નીતિની જાણ થયા બાદ

● આ અરસામાં, આત્મહત્યા કરી જીવનનો અંત આણનારાઓમાં જે બહુ થોડાક અંગે માહિતી મળી શકે છે તે છે સોમોસોવ, બનાદિમિર પિયારત, મારિના ત્સેતાયેવા, કુઝનિએત્સોવ

● આ અરસામાં મૃત બની ગયેલા - વરસો સુધી મૃક પ્રતિકારે વળેલા - પાસ્તરનાક, આખ્માતોવા, ઓશેન્કો, સેવપિલિના, યુરી ઓસોક્ષા, એન એઈ’માન, સેકુલિના વગેરે

આવા આ ગમખવાર મૃદાનોવ યુગના ત્રણ હેતુઓ હતા

(૧) દુનિયાના મિનકમ્યુનિસ્ટ દેશોથી રશિયાને સમજી વિખૂટું પાડી દેવું, અને જે કશું રશિયામાં હોય, કે ‘હોવુ થટે’ તે જ ‘છ’ ગણીને, એની પ્રશ્નસા કરાવવી,

અને એ આશાવાદના જોરે રશિયાના જાવિ સ્વર્ગની
મનોરુષિ ઊભી કરવી.

(૨) કોઈ પણ જાતના દલા અને સૌંદર્યના અખ-
તરા ન કરવા દેવા તમામ સ્વરૂપો, અને શૈલીઓ ઉપરનો હેતુ
સિદ્ધ કરનારા જ હોવા જોઈએ — કોઈ પણ પ્રકારની દ્વિધાને
રચાત નહિ.

પારશ્યામ સ્પષ્ટ હતું: સાહિત્યની સૃષ્ટિ ઉત્તમ—વેરાન બની ગઈ!

૨ : નવો ઉઘાડ

બરફ ઓગળે છે !

[૧૯૫૩-૫૪]

૧૯૫૩માં સ્તાલિનનું મૃત્યુ થતાં જ કેમ જાણે રશિયાનો રૂંધાઈ
રહેલો પ્રાણ જીવળી આવ્યો. સાહિત્ય ક્ષેત્રે એકાએક આબોદવા બદ-
લાવા માંડી. સાહિત્ય ઉપરની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની પકડથી નીપજેલાં
માઠાં પરિણામોની સામે ફરિયાદોથી ઘરઘાત થવાને બદલે, સીધા
પ્રદારોથી ધર્ષ વિશેષ નોંધ પાત્ર તો એ છે કે, કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના મુખપત્ર
'પ્રાવદા'એ એનો લગામ હીધી—એવ રીતે આ મહત્વની વાત
મણાય: એક તો, અત્યાર સુધીના રાજવદ્દીવટ ઉપરનો એ અધિકૃત
અવિશ્વાસ હતો; અને બીજી બાજુ, લગામ હાથમાં રહે એ દૃષ્ટિએ પણ
આ જરૂરી હતું : પરંતુ 'પ્રાવદા'ની ટીકાથી બહારની દુનિયાને તો સૌથી
પહેલીવાર એ વાતની જાણ થઈ કે મોવિયેતમાં જેનો ધેડછા ગણાતી
આવી છે એ રંગમૂર્તિ પણ વરસોથી ઉત્તમ—બની ગઈ હતી — ' સોવિયેતની
પ્રજા સંઘર્ષ વિનાની કલ્પિત આદર્શ—જિંદગીનાં નાટકોથી કાઢી મૂકી હતી.'

આ પછી, સાલિન્સ્કીએ 'લિટરરી એગ્રેટ'માં (૧૯૫૩ એપ્રિલ/માર્ચ)
લખ્યું હતું કે, " આપણામાંના જ કેટલાક લેખકો પોતાની જાનને

પોતાના મનની અદરના મેન્સલ્ટી જ હજી મુક્ત કરી શક્યા નથી ”
એજ મહિને લેખક સધની પ્રેકેકર્મા સિમોનોવે દિ મત બેગી કરી કદી
નાખ્યુ કે ‘ લેખકો પાસે એવી માત્રબૂી કરવામાં આવે છે કે તેમણે
બૂનકાગની હડીકોતોને વારનિશ લગાડીને, અને સાજ સજીની રજૂ
કરી આ શિરસ્તો ઇતિહાસ વિરુદ્ધ છે, અને નુકસાનકારક પણ છે ’

પરંતુ સૌથી જીવદ અરાજ ઉઠાવનાર દતો વી પોમોગન્ટસેવ.
૧૯૫૩ અતમાં એણે ‘ સાહિત્યમાં સમ્યાષ ’ લેખમાં જણાવ્યું
કે લેખ માટે એકમાત્ર કસોટીપથ્યર હોય તો તે તેના અતરાત્માનો
અવાજ

વેરા ઈબ્નરે ઢાંચાઢાળ નવલકથાઓ સામે અને ઓઠમા ખરઓસ્ટસે
કવિતાઓમાં માનવી જ અદરથ યઈ મયો હે વાની ફરિયાદ કરી હતી

પરંતુ ૨૦ વર્ષના મૌન પછી તેજસ્વી નવલકથા લેખિકા નિદિયા
મેકુલિયાનાનુ અવસાન થયુ ત્યારે લેખકોના ચિત્તમાં એક જ નરમસ્ત
આધાત થયો કેમ જાણે, સૌને જ્ઞાન થયુ કે, આ એક નારીએ
પોતાના અતરાત્માને ખિન-રક્ષાકાર બની કાઈ પણ પ્રકારનુ અસત-*

* અસત્ય, સેકુલિનાનો બદેનખણી લેખિકા મારિએસા શાગિનિધાને

એહરેનજીર્ગની જેમ સત્યને ખાતર કલમ બધ કરી દીધી ન હતી એણે
સેકુલિનાના મૌન અને અન્ય લેખકોના સત્ય ખડનની સરખામણી કરવા કરેનો
ખુલાસો થ, કમ્યુનિસ્ટ દેશની વિશ્વશાસ્ત્ર પરિસ્થિતિ નજરમાં લેતાં, મહત્વનો
બની જાય છે ‘ અમુક અસત્યો ઉચ્ચારવા માનવી માણસ આપોઆપ
જુઠાડો બની જતો નથી કુ વિસિષ્ટ પ્રકારના અસત્યની વાત કુડુ ધુ—
શિયાની તત્કાલીન સ્થિતિમાં અમુક પ્રકારના અસત્યે સરક્ષાત્મક મહોરોનુ
કામ કર્યું છે તેની ” એટલે કે જ્યારે સંપૂર્ણ સત્ય ખુલી રીતે પ્રગટ થઈ
શકતુ ન હઈ ત્યારે સચિત બર્જિત સત્ય અર્ધસત્ય પાલુ કામ કરી આપે
‘ લેખકોએ મૂળા થઈ બેસી જવા કરતા આ વડુ સાડુ છે જો કે આની સામે
એક જણે બહુ માર્મિક સવાલ કર્યો હતો કદાચ બધાજ લોકોએ અર્ધસત્ય
અને અસત્યનો શદ્દ લેવાને બદલે સંપૂર્ણ મૈત જળવ્યું હોત તો સ્તાલિનની
દિગ્ગત જ આજળ વધી ન હોત ?—

આલેખન નદિ કરવાના સંકલ્પ દ્વારા સમસ્ત રશિયાની ઇજ્જત બચાવી લીધી હતી એકરેનબુર્ગે એકરાર કરતાં કહ્યું : “ સેકુસિના સત્યને અખંડ રીતે વળગી રહી એ ઘટના મહાન સિદ્ધિ લેખારો-” કેમકે એ વગસોમાં પ્રચલિત અસત્યો અને અર્ધસત્યોથી ખરડાયેલી કવમોનો પાર ન હતો !

● પરંતુ ૧૯૫૩ના ઉઘાડનું ત્રીથી ઉજ્જવલ પ્રકરણ તો જુદું જ છે. હજી તો સ્ટાલિનની કબર સુકાઈ નથી ત્યાં તો ! અનેક લેખકોની હસ્તપ્રતો—વસ્સોથી (૧) લ હારિયામાં સંતાઈને સચવાઈને (સ્ટાલિનના ગુપ્તચરોની આખોથી ચ સંતાઈને) પડેલી નવલકથાઓ—એકાએક બહાર આવવા સળવળવા લાગી. અને કેમ જાણે સ્ટાલિનના અવમાનની સાથે જ સૌને એ વાતની આપસૂઝ આવી ગઈ કે સંતાડી રાખેલી સાહિત્ય કૃતિઓને પ્રકાશમાં આણવાનો સમય પાકી ગયો છે !*

૧૯૫૩માં જ બિયોનિડ બિયોનોવની *The Russian Forest* (નવનકથા) પ્રગટ થઈ એ જ વરસે ઉરપેન્સ્કયા (૧૯મી સદીના મહાન નવનકથાકાર ગ્લેન ઉરપેન્સ્કીની પૌત્રી)ની “ *Our Summer.* ” અને ત્રીજી, ત્રણ ગણ સ્ટાલિન પારિતોષિક-રિત્તેના વેસ પાવનોવાની નવનકથા ‘ *Seasons of the Years* ’ આ નવનકથાઓમાં સ્ટાલિનયુગના ઇરાદા પૂર્વકના અભ્યાસરોનો વિષય આલેખર મા આપ્યો હતો ઉરપેન્સ્કયાએ ટકાર કરી હતી કે પોતાના વિષયનું કશું જાન

* જે લેખકો તત્કાલ પ્રગટ થઈ ચકે એટલે, આત્મ-સચમ પૂર્વકનું મર્યાદિત મુક્તિવાદી, જંગમ લખવાને દેવાવા ન હતા, તેઓ પોતાનો પહેલો ખરેખરો જીવન સાચું લખ્યું તે લખી તેવાર પરી રાખવા, અને પછી સેન્સરની જરૂર મુજબ કાપફૂંપી કરીને ધીમે ધીમે છપાવવા આપતા નવો ઉઘાડ યાચતાં જ, આવી કેટલીક નવલકથાઓ પટારાઓમાંથી ફરી આવી !

ન ધરાવનારા સૂત્રોચ્ચારી પ્રધાનો અને નોકરશાદોની આપખુની કેવો રીતે વિદ્યાનનું સરજી ગુમગાવી રહી હતી - સંશોધન અને સર્જનની ભૂમિકા જ ખતમ કરી હતી તે, સિયોનોવે કહેવાતા ‘અખી સમૂહ-એનરોના’ સમાજજીવનનું વર્ણન આપ્યું છે - સમૂહ વચ્ચે એકસવાયું, કાશ્ય કથારે ખીમ સામે રિપોર્ટ નહિ કરે । - એવી પરસ્પર શકા બધું, ઊત્તમિત્ત, વિકૃત બક્ષિતત્વવાળું; રાજ્યસત્તાની માત્રણીઓને પહોંચી વળવાની અશક્તિનાને કારણે જુઠ્ઠાણની સૃષ્ટિ મ્ચીને, કાશ્યે કાશ્યે જમ-તેમ કરીને જીવવાના આશાસનવાળું । અને ત્રીજી, પાવનોવાની નવસમ્યા કહેરી ‘પ્રેસિતાગિત’ (કામદાર)નું જીવન જીતું કરે છે વારનિશ ક્યા વિનાની વાસ્તવ-જમી ।

આ પછી, ૧૯૫૪માં અતિ વિખ્યાત બનેલી અને ઉદ્ઘાપોદ પામેલી ઇસિયા એઢરેનજીર્મની The Thaw* ‘ જરફ ઓગળી રહ્યો છે ’* એ ફિલ્મ અસલ અધિકાર યુગ પછીના ઉદ્ઘાડના ‘ પ્રતીક ’ રૂપે ગણાઈ છે વધુમાં, લેખકની આત્મકથાત્મક છાયા પણ એમાં હોવાને કારણે વધુ મહત્તરની ય ખરી આ નવસકથાએ સેકડો લેખક-કલાકારોની બચ્ચાને વાચા આપી અને સાહિત્ય હિપરની પાર્ટીની પકડ જ આના મુજમાં હોવાની સોના મનની વાત પ્રગટ કરી છે વળી આ નવનકથામાં પ્રથમવાર અધિકૃત જીવ-વિરોધી નીતિનું સ્થાન પણ થયું છે

૧૯૫૪માં નવા ઉદ્ઘાડના નવવિકા-નાટકોએ પણ દેખા દીધી એન ઓગિનનું નાટક The Guestsમાં સ્તાવિનજીર્મી ‘ બનાવની કાવતરાની વાત ખુલ્લી થાય છે - લેનિનમ્રાદના દાક્તરોના કહેવાતા કાવતરાની ભૂમિકા, તે કોને’ઈયુકનું નાટક Wingsમાં પણ ઈરાદા પૂર્વકની ન્યાયની વિકૃતિનું આલેખન છે પરંતુ આ નાટકમાં પ્રથમ વાર રીતસર ‘ કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પ ’નો ઉલ્લેખ થયો છે આ પૂર્વે, બહુ બહુ તો, શ્રમદ્વારા સુધારણા-જાવણીનો ઉલ્લેખ થતો હતો

* ‘ જરફ ઓગળી રહ્યો છે ’ (ચેલન પ્રકાશન ગૃહ-વડોદરા • પરિચય-લેખક • ભોળીલાલ ગાંધી)

આ ' નવા ઉપાડ'ના લખાણોમાંના કેટલાક અંગે કેટલાક વિચારકોએ ખીજી જ રીતે ધ્યાન એચ્યું છે. હા ત કોનેઈ ચુકના નાટક Wingsને સાહિત્યમાં 'Zubatovism' ની પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવે છે એટલે કે- કેટલીક બાબતમાં પ્રજાને અવાજ એવી રીતે રજૂ કરવો કે ખુલ્લા દમન વિના વિરોધ તૂટી પડે અને રાજ્યસત્તાની પકડ કાયમ રહે Zubatov કારના જમાનાનો પોલિસ અમલદાર હતો એણે ઉપલા સત્તાધારીઓની સમ- વિધી મજૂર સમકનો લિભા કર્યા અને આ સમકનો દ્વારા આર્થિક સુધારાની ઘડતોની પણ દોરણી કરી અને તેમ કરીને કામદારોને રાજકીય લડતથી દૂર રાખવાનો હેતુ અરાતા સફળ પણ થયો હતો.

પરંતુ ૧૯૫૪માં ' ખરફ ઓગળવામાંથી થીજવાની ક્રિયા ' પણ સરૂ થઈ મઈ જણાય છે ગાલિના નિકોલેવેચની Battle on the Way પ્રગટ થઈ તેમાં સ્તાલિનની સમજાવવાવાનું બપ કર વર્ણન છે આનો હેતુ પણ 'વિઝ્સ'ની જેમ સોવિયેત વાયકોને નવા ઉપાડથી એચાર્જ જતા રોકવાનો મણાયો છે.

એમએ તે હો પરંતુ આ વરસ દરમિયાન જ એહરેનબુર્ગની તવલ- કથા (યો) ઉપર સિમેનોવે પ્રદાર સરૂ કરી દીધો હતો, અને 'સરકાર વિભાગના પ્રધાન-ખાતાના નિવેદનમાં પોએમગ્નસેવના લેખ તથા ઓરિનના નાટક (ધ જેસ્ટ) ની ઝાટકણી પ્રગટ થઈ હતી ઉપરાંત, નવા ઉપાડની તરફેણ કરનારા તત્ત્વીઓ - ત્વાન્દોઅકી (નોવિમિર) તથા પાન દેરોવ (માસિક ' ઓકોગમગ ') ઉપર મુકોવે જાહેરમાં નિદા કરી તેમને સ્થાનબદ્ધ કર્યા હતા.

આ પછી, ૧૯૫૪ના અતમાં સોવિયેત લેખક સઘની ખીજી પરિષદ* મળી અને તેમાં એહરેનબુર્ગ શાંચિન તથા મેન્ગમિન કાવેરિને બહુ સારવેતી બર્યા, છતાં સ્પષ્ટ રીતે, સાહિત્ય અંગેનું પાર્શ્વનું વલણ વધુ વિવેકયુક્ત બતાવવા સૂચન કરનાં બ્યાખ્યાનો કર્યા આ પરિષદમાં કદર સ્તાલિનનાદી કારેવની જગાએ મુકોવને લેખક સપનો સૂચના બતાવવામાં આગ્યો આ મુકોવ તે પાસ્તરનાબને રખાડના કદર દુશ્મોરવ દી !

સંધિકાળની રસ્સી-ખીચ

[૧૯૫૫-૫૭]

૧૯૫૫-૫૬ નાં બે વર્ષ 'સંધિકાળ'નાં હતાં.

૧૯૫૫નું વર્ષ બને પક્ષે અસ્વચ્છતા અને અનિશ્ચિનતા બહુ વીણુ - ખુલ્લા સામસામા પ્રદારોથી બને પક્ષે દુર રહ્યા.

૧૯૫૬ના આરભમાં (ફેબ્રુઆરી) કમ્યુ પાર્ટીની ૨૦ મી કોન્ગ્રેસ મળી,* તેમાં કુશોવે સ્તાલિન અને સ્તાલિનવાદ સામેની ખુલ્લી જોડાદ આરભનાં 'ગ્રુમ' ભાષણ કર્યું!

કુશોવની આ જોડાદે, સ્વાભાવિક રીતેજ, 'નવો ઉધાડ'ને ધણે મોટો સંધિયારો આપ્યો—કેમ જણે રૂંધાઈ રહેતો પ્રવાહ ધોધરપે તૂટી પડ્યો! કેવળ રસિયામાંજ નહિ, આમે'નિયા, હજેરી, લેનિનિયા, ઝેકા સ્લોવાકિયા—સર્વત્ર કમ્યુનિસ્ટ કવિઓ, આજ પૂર્વેના વિઝન સત્ય સામે, જોડાદ પોષારતા આમળ આપ્યા સોવિયેત કવિવિત્રી માર્ગરેટ એલી મરનું Truth (કાવ્ય) પ્રગટ થયું (માસિક - 'ઓક્ટોબર') અને ઓઝ્મા બર્જોલિસનું That year પ્રગટ થયું, 'નોવિ મિર'માં નવા ઉધાડના પ્રતિ નિધિ કવિ લેખકોનો સંગ્રહ (મીંગે બાગ 'નિટરરી મોરકો ને નામે) પ્રગટ થયો અને દુલ્લિસેવની નવલકથા Not by bread alone—એણે તે બારે ગાજવીજ કરી મૂકી!

પરંતુ ધોધ તૂટી પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં તે હજેરીમાં (૧૯૫૬ ઓક્ટોબરમાં) બળવો ફાગી નીકળ્યો. કુશોવ પોતે જ ભડકા જોડ્યો—

* ૧૯મી પાર્ટીકોન્ગ્રેસ ૧૯૫૨માં મળી હતી

† આ ભાષણ હજી સુધી રસિયામાં છપાયું નથી જો કે કુશોવની અપ્રગટ અનુમતિથી દુનિયાભરના અનેક અખબારોમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યું હતું. કુશોવની આ એક વિલક્ષણ ટેકનિક બની ગઈ જણાય છે. હવે પછીના એનાં કેટલાય મહત્વના ભાષણો પોતાને ત્યાં જ ઈતિદાપૂર્વક નહિ છપાયેલા રાખ્યા છે—અને જરૂર મુજબ, આખાં કે સારરૂં વિદેશી પત્રોમાં પ્રગટ થાય એવી બ્યવસ્થા પણ એવામાં આવે છે.

હજેરીની રશિયન વર્ષસ્વ નીચેની કમ્યુનિસ્ટ સરકાર સામેના આ
ખળવાનું નેતૃત્વ કરનારા હતા ત્યાંના સાહિત્યકારો-પ્રાધ્વાપકો અને યુનિ
વર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ; તેમની પૃઠે હતા જુદાપેરતના ચહેરી કામદારો :
પુર પ્રેક્ષતાગિતો ! કુશોવ ભાડકે એવી જ ઘટના હતી - હજેરીમાં લાલ-
સેનાએ હાથાકાંઠા દ્વારા મહ દગાવી દીધુ ખરુ પણ એના ઝાંટા રશિયામાં
ઠીકે તો ! (પોલાડમાં હમરુ ધર્મ મયુ હતુ જ) રશિયામાં ય અસતોષ
રૂપી પેટ્રોવની દાખી ડનાડન હતી - કવિ લેખકોની કવચો દીવાસગીનુ
અને મચાવેનું કામ કવ્વા પૂરતી ગણાય ! તેમાંય વળી મોસ્કોના લેખકોએ
તો જુદાપેરતના Petoeff Circleની જેમ સ્વનંત્ર (મોવિયેત લેખક
સંઘથી સ્વતંત્ર) સ્થાપત લેખક મહળ સચવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો !

કુશોવ સવેળા જાગી ગયો સાહિત્યની મસાલો જુઝાવી દેવી જ રહી !
કુશોવે લેખકોની એકઠક બોનાવી સૌને ધમધમાવી નાખ્યા, અને સાહિત્ય-
કારોને પાર્ટીને વફાદાર રહેવાની તકેદારી આપી;

કુશોવે પોતે જ દુદિનસેવ ઉપર ધા કર્યો ' મોટ માય પ્લેઝ એવાન '
નવનકયા દ્વારા સોવિયેત જીવનની નકાસતમક નાજુઓ વર્ણવવામાં દુષ્ટ
આનંદ લેનાર આકૃતમાજ તરીકે એને નવાજ્યો.

એકવાર કુશોવનું વનધુ સમજાઈ મયુ પડી તો રુતાધારી-
સાહિત્ય-વર્તુળો માટે દરવાજો ઝીલડી ગયો. એમણે સારો એવો ખેરદાર
દહ્યો ' રિવિઝનિઝમ ' (સુવાગવાદ) સામે ચરે કરી દીધો ! (આસિન-
વાદીઓ કુશોવના વિચારો અને વર્તનને ' સુધાગવાદ ' કહીને જ વગોવના
હતા એ વાત સામે કુશોવે આ તનકકે આપ્ય આડા દાન કર્યા !)

-દુદિનસેવ પાસે ' આત્મ-ગીકા ' દગાવી (૧૯૫૭ માર્ચ)

-ગાલીના નિકોલોવનાની જુનાતોવિસ્ટ ' નવલકથા : Battle on
the Way પ્રગટ થઈ (૧૯૫૭ મે-જુન), એમાં રચણ કરવામાં આગ્યુ
દગુ દે અમે ખીજની જેમ નિરાખોડ નથી .. માનાના દેહ ઉપરના અક્ષ
રો અને સુધારવા ઈચ્છીએ છીએ .. ડાના આ નવલકથા ઉપર પણ

અગાઉના જેવો જ ' સોવિયેતની બદનામી ' નો આરોપ ઓઢાડવાની દિ મન સત્તાધારી વર્તુળો કરી શક્યા !

૧૯૫૭ના મેમા લેખક મધની કારોબારીની બેઠકે ' નવો ઉધાડ ' ના લેખકોને મફત માગવા અને પશ્ચાત્તાપ પ્રગટ કરવા કરમાન કર્યું —આજ પૂર્વે આવી હિંમત એમને માટે અશક્ય હતી

માર્ગારેટ એલિઝેર આલમ—ગીમ કર્તા કથ્થુલ કર્યું કે ' સોવિયેત રશિયામાં પ્રત્યેક કૃતિ—કાર્ય ' રાજકીય જ હોય છે, અને તે અમુક રીતે પાર્ગીનીતિ અનુસાર પાર્ગીનિસ્તને વસ રહીને જ સન્માનપૂર્વક અદા કરી શકાય XX મે કેટલીક વાર રાજકીયને સ્થાને નૈતિક—સૌહાર્દલક્ષી વિચારોને સ્થાન આપ્યું છે '

લિટરરી મંત્રેએ આમળ વધી (૧૯૫૭ જુલાઈ દર્મી) નવા ઉધાડના લેખકો અને ત્તાલિનવાદી તરીકે જરતરફ કરવામાં આવેલા માનેન્કાવ, મોલોતોવ કામ્મોનોવિચ વગેરે વચ્ચે સબધ હોવાનો મમરો મૂકી બપકર આકૃતની ધમકીય આપી દીધી

અને અમાઉ લિટરરી મોસ્કો ' ને નામે જે જે સમહો પ્રગટ થયેના તેણે યુવાનોનાં મનમાં ઝેર રેડવાનું કાર્ય કર્યું છે * એવો પણ ગભીર આરોપ ઉમેરવામાં આવ્યો અને લેખકો ઉપર ' વહીવટી ' પમ્લા લેવાવાનાં સૂચનાઓ પણ થવા લાગ્યાં

● સોવિયેતમાં ' વહીવટી પમ્લા નો અર્થ ' લેખન—પ્રકાશન બધ, એટલે કે રોજી—રોગી બધ, ઉપરાંત પાર્ગી એટલે કે રાજ્ય એટલે કે દેશના દુરમન તરીકે જે સજ કરવી હોય તે ચર્ચ ચકે !

આમ છતાં નવા ઉધાડના લેખકો સાવ દુર્માર્ધ ગયા ન હતા અને સત્તાપક્ષી સાહિત્યપરોએ મમે તેટલી દિ મન બેમી કરી ધડાકા કરવા માંડ્યા હોય તો ય આ કશું સ્થાપી નથી એવું જાણનારો, સોવિયેત લેખક મંધનો મુખ્ય મત્રી એનેક્સી સુર્ગોર, હજી જે સાહિત્ય

* પુર્યસ્થાક સોલેલિસ ઉપર પણ આવો જ આરોપ ઓઢાડાયો હતો !

પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું તેનાથી, કુખ્ય હતો જ; અને પોતે અચ્છો કવિ હોવા છતાં, આ દિવસોમાં વારનિશ-સાહિત્યકાર ગણાઈ જવાના ભયથી કેઈ પણ નવું લખતાં ખચકાતો હતો !

નવોદિતોનો ઉપાડો ? સમાધાનનો સૂર !

[૧૯૫૮-૬૧]

હજેરીનો મામલો યાજે પડી ગયો અને સોવિયેતે ‘રપુનિક’ ઉડાવીને દુનિયાને દમ કરી દીધી—આથી સ્વાભાવિક રીતે જ કુશોવનો આત્મવિશ્વાસનો પાશો જીંચો ચડ્યો. એટલે કેએતોવ, સુગ્રોવ વગેરે નવ-સ્તાલિનવાદીઓનો ઉપયોગ ન કરવાનું થોડું ગણ્યું. (આજ સુધી એમનો ઉપયોગ કરી લેવામાં સ્તાલિનવાદ-ભંજક કુશોવને વધી ન હતો આખો !)

૧૯૫૮ના આરંભમાં કેએતોવને ‘લિટરરી ગ્રેડે’ના તંત્રીપેથી હાલવામાં આજ્યો. તેનું સ્થાન રિમ્નોવને આપવામાં આવ્યું— (આ રિમ્નોવ તે ‘નવો ઉપાડ’નો નવલકથા The Best Fortress-નો લેખક. આ નવલકથામાં લિટરરી આક્રમણના આરંભમાં જે ફીજ હોનાગન થઈ તેનું વર્ણન—કથા વારનિશ વિના—આપવામાં આવ્યું છે.) કેએતોવનો નવલકથા The Yershov Brothers ૧૯૫૮ના જાન્યુઆરીમાં પ્રગટ થઈ એમાં સ્તાલિનવિરોધી ઝુએસની અને ૨૦મી કેએસની નીતિનો જ ટીકા કરવામાં આવી હતી આ નવલકથાને દુરિન્સેવની નવલકથા (નોટ બાપ એડ એસોન)ના જવાબરૂપે લેખવામાં આવી, જેમાં એણે લેખકના વાસ્તવના ઉપર વાગનિશ લગાડવાના—ગગોરાગન કરવાના હુકમો જમાવ કર્યો હતો; પરંતુ અને તો, એના વીગનાયકના મુખે જે સખ્તો ઉચ્ચાનવા હતા તે પૂરતા સ્વચ્છ હતા :

“ હું મારી જાનને સામ્યવાદનો ધડકો મણાવું છું, પણ હું મારી જાનનું જ ધડનર કરી શક્યો નથી...હજી

અમે વ્યક્તિગત જીવનના સુખની સમસ્યા ઉઠેલી નથી
સકેયા”

૧૯૫૮ની જ આ સાવમાં સૌથી મોગી ઘટના તે પાસ્તરનાકની
નવલકથા ‘ડૉ. ઝિવાગો’નું પુરદેશમાં પ્રકાશન (એને ‘નોમેન ઇનામ’
આપવાનું બહાર થયું અને કૃષ્ણે પાસ્તરનાકને એનો સ્વીકાર કરવાની
મનાઈ કરાવ્યા પછીની જગત ભરની ઉદ્ઘાષોહથી સૌ પરિચિત છે)†
આ આખી ઘટનામાં ખસનાયક તરીકેનો બામ બજવનાર તે સુરેકાવ
એણે પાસ્તરનાકને લેખક મરમાંથી બહિષ્કૃત કર્યો, અને ડૉ. ઝિવાગોની
જેમ તેના લેખકનું બાવિ પણ બચ કરે—અચાતમાં જ પૂરુ થવાનું છે
એવી ધમકી આપી. સાથેસાથ પિલ્નાકનો કિસ્સો પણ માફ કરાવ્યો કે
એને તેની વાર્તા પરદેશ છપાઈ હોવાના કારણે રજાકવામાં આવ્યો
હતો, અને પાછળથી ગોળએ કાર કરવામાં આવ્યો હતો.

વિશેષ નોંધપાત્ર ઘટના એ પણ ખરી કે—

કવિ, નાટ્યલેખક, નવલકથાકાર અને સ્તાલિન ઇનામ વિજેતા
તથા સત્તાપક્ષી સાહિત્યકાર કોન્સ્ટાન્ટિન સિમોનોવ ઉપર બદનામી
જીનરી ૧૯૫૪માં ‘નોવિ-મિર’ પત્રના તત્રી પહેથી બળવાખોર ત્વાર-
દોસ્કીને હઠાવ્યા પછીની જગ્યાએ સિમોનોવને લાવવામાં આવ્યો.
હતો પરંતુ આ મહાશયે ૧૯૫૭-૫૮ દરમ્યાન ‘પાટી’-લાવના ‘નો
બચ કર દોહ કર્યો હતો—‘ નવો ઉધાડ’ના લેખકને તેણે બરપદે છાંય્યા
હતા! આથી તેની પાસે ‘આત્મ-ગીતા’ કરાવી, તેને તત્રીપહેથી હઠાવી
દઈ, ઉઝમેકિસ્તાનમાં નિર્વાસિત બનાવવામાં આવ્યો!

૧૯૫૮માં, આમ, નવો ઉધાડ અને સત્તાવાદી સાહિત્યકારો વચ્ચે
ગૂંચાઈ ચાલતો હતો તે માળામાં (એપ્રિલમાં) શેલોખોવે પોતાના
ઐકારનોવાકીઆના પ્રવાસ દરમ્યાન ‘સમાજવાદી વાસ્તવવાદ થી ચીજ

† ગુજરાતીમાં આ નવલકથાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ તથા નવલકથા અને લેખ-
કના પરિચયનો મથ ‘ઉદ્બૃસ્ત આકાશ’ (જોગીલાલ બાંધી)—એવન પ્રકા-
શન ૪૯-૫૦૬૬૨

છે એની મને ખબર નથી' કહી સ્વભાવગત હિસ્ટાદીનું એક વધુ દર્શાત રજૂ કર્યું હતું.

તે બીજી બાજુ, જૂનાગઢેની ખંડખોર તત્ત્વો ત્વાઘોઠરકોએ 'મારા દીકાકારને' કવિતા લખી, તથા સોવિયેતના અધ્યક્તન કુમના બહુ ગવાયેલા યુવાન કવિ એવતુશેન્કોની કવિનાએ છાપી નવો જ મિશનજ પોખ્યો હતો.

૧૯૫૮ના અતમા અને ૧૯૫૯ના આરભમાં દેશવારના પ્રગ્લસ-તાકોના લેખક સઘોની પરિષદો બરાવા લાગી. તેમાં સત્તાધારી સાહિત્ય-કારોએ 'સુધારાવાદ'-'રિવિઝનિઝમ' સામે ઠોસી ઠોસીને ઝેર રેઝુ; એ રીતે ઝેર લાજુ કરીને અખિય રશિયન લેખક સઘમાં તેનો પડધો પાડવાનો તેમનો મનોરથ હતો.

પરંતુ આ દરમ્યાન, 'પ્રનિશ્ચિત' (સરકારી, સત્તાપક્ષી) અખ-આરો-સામયિકોની જખ્યા એકદમ ધટવા લાગી હતી; બીજી બાજુ 'નવો હથાક'ના નવોદિતોનાં (એવતુશેન્કો, વોઝનેસેન્સ્કીની સરકારીમાં) લખાણો છાપનારાં 'નોવિ-મિર' જેવાં કૂદકે ને બૂસકે આગળ વધી રહ્યાં હતાં.

આ વાતાવચ્ચમાં ૧૯૫૮ના મેની ૧૮મીએ અખિય મોવિયેન લેખક સઘની ત્રીજી કોન્ફ્રેસ મળી (બીજી ૧૯૫૪માં મળેલી) કુશોવે વળી એની ખેમડી-કગા અજમાવી. જે 'રિવિઝનિસ્ટો' જૂન સ્વીકારી સેશે તેમને ઠરી અખિ નદિ આવે એવું કહી તેમની વચ્ચે બાગલા પાકવા કોશિસ કરી બીજી બાજુ સુકોવને મુખ્ય મંત્રી પદેથી ઢઢાવી નવમકથાકાગ કોન્સ્ટાન્તિન ફેદિને નીમવામાં આવ્યો. ફેદિને એની નીનિ બહેર કરી કે સાહિત્યમાં નોકરચાહી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં નદિ આવે.

એકદર આ પરિષદમાં કુશોવે સમાધાનનો સૂઝ ગખ્યો હતો : એણે લેખકોને એમના જમડા અદ-અદર પનારી લેવા અને સગકાગ પાસે દોડી ન આવવા શિખામણ આપી. અલગત, સગકારે એટલે કે કમ્યુ. પક્ષે નિમેલા સરકારી સાહિત્યકોના દાયમાં ગધી સત્તા હોવા પછી આવી શિખામણનો કોમો અર્થ નથી એમ લાગે; પરંતુ એકદર એના બાપણ પછી 'નવો હથાક'ને માથે જમુમતો મળી જાય અને તાત્કાલિક આકૃત દહી મયેર્વા જખ્યાવાં. મેટાબાગના વિવચકોની દરિએ, કુશોવે

જૂનવાણી જૂથને સીધું ઉત્તમન ન આપીને તેમના ખચકાતા પગલિને ખોડગાતા બનાવી મૂક્યાં, અને 'તમે તમારુ ધર સલાઓ નો ગર્ભિત અર્થ' બ્યવહારમાં એ થયો કે સુરોવના ચિહ્નર બનેના ત્વારદોગ્રસ્તો અને પાનફેરવને સધના ખોડ' ઉપર લેવામાં આવ્યા.

આ પરિપક્વે અતે આટઆટલાં પાણી વહો ગયાં પછીય, 'લેખકોએ સમવર્ષી' ચોબનાના પ્રચારક બનવું જોઈએ ' એવો ઠરાવ સર્વાનુમતે કરવામાં આવ્યો. અને એના મુખ્ય મંત્રીના હેવાલમાં 'સમાજ વાદી વારતવવાદની સૈદ્ધાન્તિક સમમ્યાનો વીગતે ઉકેલ શોધી કાઢવાનું ઐતિહાસિક કર્તવ્ય આટલે વરસે વાદ કરવામાં આવ્યું.

૧૯૫૮માં જ ૨૧મી પાળી કો-ગ્રેસ મળી. ૨૦મી કો-ગ્રેસમાં સ્તાલિનવાદ સામેની જોહાદનો આગળ કર્યા પછી કુશોવે ધણા જોખમ ખેડ્યા હતા પરંતુ માલેન્કોવ મોતોતોવ (જૂના સ્તાલિનવાદી) જૂથને અગ્રણ્ય પાડી દેવામાં, હજેરીનો (અને પોલાન્ડનો) મામતે કનાવી દેવામાં એને ઝગદગતી ફોટો મળી હતી. ૧૯૫૮ સુધીમાં તે એકમાત્ર સોવિયેન સત્યનો ઇનિરદાર-ફિરસ્તો બની ચૂક્યો હતો.

૧૯૬૦-૬૧ ના વરસો બધી રીતે ઉઘમી રહ્યાં બને બાજુથી રસ્સીખીચ ચાલુ રહી એક બાજુ ક્રાએનોવ વગી 'ઓક્ટોબર ના તરી ૫', પાનફેરવના સ્થાને પાછો આવેલ થયો, અને કેમ જાણે વગી નવ-સ્તાલિનવાદીઓનું જોર જામણ હોય એમ ક્રાએનોવે નવો-ઉવડનાં મુખ્યપત્ર 'નોવિ મિર' ઉપર કોર ધા કર્યો પેલું ફરફિયુ જે શન્યવાદનું (નિહિનિરિટક) વિષ આપણા શુદ્ધિજીઓમાં ફેલાવી રહ્યું છે, તે એના મિત્ર આર્બિપે વે એ પત્રમાં જ ઇલિયા એદરેનજુર્ગ ઉપર ફટકો લગાવી 'સિટરરી જોઝે'ને જ ઝપટમાં લીધું અને ગમે કારણે હોય પરંતુ 'નિટરરી જોઝે' ના તત્ત્વોસ્થાનેથી સ્મિર્નોવને હઠાવીને તેના સ્થાને તેના સહસપાદકને ચઢાવવામાં આવ્યો.

આ રીતે સત્તાવાદી સાહિત્યકારો પોતાનું હાની ઝોઢું સિદ્ધાસન

પાણુ રિયર કરવા બારે ધમપછાડા મારી રહ્યા હતા. પરંતુ ત્યારે નવ-
લોહિયા કનમયાએ કાંઈ દગાઈને મૂગા બની બેસી રહ્યા ન હતા.

વિજયના વાયરા ?

[૧૯૬૨]

૧૯૬૨ દરમ્યાન તો રસીખીચને રથાને ગજગાદ શરૂ થયો. કહી
શકાય આગાહના વર્ષોની ઠકાયેલી રમતને રથાને, હવે, લગભગ ખુલ્લી
રીતે સામસામા મોરચા મડાયા હતા. સત્તાધારી સાહિત્યના મુખપત્રો હતા
'ઓક્ટોબર' (મૂળ 'નેવા'), 'નિટરરી જિન' (પખવાડિક), અને નવોદિતોનાં
હતા 'નોવિમિર (માસિક), યુનોલ્સ (માસિક), સિટરરી જેજેટ (પખવાડિક)
પ્રગતિશીલોત્તુ જોર કૂદકે ને ભૂલકે વધી રહ્યું હતું—આ મુખપત્રોની મોટી
જગી સખ્યામાં નક્કો જીવડતી હતી. અને એના કવિઓને પ્રજા બારે
આતુરતા અને જિમ્મજકા ભેર, જ્યાં ત્યાં, આવકારતી ઘર્ષ હતી. રેરટોરા,
કલખો, રેટોર્સ, અને સભાગૃહો તથા મોટા મેદાનોની સભાઓમાં)

ઉપરાંત, હવે તો, લેખક—સઘની અદર નિશ્ચિત રીતે નવોદિતો તરફ
દળનારાઓની સખ્યા વધી રહી હોય એવું જ દેખાતું હતું. મોરકો તો
પહેલેથીજ બડખેરોત્તુ કેન્દ્ર તરફ જ હતું ત્યાંના લેખકોએજ બખ્ખે
સમઠો (સિટરી મોરકો) પ્રમટ કર્યા હતા, અને સાહિત્યિક મુખપત્ર
'નોવિમિર'નું સચાલન મોટે ભાગે તેમના હસ્તક જ રહ્યું હતું.

આ વખતે બારે વાત તો એ બની ગઈ કે મોરકો લેખક સઘની
કાગેનારીની ચૂટણી (મુખ્ય મત્રી પક્ષની સમિતિ અનુસાર નીમાતો
હોય છે, છતાં, કાગેનારીની ચૂટણી મોટાભાગે સખ્યો કરતા હોય છે) નવી
જ પદ્ધતિએ—મુખ મતદાનની પ્રથાએ કરવામાં આવી, અને તેમાં દનવો-
દિતો અથવા તેમના પક્ષકારો ચૂટાર્ક આવ્યા એ જૂનવાણીઓ ચૂટણીમાં
જોડી ગયા, અને તથા તો, પુનર્ ચૂટણી માટે ટેકેદાર સુદાં મળ્યા ન
હોઈ, દુર્ભ જ બરી નહિ શકેલા !

એટલું જ નહિ પણ ત્યાંના મુખ્ય સઘના મુખપત્ર 'યુનોલ્સ'ના તત્રો
મડખમાં એવતુસેનો અને આફિસઓનોવ ચુટાયા !

વળી શોર્ટ લિટરરી એનસાઈકલોપીડીઆ'નો ૧૨ો અથ પ્રગટ થયો તેમાં નવોદિનાને મળેલા સ્થાનથી જૂનવાણી હેતુનાર્થ થયા.

ત્યાં વળી, એવટુશે-કોની ' સ્તાલિનના વારસદારો ' નામની કવિના ૭૫૫ (ઓક્ટોબર ૨૧-) અને તેમ 'આવદા'—કમ્યુ પક્ષના મુખપત્રમાં ! આ કવિતામાંનો ગર્ભિત ઉત્તેજ કાંઈ રચિયનો માટે છાનો ન ગયો સ્તાલિનના આજના વારસદારો, અને તેમજ કુશોવના દરીક ગણાતા કોઝનોવ ઉપર એમાં ઝોર પ્રદાર હતો એજ દિવસે આજ કવિની 'મર્' નામની બીજી કવિના ૭૫૫ હુતી વાતાવરણમાં પુરણપથીએ માટે સારી એવી મજરામણની હવા બાપી ગઈ

હવે તો એક પછી એક નવા લેખકો નવો વિક્રમ સ્વર કરતા બહાર આવવા લાગ્યા તેમાં એનેકઝાદર સોલ્ઝેનિત્સિનની અત્યંતકથાત્મક નવલકથા (ષટના—કથા) ' One day in the life of Ivan Denisovich ' નો વિમિર'માં (નવેમ્બરમાં) પ્રગટ થઈ એ નવલકથા સ્તલિન-યુગની 'કો-સેન્ટ્રેશન કેમ્પ'ની બચકરતા પ્રથમવાર પ્રગટ કરનારી હતી આજ સુધી સપૂર્ણરીતે દુબાવી રાખવામાં આવેલી સ્તાલિનયુગી નાગકી યાતનાનું આલેખન રચિયાની અદર ખુદનખુદના પ્રગટ થયું એનો અર્થ ધણાએ એવો કરી ય લીધો કે કુશોવ સ્તાલિન-ક્રિસ્ટેલનામાં હજી વધારે કઠોર બનવની તૈયારીએ કરી રહ્યો છે !—સ્તાલિનયુગના અત્યાચારોમાં સાધન બનેલાઓના બળન-માલ અને નોકરીધક્ષા સમાયત નથી કે શું ! ઘેરી આશઠાએ સત્તાધારી વર્તુળોમાં ફક્કાટ પેદા કરી દીધો.

તા ૧૯ મી નવેમ્બરે શરૂ થયેલી પાર્ગની સેટ્રમ કમિટીની એકઠામાં આર્થિક અને રાજકીય ક્ષત્રેના વહીવટી તત્રમાંથી રજાસક્ષા સ્તાલિનના વારસદારોની હકાનપટો કરવાની વાત પણ રપ૪ થઈ

બાદ, ચ તુ સેટ્રલ કમિટીમાં, નવેમ્બરની ૨૩મીએ કશોવે બહાર ક્યુ' કે એવટુશે-કોની ' સ્તાલિનના વારસદાર કવિતા તથા સોલ્ઝેનિત્સિનની કો-સેન્ટ્રેશન કેમ્પવાળી નવનકથા પ્રગટ કરવાની જામનિ તેણે પોતેજ આપી હતી ! એટલું જ નહિ પણ એ નવલકથામાં કેટલાક

કાપકૂપ કરવાનું સ્વયંએ ત્યારે કુશોવે પોતે જ “No one had the right to alter the author's version” કહીને રદિયે. આપી દીધેા અને હવે તો ચિત્રકારો-ચિત્રપીઓ પણ લેખકોને રરતે વળગી હતા. એમની ‘મેડર્ન કૃતિ’ઓએ નવોદિત કવિઓની કવિતાઓ કરતાંય વધુ જાણ સત્તાધારીઓમાં પેદા કરી દીધી હતો. કવિતામાં તો શબ્દો હતા, એનો જોવો તેવો વ અર્થ-અર્થિત અર્થ-પણ છેક ગૂઢ રહી ન શકે, પણ આ તો રેખા અને રંગોની, ઢેવણ આકારની, સદિગ્ધ સૃષ્ટિ હતી ! આ તો અર્થથી પર ‘મેડર્ન આર્ટ’-પશ્ચિમી યુરોપી કલાનું-રશિયો પરનું સદૃશ આક્રમણ હતું એમ સમજીને સત્તાધારીઓ સચિન બન્યા હતા અને અદ્દો પણ મોરકોના ચિત્રકારોએ જ આગે વાની લીધી હતી !

એ જ દિવસે, બેઠકમાં, કલામાં ‘ફોર્મલિસ્ટ’ પ્રણાલી સામે અવાજ ઊઠ્યો આર્થિક સુધારાની સાથે, સપ્તવર્ષી* યૌવનાની સાથે જ, સાહિત્ય અને કલાનો મેળ ખાવો જોઈએ, એ પાયાનો સિદ્ધાન્ત વળી જોડ્યો રહાયો; અને સેંદૃશ કમિટીને ખાસ વૈચારિક-સાહિત્યિક-કલાના ક્ષેત્રે સીધી મદદ કરવા સારું વિયોનિક કમિતેવના નેતૃત્વમાં ‘આધારિયો-સોશિયલ કમિશન’ નીમવામાં આવ્યું !

કુશોવની ખેલાડી સક્તિનો પાગ ન હતો ! એક બાજુથી રથા-સથા રતાસિનવાદીઓની છાતી બેસી જમ એવી એવતુરોન્ડોની કવિતા અને સોફોક્લિસિનની નવલકથા પોતે જ પ્રગટ કરાવે છે !*

* આ બંને કૃતિઓ ઘણા વખતથી લખાઈને પડી રહેલ હતી, પરંતુ છાપવાની કોઈ પણ હિમત કરવું ન હતું, ત્યારે કુશોવે પોતે પાર્ટિયર ‘પ્રાવદા’ને જ છાપવા અનુમતિ આપી, એટલું જ નહિ, નવલકથાની ખરેખર ચોટદાર (રતાસિનના પાશ્વરીથી યુગની ચોટદાર) ધાર રખેને જુદી બને એની વહેંચણી કરી, લેખકના અધિકારનો સિદ્ધાન્ત આગળ ધર્યો !

ભયના બાણકાર !

૧૯૬૨નો અંત આવનાં તો નવોદિતોના નવતર ઉદાડની બધી ધારણાઓ અને મણત્રીઓને ઝેધી ચત્તી કરનારુ સન શરૂ થઈ ગયું !

કુશોવની આ બંધી ખેવાડી સક્રિયતા બાણકારો - નવોદિતો સામ્રાજ્ય બની ગયા પરંતુ મહારાષ્ટ્રને મુગા ન બની જતાં એમણે દાણો દમાવી જોવા અખતરો કર્યો : નવેમ્બરની ૨૫મીએ, નવી કલાના ગુરુસમા બેનુતિનના સ્ટુડિયોમાં, અર્ધ-ખાનગી રીતે અમૂર્ત ચિત્ર-શિલ્પની નવી કલાના નમૂનાઓનું પ્રદર્શન જોડાયું બણીને જાહેર જનતાને માટે એ ખુલ્લું ન રાખ્યું બણીને, બહુ ઉપાપેહ ચાપ તે પહેલાં, કનાકમાં એ બધ કરી દેવામાં આવ્યું

બે દિવસ રાહ જોઈ .કઈ અણધાર્યું નથી બન્યું એ જોઈને, નવેમ્બરની ૧૯મીએ એમણે મોરકોની ' યુનોસ્ક હોટેલ'માં બંજુ એવું પ્રદર્શન કરવાની પેરવી કરી પણ એ પડતું મુકાયું

બીજી બાજુ, ડિસેમ્બરની ૧લીએ જૂનવાણીઓએ જાતે માનેઝ એસેરીમાં " ૩૦ વર્ષની મોરકોની ચિત્ર-શિલ્પ કલા " નામનું ૩૦૦ ફુત્રાસ અને શિલ્પ-કૃતિઓ સાથેનું મોટું પ્રદર્શન ભર્યું. એમાં બણી કરીને તેમણે ' મોડર્ન આર્ટ'ની (બેનુતિન-સ્કૂલની) કૃતિઓ ખાસ જુદા ખંડોમાં જોડવી

અને સર્વસર્વ કુશોવે એકાએક પધરામણી કરી--સાથે એનો ભર્યો બાદરો કલામગો કાફલો હાજર હતો જ. એણે અગાઉ પણ નવી મોડર્ન કલા તરફનો અણગમો (પરદેશ પ્રવાસ દરમ્યાન શે) પ્રગટ કરેલો પરંતુ અવારનવાર ઉત્તેજન આપનાર પણ એ જ હતો ! આજે એણે રુદ્રેષ ધારણ કર્યું એનાં આવેશ-વચનોનો સાર હતો -

આ ટકાવકા વચરના લપેડાને માટે એક કોપેક ખર્ચવા સરકાર તૈયાર નથી એણે આવા વિત્તો રબ્ડ કરવા દીધા હશે, એના પગારમાંથી સરકારે ખર્ચેલી (એટલે કે ચિત્રમારને આપેલી)

રકમ કાપી લેવામાં આવશે... આવા ચિત્રોની તરત નોંધ કરી રાખો...આવા ચિત્રોની અમને જરૂર નથી. જ્યાં સુધી લોકોનો અમને ટેકો છે ત્યાં સુધી કલામાં અમારી નીતિ અમલમાં રહેશે. આવાં ચિત્રો રજૂ થાય એનો અર્થ જ એ કે અમે અમારી ફૂલ બરાબર બનાવતા નથી—આને માટે ' સસ્કારવિભાજન'ના પ્રધાન અને વિચાર-સાહિત્ય-કલા...અંગેના ખાસ કમિશનની જવાબદારી ગણાશે ...આ ચિત્રકારો તો સામાન્ય માણસો છે કે વિકૃત વાસનાવાળા ? તમારામાંથી જેમને અમારે ત્યાં અમારી સિસ્ટમના ના છવડું હોય ને પરદેશ જવું હોય એમની ઘણી આપો, કહેવાતી મુક્ત કુનિ-ધામાં મોકલી દઈ...તમારે માટે અહીં કશું બિનજી સવિધ્ય નથી...અહીં જે લક્ષ્યલેલ ચિત્રો છે એ તો સોવિયેત-વિરોધી, અનૈતિક છે ..તમારી પાછળ ખર્ચેલાં નાણાં તમે બરપાઈ ન કરો ત્યાં લગી તમને જ'બલમાં લાકડાં વાટવા મોકલશું' ..(તમે તો કૂતરાનાં મળથી અને બાળકોએ અધીને હાથ વડે કેન્વાસ પર લપેટા કર્યા હોય એવું ચિત્રો છે ' . જલ તમે બધા મ પરદેશ નરકમાં પહોંચી જાવ. આ તો ગંધડા અને ખચ્ચરો મટિની કળા છે ! ... છતાં, કેટલાક લેખકો આવા ચિત્રો ખરીદીને ઉત્તેજન આપે છે ! કેમકે આપણે ત્યાં એમને (લેખકોને) સારો પુરસ્કાર મળતો હોય છે... એ માલદાર હોય છે ને આમ વેડફી નાખવા પૈસા પાડ્યા છે ! બોહ આ બોલિયુતિન ! (નવી ચિત્રકળાને અગ્રણી) તમારા જેવા માણસ સિસ્ટમનું કામ જ કેવી રીતે કરી શકે ? એવાને યુનિ-સ્ટીટીમાંથી સિક્કાલુના ધધામાંથી કાઢી મૂકવા જોઈએ .. (કલાકાર ક્રુતોન્સ્કીને ઉદેશીને) તમે ઢોંચી છો .. આ તમારું આત્મ-વૈખાન્ય ! તમે સમાજના ચેર છો... પરોપજીવી છો... અમારે અમારો સમાજ એ રીતે ગોઠવવો પડશે કે તેમાં કોણ લપચોગી છે ને કોણ બિનલપચોગી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય . . તમે તો વિકૃત અનૈતિક આદર્શો છો, તમને ૧૦ વરસની સજા થઈ શકે.. તમે જાતે મગજ ગ્રાહ્યો છો ને હવે અમને એ રસ્તે લઈ જવા માગો છો !

ચુલસ્કો, અમે તમારા પર કુદ જલેર કરીએ છીએ !

આ પછી, એક વ્યક્તિના ધૂની આલાપે નવા તળકાની "વૈચારિક

શુદ્ધિ"ની જોડાદને જ્ઞાન આપ્યો તત્રો લેખો અને વિવેચન લેખોનો ઢગલો થયો. એમાં હવગહપરી એવી જલામણુ થઈ કે-

● તમામ પ્રકારના કલાકારો, લેખકો, સંગીતકારો, ફિલ્મ અને રમજીમિના કલાકારો-કારીગરો સૌનાં નોંખાં સમયનો વિખરી નાખી સૌનું સદિયારુ એક સમકંન કરવું

વળી, પાછની પાટથી પર ફેકાયેલા નોકરસાદ-સાહિત્યકારો આગની દરોળમા આવ્યા; કેટલાક તો જૂની પદવીએ પાછા ચુટાયા.

પરંતુ, આવું કેક થવાનો અદાજ આવી ગયો હતો એની સામેના મણત્રીનક પગવાની પેરવી પણ થઈ તથા જુદા જુદાએ તથા જુદી જુદી વિરોધઅરજીઓ પાટીની સેટલકમિટીને પાઠવી 'એનરેટ્રેક્ટ' ચિત્રકારોએ લખ્યું કે 'સમાજવાદી કના' અંગે તેઓ તેમનો માર્ગ ફેફાંસી રહ્યા છે. એમાં પ્રાયોગિક સરોધનો વિના પ્રગતિ જ અશક્ય બની ગય

તો, ૧૭ કનાકારો અને વિજ્ઞાનીઓએ કુશોવને સીધા પત્ર પાઠવ્યો

" કનાના ક્ષેત્રે, આજના યુગની જાવનાથી નિષકુન વિરોધી પદ્ધતિ ઓનો હવયોગ કરવાનો જે ઝોક આવ્યો છે તેને પક્ષે થભાવી દેવો જેઈએ" આ પત્રમાં સહી કરનારાઓમાં મે તે નામેવ-પારિતોષિક વિજેતા વિજ્ઞાનીઓ-ધીગાર તામ્મ અને નિકોલાઈ સેમીઓનોવ હતા, હવર્ગત લેખકોમાં સિમોનોવ, એદરેનજુર્ગ, ચુકોવ્સ્કી, કાવેગિન તથા સિલ્ધી કોનેનકોવ અને ફાવોરકો તથા વિશ્વરિખ્યાન સંગીતકાર શોસ્તાકોવિચ અને ફિલ્મનિર્માતા માર્કકેવ રોમ્મ વગેરે હતા.

ત્રીજા જૂથે તેના પત્રમાં આગળ વધીને કનાના ક્ષેત્રે તમામ વતણોનું શાનિમન સદઅસ્તિવ હોવું જેઈએ એવી સિફારસ કરી હતી (પાછળથી જણાયા મુજબ આ પત્રમાં સોવિયેત લેખક સધના માજી સત્તાધિય અને પાસ્તરનાકના પીડક સુકોવે ચુદા, પહેવાં તો, સહી કરી પાછળથી પાછી ખેચી લીધી હતી, અને કદાચ એ પછી તે પત્ર જ પાછો ખેચી લેવાયો હતો !)

આ ઘટના તરફ જોખ્યાન થઈ શકાય એવું ન હતું એટલે પ્રિસેમ્બરની ૧૭મીએ ૪૦૦ લેખકોની (પાર્ટી નેતાઓ સાથેની) મેકક લેનિન-દિલ્સમાં ગ્રાહવવામાં આવી. કુશોવનું અહીંનું બાપલુ અપ્રગટ જ છે. પરંતુ મુખ્ય વ્યાખ્યાન હતું—‘આઈડીયોલોજીકલ’ વડા ઇલિએવનું. ૧૦ કલાકના બાપલુમાં એણે ઘણું બધું વાગોળ્યું :

—કલા લગ્નયજ્ઞ હોવી જોઈએ.

—એમાં કમ્યુ. પાર્ટીનાં બાવના અને જુસ્સો પ્રગટ થવાં જોઈએ.

—વ્યક્તિગત માનવીય સ્વભાવનું દૃષ્ટિનિંદુ અપનાવવાનો એને અધિકાર નથી.

—કલાકારે માનવતાવાદના ‘અમૃત’ રૂપમાં આનંદ લેવો ન જોઈએ. x x x

પરંતુ, નોંધવા જેવી વાત તો એ હતી કે, લેખકોના વ્યક્તિગત ઇરાદાઓ શોધી કાઢી ગાળો ન બાંધી; જિલ્લું અનેકની જ્ઞાનન શુભ હોવાની ય વાત સ્વીકારી; તો વળી એવું ય કહી નાખ્યું કે આજ કાલ તો પાર્ટી—નીતિ સાથે ચીટકીને રહેવામાં ‘ફેક્શન બગ’ લેખાવ છે; અને ચાલુ વાનાવરણથી અગત્ય પડવાનો તથા પ્રત્યાધાતી અને સ્થિતિચૂસ્ત ગણાઈ જવાનો ભય છે. વધુમાં એણે એવું ય કહ્યું કે કેટલાક લોકો તો એવી ભાગ કરે છે કે—

‘બધી સેન્સરશીપ રદ કરવી; પ્રદર્શનો માટેના ચિત્રો જ્યુરી પાસે રજૂ કરવાની જરૂર નથી; પુસ્તકો અંગે નિર્ણય લેવા માટે ખાસ સંપાદકોની જરૂર નથી...સૌને સર્જન ક્ષેત્રે સ્વૈચ્છિકતા સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ ..’

અને ફરી ફરીને એણે પશ્ચિમની અસરની ભ્રષ્ટતા સામે શેદણા રડવાનું ચાલુ રાખ્યું : આપણી કલાકૃતિઓની પરદેશના થતી વાહવાહ પાર્ટીને માટે જ ખતરનાક અને છે; અહીંના નવોદિતો ધરની અંદર પોતાની સ્થિતિ દઢ કરવા માટે એનો લાભ લેવાનું શીખી ગયા છે ।

દહાચ આ બેડકમાં જ પહેલીવાર ગણિયાની મહદી-નોતિ અંગે ચર્ચા-ટીકા પણ થઈ અને કુશોરે લેતો જયાવ કરવા ફાંફા માર્યા, પણ અંતે એવતુશે-કોએ એની આ વિષય ઉપરની કવિતા (' બાબી-યા') અંગે બાંધછોડ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો

પરંતુ આટલું બસ ન હતું

ઈતિયેવે તા ૨૪ મીએ ૧૪૦ લેખકોને કમ્યુ-પાર્ટીનો સેટ્રલ કમિટી સમક્ષ વળી બેસા કર્યા. ત્યાં એણે એવતુશે-કો, આફ્રનિઓ નોવ અને નિઝેત્સનીની પીઠ યાજડી (આકિસઓનોવે પણ મજા મદિનાની સમગ્રવટ પછી તેની ' Ticket to the Stars ' વર્તાની ફિફમ-કથામાં અમુક સુધારા કરવાનું સ્વીકાર્યું હતું)

અને જેમણે હજી કશો અફસોસ, કશો પશાત્તાપ, કરી બાંધછોડ સ્વીકારી ન હતી તેમનાં (ચિત્રકાર આન્દ્રોનોવ, તથા યુવાન મેધાવી સમી તકાર ઓકુડાવા) ઝાટકણી કાઢી

આ બેડક ચાતુ હતી ત્યારે (તા ૨૫મી) જૂનવાણી વિવેચક બારુક્હિને સિટરરી ગેઝેટમાં અગ્રપૂઠ-લેખ લખી નવમતવાદ બધ કરવા હાકલ કરી હતી, એ પછી તા ૨૭ મીએ સિટરરી ગેઝેટના મુખ્ય સપાદક કોસોલાયોવની હકાલપટ્ટી કરીને તેની જગ્યાએ એનેકઝાન્દર ચાકોબસ્કીની નિમણૂક કરવામાં આવી આ દિવસેજ બીજા પત્રોના છ એક સપાટોની પણ હકાલપટ્ટી થઈ હતી.

● આમ ત્યાં હજી પશ્તું (કેક અશે સેટ્રલ કમિટીમાં) એડરેટ-ઉદારમતવાદીઓને પક્ષે જ હોવાનું મનાય છે

-૧૮૫૭માં લખાયેલી અને વારંવાર પ્રમાસો કરવા ઇર્તા હજી નાંહ ડાપી રાકાયેલી યુરી કાઝકોવની વાર્તા An Easy Life પ્રાવદામાં પ્રસિદ્ધ થઈ (ડિસ' ૨૮)

-અનેક અધિકારીઓએ પણ નવા પ્રચલ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી લેનિનઈનામ સમિતિના સભ્યોએ બ્લાદિમિર સેરોવનું 'લેનિન સાથે'નું ચિત્ર ૨જૂ ચર્તા ચર્ચામાં બાગ ન લેવનું ઉચિત ધાડું

૬ : ખરેખરો ગ્રંથગ્રાહ ?

૧૯૬૩ના બેસતા વરસે સોવિયેત લેખક સંઘના વડા કોન્સ્ટાન્ટિન ફેદિને ભદ્રેરમાં જણાવ્યું કે સાહિત્યને ગ્રંથગ્રાહથી મુક્ત રાખવું જોઈએ. કલાના ક્ષેત્રે હો એ કલાનો અંતિમવાદ સાહિત્યમાં હો પણ નહિ. છતાં જો એની સામે જોડાઈ કરવામાં આવશે તો કદાચ રૂંધાવા લાગશે. અને પરિણામે રાત્ર અંદર છુપાઈને બેસી રહેશે.

બે દિવસ બાદ, ૬ જુ ૧૯૬૨માં જ લેનિન-પારિતોષક વિજેતા કોર્નેઈ યુકોવ્સ્કીનો ગ્રંથ ૨૫૪માથી પણ 'પ્રાર્થના'માં ઇપાયો—તેમાં યુવાન સાહિત્યકારોની મોં ભરીને પ્રશંસા હતી.

જન્યુઆરીનો આખો મહિનો લેખકો માટે ઠંડો (ખાસ ઉદાપોદ વિનાનો) અને કલાકારો માટે ગરમ (ખાસ ડીકામર્થો) પસાર થયો; પરંતુ લેખકો કાંઈ કલાકારોને બધી માર સહન કરવા દેવા તૈયાર ન હતા—એટલે બે ચાર ફટકે એમના પર પણ પડ્યા જ. પરંતુ ખીજી બાજુ કવિ-ચિત્રકારો માટે ભારે લાભધૂમનો આ મહિનો હતો.

ફેબ્રુઆરીના ૬ જાન્યુઆરી (૬ જાન્યુઆરીએ એપ્રિલ-કચનિસ્ટ)ની ૩૦૦ કૃતિઓનું પ્રદર્શન ૩ મહિના ચાલ્યું. —કવિઓના મુલાકાત ઉપર મુલાકાત શરૂ થઈ ગયા... શુભાત એકદમવાને સાંભળવા ૧૦,૦૦૦ની મેદની ગમી —એવગુરો-કો તથા ખીજા લેખકો વિરેશના પ્રવાસે કોપડી સડ્યા. પરંતુ કોપડ્યા પહેલા એવગુરો-કોએ 'બાગી પાર' કવિનામાં જે લાડીઓ ઉમેરીને સમાધાન ક્યું હતું તે પછીની માનસિક વ્યથા પ્રગટ કરી : ઈઝ્વેસ્તિઆમાં 'મારી વિચારસરણી'માં (૮-૧-૬૩)

ચિત્રકલા ઉપર સત્તાની ખફા નજર વધતી જોઈને ગ્રંથગ્રાહી નવી ચિત્રકલાની તરફદારી કરનારા બહાર આવ્યા (અખબારોમાં પણ રૂપે).

—ચિત્રકારો પોતા સાહિત્યકારો જેટલા વાચાળ ન હતા, તેજ રીતે તેમની જેમ પ્રલોભન, અફસોસ, માફી-પાશ્ચાત્તાપથી પણ દુઃખ દના : બહુનહુ તો, અગાઉના સાહિત્ય કારોની જેમ, આ ચિત્રકારો (ચીનરીને બહારીઆમાં રાખી મૂકતા હતા, અને સમય બદલાયે પ્રગટ કરવાની ઉમેદ સેવતા હતા)

—ચિત્રકાર વાઝનેત્સોવે, બેધક રીતે, કુશીલે જેમની ટીકા કરેલી (માનેઝ-પ્રદર્શન વખતે) તે સાથી ચિત્રકારોનો બચાવ કરતો લેખ લખ્યો (‘ પ્રાવદા આ ઇપાયો તા ૧૪ જાન્યુ) અને માતિસ, પિદાસો, અને લેજરને મદાન કલાકારો તરીકે પ્રશ્નરૂપે, તથા સ્લાવિનયુગમાં જે લલક, વારનિસ (વાસ્તવના ઉપર લખેલા) અને આત્મરહિતતા વિસ્તર્યા હતા તેની સામેના કુલ્તી પ્રત્યાધાત તરીકે આ નવા અધિકારને ઓળખાવ્યું

(પ્રાવદાએ આ નિવેદન જાણ્યું એજ બતાવે છે કે સત્તાધારીઓની સ્થિતિ કેવી હતી)

પરંતુ વળી જાન્યુઆરી (તા ૨૦) પહેલાં જ ઇટલી-અમેરિકા મળેલા કવિ નેકાસોવની પ્રવાસનોંધ ઉપર તકી ચાલી : લેખકે વિદેશમાં ને રશિયામાં બંધે કાગડા કાળાનું વલણ ધાત્વું ક્યું હતું તેની સામે ટીકા થઈ અને આ વનજીને પશ્ચિમતરફી, પશ્ચિમથી અભયેલાનું મજીને જેહાદ ઉભારવામાં આવી.

આનો જવાબ એવતુશેન્કો અને ગ્રિલાયોવની કલમે પ્રતિ-કાબૂ રૂપે પ્રેગટ થયો (ગ્રિલાયોવનો કવિનામાં ‘ રાષ્ટ્રપ્રીતિ ’ મુખ્ય હતી ‘ આંતરરાષ્ટ્રીયતા ’ના દાવા સાથે સરખાવનાં આ લક્ષણ ખ્યાન દોરે છે)

ત્યાં તો, એલ્દરેનયુર્ગનાં સરખરો નોવિ-મિરમાં જ ઇપાવાં સર થયા હતા, તેના ઉપર ટીકાઓનાં તીક વૂગી પડ્યાં. કેમકે એલ્દરેનયુર્ગે એમાં એવું સ્વયં ક્યું હતું કે સ્તાલિનનાં અભ્યાસારી કૃત્યોથી પોતા

અને ઘણા બધા જાણકાર હતા—કુશોવ વગેરે ખરાબ; છતાં, મેં સીતીને
 ખેતી રહેલા । આથી એના ઉપર તાર્તા તીર વરસ્યા, ચર્ચાઓ ચાલી
 અને કુશોવ પણ સોધી રીતે એમાં ભાગ લોધા વિના ન રહ્યો —પોતાના
 બચાવમાં; તથા એદરેનશુભ'ને જાણતો હતો ને મૂંગો રહ્યો તો એ
 કાપર હોવો જોઈએ : અથવા તો, એને સ્તાલિનનું સંરક્ષણ મળ્યું
 હોતું જોઈએ : એટલે કે એ સ્તાલિનવાદી હોવો જોઈએ; તો પછી,
 એના અંગે નવેસરથી વિચાર કરવો જોઈએ ! —એના પર પણ શંકા.

ઈઝવેસ્તિઆએ 'નોવિમિર' અને 'યુનોસ્ત'ના સંપાદકો ત્વાર-
 દાબરડા અને બોરિસ પોલેવોઇ ઉપર ટીકા કરી—મુદ્દો એ હતો કે
 'નોવિમિર'માં યાજ્ઞિની Vologda's Wedding (વાતી) છાપવામાં
 આવેલી—આ વાર્તામાં કાનિના ૪૭ વર્ષ બાદ, રસિયાઈ મામજીવનની
 અંધશ્રદ્ધા પૂર્ણ પછાત દશાનું વર્ણન હતું. અને 'યુનોસ્ત'એ વોઝનેસેન્સ્કીનાં
 ઈટલી ઉપરનાં કાવ્યો છાપ્યા હતાં ।

અસમત, બનેલાથી એકેએ અફસોસ પ્રગટ ન કર્યો અને ઈઝિવે-
 સિતિઆ મૂંઝું રહ્યું

ફેબ્રુઆરીનો મહિનો જ ને જાવણી વચ્ચેની 'સંધિ' ને મણાયો
 છે : એ મહિનામાં, યેરમિતોવ અને નેકાસેવ ઉપર તેવાર કરેલું અક્ષે-
 પનામું છપાયા વિના રહ્યું !

માર્ચમાં વળી પ્રવિનિધીમેએ આગે કૃત્ય આરંભી : તેમણે પ્રયોગો
 ખાનર અમુક મર્યાદિત સ્વતંત્રતાના અધિકારની વાત કરી; અને પોતાની
 રીતે વિચારવાનો દક્ષ આગમ ધર્મો દેટલાકે તો આગમ વધી સામ્યવાદના
 આદર્શ અંગે જ મનગદ વ્યક્ત કરવાની સુઝાં દિશન કરી ।

પરંતુ પાર્ટીએ લીધી દોર જ ચાલુ રાખી—લાંબી દોર (પત્ર)
 હાથથી, છાપવાના હેતુથી જ તો ।

દરમ્યાન, દાવ્યવાચન, ચિત્ર પ્રદર્શનોનો નાવરો વખેલ; જેમ ટીકા
 વધી તેમ એનો પ્રચાર વખેલ । આથી અકગાઈને સિયનિયૂસ્તોએ સીધા
 દમનનીય માંડ ઉઠાવી.

માર્ચના આરંભના આ દિવસોમાં લેખક—કથાકારોની મેઠક બોલાવવાની વાત હતી એટલે વાતાવરણ ધેરાયેલું હતું. વેઝનેસેન્ઝા અને એવટુશેન્કો—મેકે અમણી યુવાન કવિઓ ઉપર અધુન તૂટી પડવાના લણકારા હતા અને માર્ચની ૭મી એ (૧૮૬૩) ૬૦૦ લેખકો—કથાકારોની મેઠક કેમનિનમાં મોતાવવામાં આવી. ત્યાં સમયે એવટુશેન્કો પારિસના પ્રવાસે હતા, ત્યાંથી તેને તાગડતોળ પાછો બોલાવવામાં આવ્યો.

મુખ્ય વક્તા ‘આઈડિયોનોશકલ વડો ઇનિયેવ હતો એણે જણાવ્યું કે માર્ચ ડિસેમ્બરમાં મળેલી મેઠક પછી પાર્ગીનીનિને યોગ્ય સત્કાર મળ્યો નથી કેટલાકે શકાશીન, કેનાકે મૌન અને કેટલાકે વિરોધી વૃત્તિ રાખી છે. આ મેઠકમાં મુખ્ય નિશાન પીઠ સાહિત્યકાર એદરેનથુર્ગને જનાવવામાં આવ્યો. આની પાછળ પણ મુખ્ય કામ એકજ હતો. એના સરમરણમાંની નોખ કે મોટા ભાગના નેતાઓ સ્તાલિનના અત્યાચારોથી જાણકાર હતા.

એદરેનથુર્ગ વાતાવરણ અમલ નવર્તા મૂઝેમૂઝે સમા છોડી ચાલ્યો ગયો (રશિયામાં આ પગલું પણ ભરે ગુનાહિન ગણાય.)

પરંતુ આ મેઠકમાં એક ખીજ હવે પછી ધણી મહત્વની બની જનાર, ચર્ચા નીકળી પડી ‘Gate of Illich’ ફિલ્મ ઉપરથી એ ૭૭૩૬ હતી. આગનો પેઢો અને આ પેઢો (Fathers and Sons) જીવાનોની પેઢીના દિનમાં આગની પેઢી અગેનો ભારોભાર કામ હતો—એ પેઢીઓના મોટા ભાગનાઓએ સ્તાલિનના અત્યાચારો આગળ મૌન જાળવ્યું હતું.

કુશોવે શિવરતા અનુસાર આવી કાઈ સમસ્યા જ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી એવ કહી નાખ્યું જુરસામાં ઉમેયું કે આ તો પશ્ચિમી તૂટ છે. (આ પછી વિષય દગાઈ જવાને બદલે ચર્ચા વધી હતી અને એક સેખકે જીવાનોને જવાન આપતી નવલકથાનું શિર્ષક જ ‘Fathers and Sons’ રાખ્યું.)

આ મેઠકમાં કુશોવે વિદેશ ફરી આવેલા ‘યુનેસ્કો’ના સપાદક કાલે

એવનાં (ખાસ તો અમેરિકામાંનાં નિવેદનો અંગે), તથા યુરોપ જર્મ
આવેતા પારસીઓની સામે (ત્યાં તેણે અયોગ્ય છાપ બ્રહ્મીકર્યા માટે)
અને નેકાસોવ (સ્તાવિન ઇનામ વિજેતા નવનકથાકાર) નાથ ફ્રાન્સ
પ્રવાસ દરમ્યાન વિદેશમાં અને ખાદ ' નોવિમિર ' માં પ્રગટ કરેલા વિચારો
માટે ઠીકા કરી : એટ ઓફ ઇનિય ' (જે પેટીના સંસ્કર્ષની) ફિલ્મનાં
વખાણ કરવા માટે તેને ઠપકો આપ્યો, અને પશ્ચિમ તથા કયા
■ મધના વિચારોમાં ફિલ્મક ખુલ્લુ રાખવાની તેની સિફારસને ગંભીર
દોષયુક્ત ગણાવી

અવસર, એણે વડીનની જેમ એવતુરોન્કોને એવી રીખામણ આપીને
સતોષ લીધો કે ' વિદેશી વિરોધીઓના રસ અને વિચારો આગળ
બૂઝી જવું સારું નથી ' જુઝર્વા (પૂછવાડીઓ) ની પ્રશ્નસા પામવાની
વૃત્તિથી સાવચેત ગહેવું સારું છે, ' પરંતુ આ કવિએ પાંગિસમાંના એક
પત્રમાં લેખમાળા રૂપે આત્મકથા પ્રગટ કરી હતી તેને વિષે આ
બેઠકમાં મૌન સેન્યુ ! એક દર, બોમ્બની સરખાતમણીમાં એને બહુ ઠાણો
ગણા પો. આમ, રશિયાની ખ્યાનિ વિદેશમાં પહોંચ્યાડનાર ' એવચી ' જેવા
આ કવિને છોડવા કઠોરતાં જીવી લેવાની તરફી ન વધારે સારી મણી *

પરંતુ આટલાથી સ્થિતિ ચૂસ્તોને સતોષ થાય એમ ન હતું
આથી લેનિનમાદના લુહિજીનીઓની બેઠક બોલાવવામાં આવી અને
મૌખી પ્રથમ તો લેનિનમાદ કોમેટી ધિએટગના ૬૨ વર્ષના ડિરેક્ટર નિકો-
લાઈ આકિમોવની ટીકા ત્યાંના સ્થાનિક જુવાન પાર્ટી સેક્રેટરીએ કરવાની
પૂટના મરી (એ કે ત્યાં આ ચિરસ્તો જ હતો) ! એણે જાગવેતા
કેટલાક નાટકોમાં એક રવાતનું લખેલું હતું The Dragon—તેમાં
એવો મુઃ હતો કે સર્વસાધ ગણ રીને પ્રજા પોતે જ સંસ્કર્ષ ન બેડે તો,
એક જાતિમ જાલ છે ને તેની જગાએ બીજો આવવો હોય છે !

• કુશોવનો જમાઈ એથેક્સી આદુજેઈ એવતુરોન્કોનો મિત્ર હતો
અગાઉ ' કોમ્સોમોલ્સ્કાય-પ્રાવડા ' પત્રનો વડો અને જાદુ શાસ્ત્રજ્ઞતાના
મુખપત્ર ' ઇન્ડેસ્ટ્રીઆ ' નો તેની અસર હતી !

વળી આ બેઠકમાં સિસ્તા મુજબ બે ચાર જણાએ સ્વ-ગીતો કરી. તેમાં સૌથી નોંધપાત્ર એવતુશેન્કોએ પોતાની આત્મકથા અંગે કરેલી ગીત હતી.

અને વળી ક્રાન્સોમોદરકાવા-પ્રાવદામાં (માર્ચ ૧૭) યુદ્ધના દુદ્ધબી મડમડાર્ચા, ફ્રાંસના Le monde પત્રનો પ્રતિનિધિ માર્ષલેવ તાત્પર્યથી સમાચારોનો મુખ્ય આધાર હોઈ તેને પારિસ મેલાવી લેવા હમાણુ શરૂ થયું એજ દિવસે ‘પ્રાવદા’માં ખમર આખ્યા ક્રેમે દિવસ મોરકો લેખક સધના પ્રમુખ સ્ટેપન રિયપાયોવ (અન્નાકરણી-કવિ)ને ખસેડવામાં આવ્યો હતો.

આ પછી કલામરોની મેઠકો શરૂ થઈ એની એ સિસ્તા મુજબની કાગવાઈ આણી.

ત્યાં વળી, સોવિયેત લેખક સધના બોડની બેઠક મળી અહીં ‘જૂના અને જણીતા’ કવિ-વિવેચકોએ ફરીવાર કરી કે ‘નવા અને નકામા, લેખકોનાં પુસ્તકોની બારે મોટી સંખ્યામાં આવૃત્તિઓ પ્રગટ થાય છે—અમારી નાની આવૃત્તિમાં જ! XX પુત્રી બેઠકમાં અને પાછળથી નવાઓના અગ્રણી એવતુશેન્કો અને વોઝનેસેન્કોને ધમકીઓ પણ અપાઈ.

ખીજા બાજુ આ ‘જૂના અને જણીતા’ઓને ઉરોરી મૂકે એવી ઘટના નહીં ‘વોત્રોસો નિદરેચર’એ એક પ્રશ્નોત્તરી પ્રગટ કરી હતી, તેના જવાબનો સાર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો. તે મુજબ, રશિયાના લેખક-કવિઓ ઉપર સૌથી વધુ અસર, પાસ્તરનાકને જાન કરતાં ચિપાઈ શોલોખોવ કે તિમોનેવની નહિ પણ વિદેશી હેમિન્ગવે સેવિન્જર હેન્રિક બોન અને રેમાઈની વધારે હોવાનું જણાય.

વળી પાછો, ચોડાક સમયથી ઉમ વિખવાદના વિવેચનને કા મુદ્દા બદલ આવ્યા, વોઝનેસેન્કોએ પોલેન્ડના ‘પોલિનિકા’ સાપ્તાહિકને મુલાકાત આપી હતી, તેમાં તેણે ‘બે પેટી’વાળી વાત ચર્ચા હતી, અને ૧૯૩૦-૩૬નાં વર્ષોમાં ચયેલી, હકાલપટ્ટી (પર્જસ)ની જવાબ

હારીતો વિષય પણ છંછેડ્યો! આથી મુરસે થઈ 'ચિટરરી ગેઝેટ'ના શ્રુતપૂર્વ સંપાદક રિન્સિદાવે તેની ખમર લઈ નાખી.

પરંતુ આમોદવામાં સૌથી જોરદાર પડ્યા પડ્યા તે એવતુરોન્કાની આત્મદીકાના. એમાં એણે કહ્યું હતું : 'ન-સુધારી સકાશ તેવી બૂધ મેં કરી છે; ' હું યુનાનો ભાર અનુમતું છું; ' આખી જિંદગીનો પાઠ હું પામ્યો છું; '...વગેરે.

આથી જિમ્મી પેટીના અનેક જુવાનિયા નારાજ-મુરસે થયા હતા; ઘણા હતાશ થયા હતા : કેમ જણે એમની વીર નાથકની મૂર્તિ ખડિત બની હતી! કેટલાકે વળો એને દહી, ખેલાડી, કીર્તિ પાછળ પડેલો અને તેને વટાવી ખાનાશય કહ્યો.

આ વાતાવરણનો લાભ લેતા રિયલિયસ્ટો અધીરા હતા પ્રાવદાએ લખ્યું : એવતુરોન્કાએ કરેલું નિવેદન પૂરું ન હતું...એની મૂલોનાં મૂળ સમજવા-સ્વીકારવા સુધી તે મથે જ નથી...અને એહરેનશુર્ગ, નેકાસોવ, સોલ્ઝિનિત્સિનનાં લખાણો છાપવા બાબત તો વિ-મિરના તંત્રી ત્વાર-દાગ્ડકી પાસે માફો મગાવવી હજી બાકી જ હતી—તેની ફરી જોરદાર માંત્ર ઉપડી!

એપ્રિલના આરંભમાં રશિયન રિપબ્લિકના લેખકોના બોડની એવતુરોન્કાને બેઠક મળી. યુનોસ્કના તંત્રીમંડળમાંથી ખસતરફ કરવા અને લેખક સંઘમાંથી કાઢી મૂકવા માંગણી આવી.

એમાં વળી હવે, એની આત્મકથા પરદેશમાં પ્રગટ થઈ હતી તે કિસ્સો પણ ભારે ઉદાપોદ કરી રહ્યો હતો એવતુરોન્કા પદેદ નંબરનું નિશાન બન્યો! મમે તે રીતે એને સડોતીને ખનમ કરવા બ્યવસ્થિત થોજનાબદ કાવતરું ગ્યાર્થ રહ્યું હતું.

● માર્ચના અંત અને એપ્રિલના આરંભ સુધીમાં તો આ વાવંટોળ એવો ઊંચો ચઢ્યો કે સત્તાધારીઓનેય એ કાબૂ બહાર ચાલ્યો જવાનો ભય લાગ્યો.

ત્યાં કુશોવે જ ઈલમની લકડી ફેરવી અને જીભરો દબાઈ ગયો !
કુશોવને તત્કાલ વચ્ચે પડવાની ફરજ પાડનારાં બે જણો કહેવાય છે :

એક તો એવું જણાય છે કે કુશેવ માર્યની રાંથી એપ્રિનની
૨૦ મી સુધી રમ ઉપર હતો; તે જમાએ કોઝવોવ, સુસ્તોવ, મિકોપાન,
એઝનેવ અને કોતિમિનને હસ્તક દોર રહ્યો હતો. માર્યના અંતમાજ
આનિન્ક કોઝીનીની અફવા જોડી દત્તી. અને કે કુશોવના વારસદાર મણાના
કોઝસોવે જ જાણીને કટક ચડાવ્યું હોય ! (એપ્રિલ ૫મી) પણ એપ્રિલ
૧૧મી એ કોઝસોવ હાથની મિમારીથી પટકાયો—જેહાદ હડી પડી !
કે ૫મી કુશોવે પાછા આવી જેહાદ હડી પાડી દર્ષ પોતાના હાથમાં
લગામ લખ લીધી !

બીજું એ પણ કારણ જણાય છે કે કુશોવે દાણો દબાવી જોવા
વિદેશી કમ્યુનિસ્ટ પત્રોના પ્રતિનિધિઓને જાણાવીને નવોદિતો સ મેનું
આક્ષેપનામું ગતાવ્યું, એમાંય તેને કાઈનો ટોક મળ્યો નહિ—જીવની
બદનામી થવા જેવું લાગ્યું . †

આમ, એણે બીનું સંકેસી લીધું.

† એક પીઠ પ્રતિનિધિએ કહ્યું આ તો વધારાવ-યુવની થાક આપે તેવી
વાત છે, તો ઈલ્લીના પ્રતિનિધિએ બહુ દીઘમઠક હેવાલ મોકલી આપ્યો,
કમ્યુનાના પ્રતિનિધિએ એવટુરોન્કોનો જમાવ કર્યો, ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિ પોતે મૂંગો
રહ્યો, પરંતુ, ફાન્સની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના નેતા ચોરેજ અને અમણી કવિ-
લેખક આરાગો વગેરેએ તો, એવટુરોન્કોનું આત્મવૃત્તાત પારિસ્ત્રમા છપાવું
હવે ત્યારે જ તેના લખાણ કરેલા ! એટલે એ જ મુખ્ય કારણસર એવટુ-
રોન્કો ઉપર પગલા બરવામા આવે તો ફ્રેન્ચ નેતાઓની જ બદનામી થઈ
જણાય ! કુશોવને આ પાણવે એમ ન હવે, વળી એકોરલોવાહીઆના પ્રતિ-
નિધિએ તો પોતાના વૃત્ત પત્રમા એ આત્મવૃત્તાત છાપવાની ચ ઈચ્છા બતાવી !
‘ પોલાન્કવાસોને બીજી રીતે આણુ કોઈ પત્રક અનુક્રેજ ન હવે—એના ‘ પો-
લિતિઝા ‘ પત્રે જ તો વોઝનેસેન્સ્કી અને આફ્રિસિઓનોવની મુલાકાત છાપી
હતી ! ઉપરાંત ઈલ્લીના કમ્યુનિસ્ટ નેતા તોગ્લિઆલીએ પણ સાહિત્ય-કલાની
બાબતમા કુશોવથી સાવ જુદું જ વલણ કહ્યું હવે (અન્નર આ અ કમા)

અને રાજ ઉપરથી પાછા ફરતાં, ૨૪મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ ક્યાંય નહિ તે ઔદ્યોગિક કામદારોની સભામાં 'વિરોધી વચ્ચણ ધરાવનારાઓ' સમે દમનની પદ્ધતિને સ્થાને સમગ્રવટ અને નૈતિક દમ્ભાશુની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવા ઉપર બાર મૂક્યો (આ એક જાનતમાં કુશ્વેવ આરંભથી એકલક હતો : રતાશિનની સારીગિક દમનનીતિ કરતાં 'બીજા' પ્રકારના દમ્ભાશુની નીનિર્મા તેનો વિશ્વાસ વધુ હતો.)

અને આનો પડથો થોડા જ દિવસમાં પડ્યો :

* મેની અધવચ્ચે 'પ્રાવણ'માં ત્વાગ્દોષરોગીની યુ પી આઈ. સાથેની મુલાકાત છપાઈ તેમાં સેટ્રલ કમિટી અને કુશ્વેવને 'મનની હિંમત' માટે અભિનંદન આપવામાં આવ્યા.

* તરત જ 'નોવિમિર'ના સપાદક મડળે ૧૯૬૩ની યોજના અનુસાર નેકોસેવ, આફસિઓનોવ વગેરેનાં લખાણો જેમનાં તેમ છ પવાની જાહેરાત કરી.

પ્રુદ 'પ્રાવણ'ના તત્રી લેખમાં (૧૯ મે) પણ ૨૫૪ કરવામાં આવ્યું કે :

બુદ્ધિ છુપીઓના હરેકે હરેક પગલાંની ચોક્કી કરવાની જરૂર નથી—એમણે હરેક પુસ્તક કેમ લખ્યું, હરેક નાટક કેમ જાળવ્યું, હરેક ફિલ્મ કેમ જનાવવી, હરેક સંગીતની રચના કેમ કરવી—એની વીગતોમાં જવાની જરૂર નથી.... પાર્ટી સર્જનાત્મક કૃતિઓનું મુખ્ય ધ્યેય રજૂ કરીને કલા અને સાહિત્યના ધુરધરોને સર્જનાત્મક નિર્ણયતા અને સ્વાતંત્ર્યનું પ્રોત્સાહન આપે છે.

—ક્યાં ૮મી માર્ચનું લખણ : ક્યાં મેનો મહિનો !

પરવું રચેને કાઈ એમ માની બેસે કે હવે લેખકો-દલાકારોને પાર્ગીના બધનમાંથી મુક્તિ મળી ગઈ હતી, સર્જનની સ્વાધીનતાનો પરવાનો મળી ગયો હતો ના રે, ના, કુશ્રોવના ઉપરના ચબ્દો (ધૂક કે શાલી ?) હજી પૂરા સુકાયા નથી ત્યાં તો નવોદિતોમાંના એ શ્રેષ્ઠ લેખકોને ‘ (શ્રમ દ્વારા સુધારાની ’ની સ્થાપિનવાદી રસમ નદિ જ) ‘ સોશીયલિસ્ટો આઠ સપ્તકે સેવવાનો હુકમ છૂગી ચૂક્યો હતો ! આક્રિખ્તોવને સાધમેરીયાના એક બધિકામના પ્રોજેક્ટમાં અને વોઝનેસેન્સીને વ્લાદિમિરની એક ફેક્ટરીમાં બોલાઈ જવા રવાના કરી દેવામાં આમ્યા હતા

પછી, એમની ગેરહાજરીમાં ૧૭૦ લેખકોની બેઠકમાં નરમ-ગરમ ઉપચાર થયા.

મેના આ દિવસો દરમ્યાન રશિયામાં વિન-પેન્કોવસ્કી-ગમ્બુસીનો કેસ ચાલતો હતો. તે દિવસોમાં ધારણા તો એવી હતી કે એની ઓઠે વળી આગ પેટાવવા કોશિશ થશે પરવું કુશ્રોવે અમેરિકા અને બ્રિટનના રેડિયોને મોઢે હૂયો મારવાને (રશિયામાં ન સહાય તેવું પગલું ભરવાને) બહલે ઊભડો જ નિર્ણય લીધો (જૂનની ૧૩મી ‘ મુખ્યમધ ’ રહ કરવામાં આવ્યો !)

જૂનની ૧૮મીએ પાર્ગીની સેટ્રન કમિટીની બેઠક મળી વાતાવરણ અસ્પષ્ટ તો હતું જ. ત્યારે કુશ્રોવે નેકોસોવ (નવલકથાકાર) ને ઉદ્દેશી શક વેણ ઉઘ્યાયું. દુશ્મનને પક્ષે ચાલ્યા જનાર દીકરાનું પોતાને હાથે ખૂન કરનાર તારાસ છુત્ત્યા (ગોમોલનો નાયક) નું દર્દીત આપી બચકર સૂત્ર ઉઘ્યાયું. ‘ સધર્ષનું લોજિક જ એવું છે ! ’ કુશ્રોવેને ગુરસાનું પૂરતું કારણ હતું તેના મતે, નેકોસોવના ત્રિયાગ

પશ્ચિમતરફી હતા, ખ્રિસ્તી જીવનદષ્ટિવાળા હતા, એક વિશ્વની ‘ ભાવના પાછળ માંદો સતિવાદ હતો વગેરે

(આમ છતાં, કહેવાય છે કે તા ૮ માયની સરખામણીમાં આ બધું નરમ હતું)

વળી રિવાજ પ્રમાણે બેને વખોડયા (નેકાસોવ અને ફિલ્મ નિર્માતા શામ્બતે), ત્રણને ચઢાવ્યા—ફેલિન, શોલોખોવ અને ત્યારદોબ્રકોતે (પહેલા બે જૂના અને જૂનવાણી; ત્રીજો ઐઠ પ્રગતિવાદી...) તે જ રીતે ધડીમાં ફમાવવાની ભાષા ઉચ્ચારી તો ધડીમાં જીતી લેવાની—રીઝવવાની !

કુશોવનું ખેત્રાડીપણું સૌને સુવિદિત હતું. દમન કરીને કંટુંક મેળવવા જતાં ખીજાં અશુદ્ધિવાં પરિણામો જન્મવાનો ભય હતો; અને દહે એને અનુભવે પણ સમભર્ષ ચૂકડું હતું કે લેખકો-સર્જકો ઉપર વિવેચકો દ્વારા વર્ચસ્વ ટકાવી રાખવાની નીતિ ખોટી છે...કેમકે વિવેચકો મોટે ભાગે સૈદ્ધાન્તિક નહિ પણ જૂથ-દષ્ટિએ વિચારતા હોય છે... નબેસરયી ગોઠવણ રહ્યું...!

આ નવી ગોઠવણીનું ૨૫ ત્રણ અઠવાડિયામાં જ (ઓગસ્ટ ૧૦) જાહેર થયું; તે યુગ્મન સંધના પ્રકાશનો માટે એક નવી કમિટીની સ્થાપના કરી, તેના વડા તરીકે, એક નીસી દરમ્યાનની સાહિત્ય-પ્રકાશનોની મુખ્ય સરથા GLAVLITના વડા પાવેલ શેમાનોવને નવા પ્રધાન તરીકેનું સ્થાન આપીને નીમવામાં આવ્યો. (૧૯૨૨ની પુનરાવૃત્તિ?); એ જ રીતે ગંગશૂમિતી દોરવણી અંગે એક નવું બોર્ડ નીમવામાં આવ્યું.

વળી મોરકો લેખક સંધના (એટલે કે અખિલ રશિયાના ૨૫% = ૧૩૦૦ જેટલી સભ્ય સંખ્યા ધરાવનાર, અને નવા પંથના રાહજર બનેલા સંધના) નવા યોગ્યેન તરીકે માકોવની નીમણૂક કરી; તથા પાર્ટીના રેડ કાન્ટ્રોલ કમિશનને મદદ કરવા 'કમિશન ઓન પબ્લિક રિલેશન્સ'ની નીમણૂક કરી, અખિલ રશિયાનું લેખક સંધનું મત્રી-મુકામ નાનું બનાવ્યું અને તેના જાહેરનામામાં 'રિવિઝનિસ્ટ' તથા 'ડોગમેટિસ્ટ' બંને સામે તત્તવાર ઉગ્રામવામાં આવી.

પરંતુ સૌથી વધુ ખ્યાન બેચે એવી દહોકતાએ જીતી કે વિદેશના વૈચારિક આક્રમણ પછી કુશોવ રશિયાના લેખકો-કલાકારોને વારંવાર સામદા રહેવાના દુકમો ઊડતો હતો, એ જ પશ્ચિમની સાથેના સંબંધો

આતુ રાખવાની - બધે વધારવાની દિશામાં જ પગલુ ભરું ! ઓગસ્ટના આરંભમાં (તા. ૫ થી ૮) ' મોડર્ન નોવેલ ' ઉપર ચર્ચા કરવા કોમ્યુનિટી ઓફ યુરોપીઅન રાઈટ્સ (COMES) તરફથી આંતરરાષ્ટ્રીય લેખકોની પરિષદ બોલાવવામાં આવી. તેમાં રશિયાના પ્રતિનિધિ તરીકે શોલોખોવ, સુકોવ, ફેદિનની સાથેસાથ એદરેનથુર્ગ, આકસેનોવ અને ત્વારદોવસ્કી હતા - એ એક નોંધપાત્ર ખીના સમજાવી જાઈએ. અને તેમાં ફ્રાન્સના જ્યો પોલ સાર્ત્ર, સિમોન દે બોવોઈર, ષિટનના વિલિયમ ગોલ્ડમ, એંમસ વિલ્સન, ઇટલીના પિરસીઓની, પિઓવેને વગેરે હતા. લગભગ બધાએ જ કુશોરની સાહિત્ય-કલા પ્રત્યેની નીતિ સામે નાપસંદગી બનાવો, ચર્ચા કરમ્યાન ફેદિને મુસ્ન, એથૂસ, કાર્કોની નિંદા કરી, તો એદરેનથુર્ગે આ લેખકોની મદાનતા બતાવીને કટાક્ષ ફે ક્યો કે આ લેખકોનાં મૂળ લખાણો વાંચ્યા વિના અહીંના કેટલાક વક્તાઓએ અભિપ્રયો આપ્યા છે, એવું રપ૪ થાય છે (કટાક્ષ ફેદિન ઉપર જ હતો ।) પરંતુ મદાન લેખકો વર્ગોના વાડા વટાવી જઈ, વિચાર-વાદના સક્રિય વહોળિયાં જીભરાવી દઈ સમસ્ત માનવીના મૂલ્યોનાં સજ્જંક બની જાય છે.

તો આકસેનોવે રપ૪ રીને કહ્યું કે સવાલ એ નથી કે વારનરવાદી કે મોડર્ન-વાદી નવલકથા લખવી સવાલ એ ■ કે સારી નવલકથા લખવી.

બે કવિતા

પાનખર | આન્દ્રી વાજનસેન્સ્કી

ખતકોની પાંખોના ફફડાટ...
 હિંમતોના માર્ગો પર છેલ્લે છેલ્લે
 સરી જતી સાર્થકોના રપોકનો અલમલ...
 છેલ્લા તન્મુવાધનો * જાળો પછે તળતળા...
 તમારે તેમના ઇંગિતો પ્રતિ કાન ધરવા જોઈએ;
 વિદાય-વચનો કહેવા તમે જાઓ,
 પેલા પરી જઈ ખારણે ટકારા કરી જીભા રહો;
 એ છેવાડા ધરમાં જ એક જો રહે છે,
 સાંજના વાણીની વેળાએ જોને
 પતિના પદરવ સાંભળવાના નથી હોતા...

હું જઈશ ત્યારે તે આગળો ખોલશે
 અને મારા ડગલામાં મોં સંતાડી વહાલ કરશે
 મારી આગળ હોડ ધરી દેના તે હસશે
 પછી
 અમાનક તે થંભી જશે...ને ખૂં સમજી જશે.....
 ધાન્યકોણુ સમીરણે વિકીર્ણ થવું...
 ખેતરોનું પાનખર નિર્મલણ...
 કુટુંબોનો ખંસ.....

તે હજુ તરુણી છે

શીત વાયુમાં ધરધરતી તેના ચિત્તમાં કપ જાગશે

તેને ઘશે

સફરજનનું વૃક્ષ પણ, કેવું, ફળ આપે છે

અને પેલી રથચિર કપિન-ગાયને કેવા વાસ અરતરે છે .

ધાન્યથી લયતાં જતાં

પખીઓની પાનપમનીરી રોમહર્ષજી યનાં

ને ઝઝામાં ઝેલે ચઢતાં અરણ્યોમાં,

વૃક્ષોની બબોનોમાં, ગાયરોમાં, ધરોમાં

જિહ્વાની કેવી ધીબે છે

તે

ઈસાથી આગર,

ફદનમાં બીજના શબ્દો, મણુમણુશે

આ મારા નાહુ, આ મારાં પયોધર શા બપનાં ?

રોજ ને રોજ સવડી પેગવાનું એ . ને . એજ કામ

આ જિહ્વાનોના ઢસડમોળાનો શા અર્થ ?

હુ તેને આમિનન દર્શિશ

—અને આ બધાના અર્થની ખગર મનેય ક્યાં છે ?—

ને બહાર, થીજી મયેલા આકગથી

બેનરો પર એદ્યુમિનિયમ દોળાશે

એ આકગજાઈ ધરતી પર થઈ

કાર્ગા, બૂખરાં મારાં પગલાં

બેનરોની પેલે પારના રટેજન લણી

અદાર્તા જશે

ઠાકીમા પાસે | આન્દ્રી.વોઝનસેન્કી

જૂનાં ઝીતો શીખની ઠાકીમા પાસે તું રહે છે
તે છોક્રે તું ને તેને પુરુષોનાં વચ્ચે પકેરવાની કટેવ છે,

વરવી ઝાઝણીશી !

અમે કેવું કેવું બાંધીએ છીએ એને.

નૃત્યમાં અમે દોસ્તો છીએ - અચ્ચલ ધ્રુવની જેમ

સ્વેદરમાં હાથ ખોરવા જેવી ઉષ્મા

અને મધપૂડાઓની વાસ તેમાંથી મળે છે...

સુઝદાલમાં ઈરિટર છે !

ત્યાં તો લોકવૃદ્ધ હાસ્ય ને સોગર્હના પાસા છે.....

ગાલને રપડાંતા જ તું બાળપણનાં

સહારણાનું યુગ્મન કરવા લાગી જાય છે

- જ્યાં અધો, સૂઝ અને મધપૂડા

પ્રતિમા શા ઝળહળે છે -

તારાં મધુ-રંગી જુદાં તો જો.....

હું

ખરફ અને પવિત્ર પૂર્વજો વચ્ચે, રક્ષિયામાં,

રહું છું.

અતુ : રાધિશ્યામ શર્મા

એક કવિતા

। યુજેની વિનાકુરેવ

પ્રત્યેક રેશ્વે સ્ટેશને ફરિયાદપોથી હોય છે
જો તમે માગણી એની કરો
તો, એ તમોને દીધા વિના છૂટકો નહિ
મને થતું
જો શાશ્વતીયે
આવી જ કે' ફરિયાદપોથી રાખી લે, તો ખોટું નહિ
કેમકે, તો પછી
લોકને સૌ દર્દની દાસ્તાં વિષે મૂઝામૂઝા સીઝવાનું ના રહે,
કંધે કરેલાં દર્દ
ને સિરે ગુજરાત અન્નાય સા
આવશે લેને — સાવધાનીનાં બરી કમ, ને પછી ખ્હીતાં ખ્હીતાં —
જાહેર જમના ચોકમાં,
વિશ્વની અદાલતે — સૌ આવશે.
હા, મને એ છે ખબર
કે
મઈ શતના, ખામના સજિયા પરે મૂકી પડેલી
પેલી
આકદ કરતી સી, ફરિયાદની પોથી મઢી
અર્ધાં લીટીમાં ધા નાખશે, તે થડી
આપણે કેવો અચ્ચો પામશું

અનુ : રૂતિલાલ દવે

ત્રણ કવિતા

ખારણે ટકેરા | એવશીન્કે

“કોણ ?”

“એ તો હું, જુદાપો

આવ્યો તને મળવા.”

“હમણાં નહોં

હું કામઝાં છું

આવજો પછીથી.”

“ભલે દીકરા, ભલે

પણ ભૂલતો ના

આ દાર પાછળ હું કોમો છું વાટ જોતો”

પૂરુ ક્યું લખવાનું મે

ફેન કાઢી કાઢીને

તળેણું એક ઇકું પેટમાં પધરાવ્યું

ને

મે ખારણું ખોલ્યું :

અરે ત્યાં કોઈ નહોતું !

માન્યું :

હશે દોસ્તોનું આ ટીખળ પૂજવવાનું મને

કે પછીથી જૂલમાં મે નામ ખોટું સંભળ્યું !

એ જુદાપો તો ન'તો

ખોલાવતું છું સાચપણ વચનું

રાહ જોવાનું ન એને પાલવ્યું

નિઃશ્વાસ મહીને

મધુ

ભરચક લત્તાઓમા | એવતુશેન્કે

પાટનગરના ભરચક લત્તાઓમા દહેકુ
 વસતનાં કલરવ કરતાં પાણીની ધારે ધારે
 હિદામ સ્વૈર વિચારે
 અક્ષમ્ય ધોવનતોરમા
 દોડતો ચઢી જઈ દોડતી દ્રામમા
 અજબ અક્ષાતૂની કાંકુ ગમ્પા
 દોડુ મારા જ પગતાં પૂઠે
 — જે કદી પગડવાં શકે ના —
 જોઉં દિડમૂઠ બની
 જુદાજ તરતાં નદીમાં બર્ષા
 આ વિમાનો અને
 મારી કવિતા
 સહુએ મુજને અઠળક દીધી સપદ
 રે પણ એના પ્રયોજનોથી
 રાખ્યો મુજને સાવ અગણ્ય ।

અનુ જયન્ત પાઠક

બામિ ચાર † | એવતુશેન્કે

કોઈ રમારકો નથી અહીં બામિ ચાર
 સીધાં ચઢાણવાળો ટેકરાળો પ્રદેશ
 — જાણે અરપટ આલેખો સમો ।

† દિલ્લે રચિયા ઉપાધ્યાય આક્રમણ હરમ્યાન આ સ્થળે સ્તાપિતની
 'મમ જાવણીઓ'માં વસતા ૬૦-૭૦ હબર ચઢીઓની કવલ કરી હતી એનો
 ઉલ્લેખ કરીને રાંસપામા ગાંસના જમાનાથી સ્તાપિત કુશોવધુન સુધી જે
 ચઢી-દેખ ચાલુ રહ્યો છે તેનું મ અહીં સૂચન છે

હું કયમીત છું

આજે મારી વય સમસ્ત યહદી જાતિની હંમર જેટલી છે.

મને મારી જાત આ કાજે યહદી વરતાય છે :

જાજે મિસરની ભૂમિ પર હું કાટકી ગયો છું.

મને ફૂલ પર ચઢાવ્યો છે - હું મૃત્યુને બેઠી રહ્યો છું

હજી આજેય ખીલાની નિશાનીઓ દેહ પર લઈ ફરું છું.

મને ફ્રેક્સનો^૧ વિચાર આવે છે - જાજે હું જ ફ્રેક્સ છું.

આ મારા ન્યાયાધિશે અને આરોપીઓ બધા જ ફિલિસ્ટિનો^૨ છે.

સળિયા પાછળ વિખુરે પાડી અને ઘેરી લીધા છે

- ચારે બાજુથી,

મારા પર ધૂકે છે, જૂઠાં વેણ ગંકે છે,

ફ્રેક્સની બો-પટ્ટીઓવાળી ચીસો નાખતી સત્તારીઓ

નાજુકડી છત્રીઓ મારા મોં પર ઘેરે છે.

હું બેલોરટોકનો^૩ જુવાન પણ છું

મારા બહન પરથી ટપકતું લોહી લાદી પર પથરાઈ જાય છે.

લસણની અને દાડની એક સરખી બદબુધ્ધિ

જાહેર - ખીઠાના વીરો તોફાને ચઢ્યા ■

મારામાં તાકાત નથી,

હું એમની લાતોએ તમ્મર ખાતો મનહુ છું,

ને બચાઈ પ્રાર્થનાઓ કરું છું -

એમને સાંભળવાની ચ પરવા નથી.

એ તો બસાડ્યા કરે છે :

૧ ફ્રાન્સમાં એક જુને કાવલસમાં સંઘાતો બનાવથી ફેસ; એમિલી
એલાએ બચાવ કરેલા.

૨ મૂળ : પેલેસ્ટીનમાંની ઈઝરાયેલ વિરોધી એક ટાળી : ફ્રેક્સનો - બર્બર
અણપડ લોક.

‘જૂડી નાખો આ શેતાનોને ને જ્યાંવો રહિયા !’

— અરે અનાજનો દુકાનદાર મેં મારી માને પીટ છે

*

હું મને આખા ફીકડે રૂપે જોઉં છું

— વસતની કૂપજ સમા પારદર્શક રૂપમાં

■ પ્રેમમય છું, મને શબ્દોની જરૂર નથી

મને એક માત્ર ખેવના છે

એક મીઠાને જોયા કરવાની

ઉઠૂં આપણે કેટલું અત્ય જોઈએ છીએ

ને સૂધીએ છીએ

પુષ્પો અને આકાશ

આપણાથી છીનવાઈ ગયાં છે

હતા અધારી કાટકીમાં મ, કેટકેટલાં—

આસિંગીએ છીએ પરસ્પર માર્દવતાભર્યાં

પેતાએ આવો રણા છે !

ના — ખીવાની જરૂર નથી

આ તો વસતનો કલરવ-શોર છે

— આપણી બધી આવી રહ્યો છે એ

આવ મારી પાસે, આવ,

જલદી મને તારા ઓઠ આપ

એ લોકો બારણાં ઠોકી રણા છે

જાણે — હીમની ગર્જના !

આખિ — ધાર પર

જંગલી ધાસ લહેરાઈ રહ્યું છે.

તૂફો ન્યાયાધિશો સમા બચની આગાહી કરી રહ્યાં ॥

— બધું જ એક મૂક રૂઢ સમું છે.

હું મારી ટોપી ઉતારું છું.

જાણે મારા વાળ પાકી રહ્યાનું અનુભવું છું.

અને હું —

હજારો દટાયેલાં થાંભો ઉપર —

મૂંગી વેદનાના રૂઢ સમો છું;

અહીં કાલ પામેલો પ્રત્યેક વૃદ્ધ છું હું

પ્રત્યેક રેચાઈ ગયેલું બાળ છું હું

હે મારાં રુસી લોક !

હું તમને ઓળખું છું

— તમે તો સ્વભાવે આતરરાખ્તીય છો.

જૂંડા ભટ હાથો તમારાં સ્વચ્છ નામને જાદો લગાડે છે.

હું મારા વતનની ભલાઈ જાણું છું

રેતું બચ કર ! એ ગહદી — દેવીઓ

પોતાને ઠડે પેટે ઓળખાવે છે —

† ‘ રુસી — પ્રજા — સમાજ ’ ને નામે !

† ‘ સોસાયટી ઓફ ધ રિધિયન થીપલ્સ ’ : આ નામની સંસ્થાએ, ધારના જમાનામાં, ગહદી-દેવીની આજ રીવાજમાં ફેલાવી હતી.

મારુ છુદ છુદ એની સ્મૃતિથી જ્યાં રહ્યું છે
 ધરતી પરનો છેલ્લો યહદી-દ્વેષી
 સદાને સારુ દર્દારી જશે
 ત્યારે- આંતરગાંધીય ધૃષ્ટી ઝલશે.

મારી નસોમાં યહદી રક્ત વહેતું નથી
 છતાં પ્રત્યેક યહદી-દ્વેષીનો શાપ-ચિહ્નકાર
 - કેમ જાણે ॥ યહદી જ હોઈ -
 મારા પર ચિતરી ગયો છે ।

એથી જ તો,
 હું રુસી છું

[અનુ . ભોળીલાલ ગાંધી]

• વિશ્વસામ્રાજ્ય આત્મસાંદૃષ્ટીય ગીત 'ઈન્ડિયનનાથ'

માત્રિયોનાનું ઘર | એલેક્ઝાંદર સોલ્ઝેનિત્સિન

અનુ : રમણલાલ પાઠક

એ વાત જન્મ્યાને ખાસ્સા ૭ મહિના વીતી ગયા હતાં, આજે પશુ, મોસ્કોથી ૧૮૪ કિલોમીટર ઉપર આવેલી એ જગ્યાએ દ્રેનો ધીમી પડી જતી. ઉનારુઓ ખારીઓ બહાર ડોકાતા, અથવા તો, જોડીને બાર-ણીમાં આવી જોવા રહેતાઃ લાઈનનું કાંઈ સમારકામ ચાલી ગયું હતું કે શું ? ગાડી ચોડી તો નહિ થાય ને ?

ના, બધું જ બરાબર હતું. ફેસિંગ ઓળંગ્યા પછી ગાડીઓ વળી પાછી ઝડપ પકડતી અને ઉતારુઓ ઠંડા જીવે પોતપોતાની જગ્યાએ જઈને પાછા બેસી જતા.

ફક્ત એંજીન ડ્રાઈવરો જ બાજુના કે એમ સા માટે યત્ન—ફક્ત એંજીન ડ્રાઈવરો અને એક હું.

x

x

x

૧૯૫૩ના ઉનાચામાં, ગરમ અને ધૂળિયા રથને છોડીને સીધો પાછો રશિયા પહોંચી જવાના એક માત્ર હેતુથી, હું ઝડપભેર મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. કયાંય કોઈ મારી સહ નહોતી જોવા. દસ દસ વર્ષથી ભુલાઈ ગયેલી હું એક નાચીક વસ્ત્ર હતો. મારે તો ફક્ત રથની ભયંકર ગરમથી બચીને, મધ્ય પ્રદેશમાં, જંગલોની માતી દરિયાળી ભૂમિમાં પહોંચી જવું હતું. હું તો રશિયાના દૂર દૂરના કોઈ શાંત, એકાંત પ્રદેશમાં મારી જાનને કુખાડી દેવા દોડી રહ્યો હતો... જો હજીય એવું સ્થળ કયાંય ગયું હોય તો.

એક વર્ષ પહેલાં અને ઉરાલની આ બાજુના ભાગમાં યાવતા બાંધકામમાં મજૂરીનું કામ મેળવવાનું સફલાગ્ન પ્રાપ્ત થઈ સકયું હોત. પણ એ લોકો અને ઇલેક્ટ્રીસિયન જેવી સારી જગ્યા આપવા તૈયાર નહોતા.

વળી મને શિક્ષક થવાનો નાદ લાગ્યો હતો મારા મિત્રોએ મને સનાદ આપી કે કારણ વગર ત્યાં મુખીનો આટો ખર્ચને પૈસા બગાડવાનો કશો જ અર્થ નથી.

પરંતુ મેં પ્રવાસો જારી જ રાખ્યા હું ન-પ્રાંતના ડેગવણી ખાતામાં ગયો અને ત્યાં જઈને કમંચારી વિભાગ વિશે પૂછપરછ કરી એ વિભાગના કમંચારીઓને સામાન્યન વપરાતા કાળા ચામડાના પડાવાળા દરવાજાને બદલે કાચની પારફર્ક તકતીઓ પાછળ બેઠેલા જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું હું જરા મજરાતો મજરાતો જારી ઉપર ગયો તે નમસ્કાર કરીને બોલ્યો, "તમારા ખાતામાં, એવા કોઈ સ્થળે, ન્યાં ટૂને જ ન દોડતી હોય એવા કોઈ દૂરના સ્થળે, મલિનશિક્ષકની જગ્યા ખાલી હોય તો કૃપા કરીને કહો મારે કોઈ એરા જ પ્રદેશમાં જઈને વસવું છે "

એ લોકો મારી પાસેનાં તમામ પ્રમાણપત્રો, અસ્પવિરામ પૂર્ણ-વિરામ સહિત, તપાસી ગયા; આ ઓરડામાંથી તે ઓરડામાં દોડવા લાગ્યા, ટેલિફોનો ખખડાવી ગયા (એમને માટે પણ મારી વાત ખરેખર વિચિત્ર હતી, કાનુ કે લોકો હમેશાં મોટાં સહેરાની-વધુ મોટાં અને વધુ રૂપાળાં સહેરાની-જ માગણી કરતા હતા) અને જોઈ લો આશ્ચર્ય । એ લોકોએ મારે માટે એવું એક સ્થળ શોધી પણ કાઢ્યું - વાઈસીકે પોલ્યે એ સ્થળના નામના ઉચ્ચારે જ જણે કે મારા દેવામાં આનંદની લાગણી જ-માવી

વાઈસીકે પોલ્યે - જેવું નામ તેવું જ સ્થળ પણ હતું એ કુમરાળ પ્રદેશમાં આવેલું હતું ચોપાસ તાની નાની ખીણો અને નાની નાની ટેકરીઓ નજરે પડતી હતી અને મારે તરફ કોઈ કિસ્તાની જેમ ગીચ જંગલથી એ વીટળાયેલું હતું એક બંધ આડે સુદર જળાશય પણ રચાયું હતું ન્યાં જિદગી છતી જવાનું અને ઝરવાનું મન થાય એવી એ જગ્યા હતી નજીકની ઝાડોમાં એક ઝાડના થડ ઉપર જઈને હું બસ બેસી જ રહ્યો મને થયું કે રોજરોજ નારતો કરવાની કે ખાવા પીવાની પચાત ન હોય ને બસ આમ જ બેસી રહેવાયું હોય તો

કેવું સારું ? રાનની માઠ સ્થિતિમાં, હાપરા સાથે ઘસાની વૃક્ષની કાળીઓનો મર્મરધ્વનિ જ ફક્ત સજાળાતો હોય, ઠર્યાવથી રેડિયોનો ઘોંપાટ ન આવતો હોય... બહે આખું વિશ્વ જ પરમ શાંતિમાં પેઢી મૃત્યુ હોય !

વાઈસોફે પોલ્યેમા કોઈ લાડિયારાખાતું નહોતું. ખાવાની દશી જ વરતુ વેચાતી મગની નદી ગામડાની આખીવ વરતી બાજુના રાકેડમાંથી કોથળામાં બરી બરીને પોતાને જોઈતી ખાવાપીવાની ચીજો માથે હિપાડી લાવી, પોતાનું કામ ચલાવતી હતી.

હું ત્યાંના કર્મચારી વિભાગમાં ગયો અને એક નાનકડી ખારીમાં ડોકુ નાખી વિનતી ભર્ષા અવાજે બોલ્યો પહેલા તો એ લોકો મારી સાથે બહે કે વાત કરવા જ તૈયાર નહોતા. પરંતુ થોડી વાર પછી તેઓ એક ઝોરડામાંથી બીજામાં આઠા મારવા લાગ્યા, રેનિફોનો અખ-કાવવા લાગ્યા, કમળિયા કરવા લાગ્યા અને છેરો મારી નીમણૂક ઉપર "તોફાંપ્રોદક્ત"નો સિક્કો તેઓએ અને મારી આપ્યો.

"તોફાંપ્રોદક્ત !" ગણિયન ભાષામાં શબ્દોનાં આવાં જોડાં બનાવી સકાય એવું તુર્ગેનેવે તો ગિચારો હતો પણ નહોતો બહુનો.

તોફાંપ્રોદક્ત રેશનના બૂખરા લાકડાના જૂનાપુગણા કામચલાઉ હાપગને માથે એક ડકક ચેતવણી લખેલી નજરે પડતી હતી : 'ફક્ત છતાડુ-ખડમાંથી જ ટ્રેનમાં ચઢવું' અને એની સાથે એક વધારાની ક્લસના પણ જડી લેવામાં આવી હતી "ટિપ્પણી જરૂર નથી." ટિપ્પણી ખારી આગળ કોઈકે કરુણ રમૂજ રૂપે ન જુસાય એમ આ શબ્દો પણ કોતરી કાઢ્યા હતા. 'અહો ટિપ્પણી મળતી જ નથી' આ નધાં લખાણોનો ખરો અર્થ તો હું પાછળથી જ સમજ્યો તોફાંપ્રોદક્ત ખાને જવું સહેતું હતું, પરંતુ એ છોડીને ચાલી નીકળવું એટલું સહેતું નહોતું.

અહો પણ માર્કા, ગીચ જ મલો હતા અને કાન્તિ પછી પણ થોડો વખત એ ટકી રહ્યા હતા પરંતુ એ પછી કોવસો ખોદનારાઓ તથા નજીકના સમૃદ્ધ ખેતરોના કિસાનોએ એ કાપી નાખ્યા હતા.

અહીંના પ્રમુખ ચારકોએ કેટલાય એકર ઉપર ફેવાયેલાં છમારની સાક્ષરનાં
ઝાડ પશુ કપાવી નાખ્યાં હતાં અને સારો એવો નફો લઈને ઝોડેસા
પ્રાંતમાં વેચી નાખ્યાં હતા.

કેલસીના ખાડાઓ વચ્ચે કામદારોની ભેદનું વસાહત વસી રહી
હતી એમાં ત્રીસો દરમ્યાન ઊર્મા થયેલાં એકદાગિયાં છાપરાં અને
૧૬૫૦ પછી બાધવામાં આવેલા કેતરણીદાર દરવાજાવાળાં અને કામ
જડેલાં છાજવાળાં નાનાં નાનાં મકાનો પશુ હતાં પરંતુ આ મકા-
નોની અંદરના કામમાં તો છત સુધી પહોંચતી હોય એવી એક પશુ
દીવાલ બાધેલી નહોતી, એટલે કે ખરેખર ચાર દીવાલોવાળો ઝોરડો
બાંડે મળવાની તો અદ્દો કેઈ આશા જ નહોતી.

વસાહતને માથે કારખાનાના ભૂંજળામાંથી નીકળતો ધુમાડો
તોળાઈ રહેતો નાના માપની રસ્તે લાઈન ઉપર નાનાં નાનાં એજીનો
ધુમાડો ઉડતાં આમતેમ કોડતાં કારખાનાના ધુમાડાને વધુ ધેરા બનાવતાં,
કાન ફાડી નાખે એવી બહીસસો વગાડતાં અને મદી, કાળી કેલસીનાં
ચોસલાં કે મકા ખેચી જતાં હું લહેવાઈથી કંઈપી સકથો કે સાજી કવનને
દરવાજે લાઉંડરપીકર ધોંધાટ મચાવી મૂકતું હશે; શેરીઓમાં દારૂડિયા
રખડતા હશે અને વહેલા-મેડા એકબીજા સામે છરીઓ ઉછાળતા હશે.

રક્ષિયાના કોઈ શાંત ખૂણે જઈને વસવાતુ મારું સ્વપ્ન મને
આવી જગ્યાએ ખેચી લાવ્યું : એ કરતાં તો હું નર્પા રહેતો હતો
ત્યાં, રણ વચ્ચે જીભેલા મારા મુપડામાં જ, ટકી રહ્યો હોત તો વધુ
સારું એમ મને લાગ્યું, ત્યાં તારે તો પવનની તાજી-શીતળ લહેરો
આવેતી અને માથે આકાશનો તારા મઠચો ધુમ્મટ દેખાયા કરતો.

રોશનના બાકડા ઉપર મને ઊંચ આવી નહીં અને સવાર થવા
આવતાં જ હું વસાહતમાં બીજી ચક્ર લગાવવા નીકળી પડ્યો આ
વખતે મને એક નાનકડું હાટ જેવું જોવા મળ્યું; ત્યાં વહેલી સવારે
એક જ સ્ત્રી જીભી જીભી દૂધ વેચી રહી હતી એ દૂધની એક બાટલી
લીધી અને ત્યાં ને ત્યાં જ પીવા માંડી.

એની વાત કરવાની દમથી મને આશ્ચર્ય થયું. સામાન્ય અવાજે બોલવાને બદલે એ દયામણા લહેરથી વાતચીત કરતી હતી. એકિયા હોડીને આ પ્રદેશમાં આવતાં હું જે બાષા સંભળવા ઝંખી રહ્યો હતો એ બાષામાં એ વાતચીત કરી રહ્યો હતી.

“પીઓ, જાગવાન તમારા ઉપર મહેંગાની રાખે તમે અજાણ્યા લાગો છો, ખરું ને ?”

“નમે ક્યાંથી આવો છો ?” મેં જગા મહત્તન અનુભવતાં પૂછ્યું.

અને એની વાતમયી મને જાણવા મળ્યું કે કોલસી કામદારોની વસાહત સિવાય પણ અન્યત્ર માણસો વસતાં હતાં. રેલવે લાઈનને છેડે એક ટેકરી હતી અને એ ટેકરી ઉપર તાસ્નોવો નામનું એક ગામડું હતું. જમાનાએથી એ ત્યાં વસેલું હતું અને એક જમાનામાં આ “રખડુ” માલવારી કામની નાઈનું કુટુંબ એક મોટા ધરમાં રહેલું હતું અને ચારે તરફ ગીચ જંગલ હતું. એથી આગળ પશ્ચિમ દિશામાં આમ પ્રદેશ વિસ્તરેલો હતો અને એમાં ચાસ્કોલ્સો, એવિનસી, રપુની, શેવર્ની, શેસ્તીમીરોવો અને એમ રમવે લાઈનથી દૂર ને દૂર, જંગલમાં જોડે ને જોડે, સરોવરોને કાંઠે, ગામડાં ને ગામડાં જ ફેલાયેલાં પડ્યાં હતાં.

ગામડાંનાં નામ સંભળતાં મને સીતલ લહેરોના રપકો જેવો આનંદ થયો. રશિયાના આમ-વનપ્રદેશના અસ્તિત્વનો જાણે કે એ મને ખાતરી આપી રહ્યાં હતાં. મેં એ બાઈને વિનવી કરી કે હાટ પૂરું થયા પછી એણે મને તાસ્નોવો લઈ જવો અને મહેંગા માટે ત્યાં દોઈ ધર શોધી આપવું.

ભાડુન તરીકે હું લાલકારક વ્યક્તિ હતો એમ લાગ્યું, કારણ કે ભાડા ઉપરાંત સાચા તરફથી મને મકાન-માલિકને ધિયાગાને માટે એક ખટારા જેટની કોવચી પણ આપવાનું હતું. પેલી સ્ત્રીનું દયામણું રિમત આ વાતથી ચિતાલ્યું અને કરુણ બની મધુ; કારણ કે એમને પોતાને જ રહેવાને કોઈ સ્વર્ગત્ર ઓરડી નહોતી એ અને એના પતિ ઉપરાંત, એની ધરડી માને પણ એ લોકોએ સાથે રાખવી પડતી.

આથી એ બાઈ મને એક પછી એક એમ એનાં બે સબધીઓને ઘેર
સઈ ગઈ બનેમાંથી એકઠેય ઘરમાં અલગ ઓરડી મળી શકે તેમ નહોતું
બને ઘર વધુ પડતી વસતિવાળાં અને શેરમકોરવાળાં હતાં

ફરતા ફરતા અમે એક બધ બાધેના નાળા પાસે આવી પહોંચ્યાં
એમાં જાડું પાણી નહોતું અને એના ઉપર એક નાનકડો પૂલ બાધેલો
હતો. આ રથળ અહીં મને સૌથી વધારે રમણીય લાગ્યું. બેદમજનનાં
બેતણુ વૃક્ષો કાંઠા ઉપર ઝૂંપી રહ્યાં હતાં, એક બાજુ કઠોક વધુ ઢળતું
એવું એક મકાન ઊંચું હતું તળાવડીમાં બતક તરી રહ્યાં હતાં કોઈ
કોઈ બતક કઠિ ચઢી આવી, પાણી ખંખેરવા પોતાની બાતને ધુણવી
રહ્યાં હતાં.

“તો દવે, આપણે માત્રિયોનાને મળી જોઈએ” મારાથી હવે
કંઈક કટાળવા લાગેલી મારી બોમિચ્છુ બોલી “વાધા ફક્ત એટલો જ
છે કે એનું ઘર તમને જોઈએ તેટલું સ્વચ્છ અને હંફાળું નહીં લાગે
એ બધું સારી રીતે રાખી શકતી નથી એની તમિયત સારી
નથી રહેતી ’

x

x

x

માત્રિયોનાનું ઘર નજીકમાં જ હતું કઠી પછીત તરફ ચાર
બારીઓ પડતી હતી બને બાજુનાં છાપરાં લાખડાનાં નળિયાંથી ઢાંચેલાં
હતાં ઉપરનાં એક નાનકડી બારી જૂની રસિયન પદ્ધતિએ કાચુમારેલી
હતી પરંતુ નાળિયાં સડી જવા આવ્યાં હતાં ઘરનાં પાટિયાંના છોડા
અને એક જમાનાનાં મુશી લિન, વિશાળ મારણા જૂનાં થવાથી કાળાં
પડી જવા આવ્યાં હતાં અને દરવાજા ઉપરના નાનકડા છાપરામાં
કાણાં પડી ગયાં હતાં

દરવાજામાં જવાની નાનકડી બારી બધ હતી પણ મારી સાથીદારે
એ અખડાવવાને નહલે નીચેથી હાથ નાખી આગળો ફેરવી ઉઘાડી
નાખી ફક્ત ઢોર ન પેસી જ્ય એટલા ખાતર જ એ બધ રાખવામાં
આવી હતી અદરનો વાડો ખુસ્તો હતો, પરંતુ મકાન વિશાળ હતું
મુખ્ય બારણામાં પ્રવેશતાં જ થોડાં પગથિયાં ચઢવાનાં આવતાં ત્યાંથી

એક ઇત વગરના વિશાળ ઓરડામાં પ્રવેશાવું, જે છેક છાપરા સુધી ખુલ્લો જ હતો. ડાબી માથુનો દાદર ઉપરના ઓરડામાં લઈ જતો. એ ઓરડો તદ્દન અવગ જવો જ હતો, પણ એમાં અગેડો નહોતો વળી બીજી એક સીડી નીચે બોયરામાં જવા માટે પણ હતી જમણી તરફ મકાનનો મુખ્ય ભાગ હતો, જેની ઉપર મેડી ને નીચે બોયરુ હતું મકાન પણ પુરાણ હતું અને એનું જાંધકામ મજબૂત હતું મૂળ તો ફોર્સ મોટો કુટુંબ માટે બધાવેના એ મકાનમાં આજે તો ફક્ત એક સાઠ વર્ષની એકવર્ષી વૃદ્ધા જ રહેતી હતી.

ત્યારે હું એની ઓરડીમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે એ ગાર્ડ મજૂરો માટે મહ મુશ્કેલીવાન એવા દુકાં, મેતાં, ફાટેલાં લુગડાં ઓઢીને રશિયન ઢબની અગેડો ઉપર સમ રહી હતી.

આખા મકાનમાં સારામાં સારા એવા પારીઓવાળા વિશાળ ખડમાં, પારીઓ નજીક પાટલીઓ અને ટિપાઈઓ ઉપર, રંગરના છોડનાં સખ્યામધ દૂડાં જોઠવી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં મૂકે છતાં જીવત સાથીઓની જેમ આ છોડવા પેથી એકલવાઈ જાઈની એકલતાને ઢળવી બનાવી દેતા હતા. આ છોડવા ફાવેતેમ ફાલ્સાફસ્યા હતા અને ઉત્તર તરફથી આવતા નજીવા પ્રકાશને પણ એ ટાઈ દેતા હતા અગેડીનાં ભૂમળા પાછળ અર્ધી ઢાકાઈને સુનેલી એ મકાન માલિકશ્રુ રહ્યા સઘા પ્રકાશમાં પીળી-ફોફી અને માંદવી દેખાઈ એની કુખિયારી આંખો જેનાં લાગતુ હતું કે લાંબી માંદગીને કારણે એ ગાર્ડના શરીરમાં જરાય ક્રિયા રહી નહોતી.

અમે એની સાથે વાત કરવા માંડી, ત્યારે પણ એ ગાઈતો ઓશિકા વગરની પચારીમાં માથું ઢાળીને જાગણ તરફ મોં રાખી પડી પડી જ વાત કરતી હતી અને હું જિભો જિભો એનું નિરીક્ષણ કર્યા કરતો હતો. સાકુન મળ્યા બદલ એણે કશો જ આનંદ વ્યક્ત કર્યો નહોતો પોતાને લાગુ પડેલી કાચકર જિભારીની જ ફરિયાદ કરતી રહી :
“ હમણાં જ મને રોગનો દુશ્મનો આવી ગયો. દર મહિને આવો દુશ્મનો

આવતો નથી. પણ જ્યારે આવે છે ત્યારે બે ત્રણ દિવસ ચાલે છે અને એથી હું જીભી થઈ શકીશ નહીં મારી પાસે જગ્યા જરૂર છે તમે ઇચ્છો તો અહીં રહી શકો છો.”

અને પછી તે બીજા અનેક દેહાણી બતાવવા લાગી, જ્યાં રહેવાથી હું વધારે સુખશાંતિ અને હૃદય પામી શકું. એ રથજો જોઈ આવવાનો એણે મને આમદ પશુ કર્યો પરંતુ હું તો બરાબર સમજી ગયો હતો કે મારા નસીબમાં આ અધારિયા ધર્મમાં જ રહેવાનું લખાયલું હતું, ત્યાં પોતાની જાન લાગ્યે જ જોમાં જોઈ શકાય એવો એક ઝંખો ખરીસો હતો અને દીવાનને શોભાવવા માટે એક એક રૂમત આપીને ખાસ ખરીદેલાં બે ભાતભાતની ચિતરામણવાળાં પોસ્ટરો ચોટાડેનાં હતાં (એકમાં પુસ્તકોની ગહેરાત હતી, જ્યારે બીજામાં પાકની લણણી વિધેની સુચનાઓ હતી)

માત્રિયોના વાસિત્યેનાએ ફરી વાર આમદ કરીને મને મામમાં ચક્કર લગાવવા ધડેલ્યો અને છતાં બીજી વાર પણ જ્યારે હું એને ત્યાં જ પાછો આવીને જિભો ત્યારે એણે મને કાઢવાનો પ્રયાસ ચાલુ જ રાખ્યો, “ જુઓ, અને કશું જ આવડતું નથી, હું રાધીશક્તી નથી આપણને કેવી રીતે ફાવશે એ મને જરાય સમજતું નથી. ” પરંતુ આ વખતે એ જિભી જિભી વાત કરતી હતી અને મને એમ પણ લાગ્યું કે મને પાછો ફરે તો જોઈને એની આંખોમાં આનંદની અછી ચમક પણ આવી ગયેલી. અમારી વચ્ચે લગ્ન બાળતમાં તેમજ શાળા તરફથી પૂરી પાડવામાં આવનારી કેલસી બાળનમાં સમજૂતી થઈ ગઈ

X

X

X

પાછળથી મને ખગર પડી કે વર્ષોથી માત્રિયોના વાસિત્યેના એક રૂબણની પણ કમાણી કરી શકી નહોતી એને અશક્તાવસ્થાનું કાર્ડ પેન્શન મળતું નહીં અને એના સર્ગાસર્જકોથી પણ લાગ્યે જ એને કાર્ડ મદદ કરતાં. સમુદયોતરમાં એ મજૂરી કરતી પણ બદનામાં એને રોકડ મજૂરી મળતી નહીં જરાયર સહીસિક્કાવાળી એની નોંધ

પોથીમાં એના કામના દિવસો નોંધી આપવામાં આવતા અને મજૂરી ઉધાર રાખવામાં આવતી.

અને એમ હું માનિયોના સાથે રહેવા લાગ્યો. અમે ઓરડા વચ્ચે ટોર્ષ પાર્ટિશન નખાવ્યું નહીં. તે બાગચા અને અંગેઠી વચ્ચે ખુશામાં પોતાની પધારી કરતી; જ્યારે મેં એક બારી પાસે મારો ખિસ્તર લંબાવ્યો. બીજી બારી પાસેથી માનિયોનાને પ્રિય એવા રખરના છોકવા પણ મેં જગા ખુશામાં ખસેડી નાખ્યા અને ત્યાં એક નાનકડું ટેબલ ગોઠવવાની જગ્યા કરી. આ ગામડામાં વીજળીના દીવા હતો વીસી દરમ્યાન શાતુરીથી બહી વીજળીની લાઈનો લાવવામાં આવી હતી. અખનારોમાં “ઈલીય (લેનિન)ના નાનકડા દીવા”ની બારે પ્રશંસા આવતી, પરંતુ કિસાને તે આખો ફાંદીને ‘ઝારના દેવતા’ની જ વાતો કર્યા કરતા.

ગામડામાં વસના કેટલાક શુખિયા લોકો કદાચ માનિયોનાના ધરને ધર જ નહોતા ગણતા, પરંતુ એણે જ અમને તે એ સરદ તેમજ શિયાળા દરમ્યાન બરાબર રક્ષણ આપ્યું હતું. જાપેટું વગસાદનાં પાણી રોહો સકડું હવું અને ઠંડા હીમ જેવા પવનો પણ અંગેઠીની હાંફને સંપૂર્ણ નાકામિયાબ બનાવી દઈ સકતા નહીં. અલમત, સવારમાં ખાસ કરીને જ્યારે ખુદશી બાજુએથી પવન ફુંકાવા લાગતો ત્યારે જરા ઠંડી લાગતી ખરી.

x

x

x

માનિયોના અને માગ સિવાય આ ધરમાં એક નિલડી, કેટલાક હંદર અને કેટલાક વાંદા પણ રહેતા હતા નિલાડી પણ ધરડી અને લંગડી હતી. માનિયોનાએ એને કેવળ દયાની મારી ધરમાં આવવા દીધી હતી અને એ રહી પડી હતી એ ચારે પગે ચાલતી તો ખરી, પરંતુ બારે લંગડાની. એનો એક પગ લગિલો હતો અને એને સાચવવા એ બારે ટેદિય કરતી. એ જ્યારે અંગેઠો ઉતરતી ફૂંકો લગાવતી ત્યારે બીજી નિલાડીઓની જેમ હજવા નિલ્લી પગે જમીન ઉપર

નહોતી પડતી, પરંતુ ત્રણ રમ એક સાથે પછડાયાનો ભાર અવાજ કરતી એ અવાજ એવો તો લાગે છે તો કે જ્યાં સુધી હું એનાથી દેવાયો ન હોતો ત્યાં સુધી એ ધના જ હું ચોંદી જઈતો આટલો અવાજ થવનું કારણ કદાચ એ હતું કે એ મિલાડી ચોયા પગને અચાવવા પેતાના ત્રણે પગ સાથે જમીન ઉપર પછડાતો

ધરમાં ઉદર દના એલુ કાગળ એ તે નહેતું જ કે મિલાડી એમને પકડી શકતી નહોતી તક મળતાં એ પશુ વીજળીની ઝડપે એમના ઉપર ત્રાગ્કનો અને મોંમાં એકાદને પકડીને જ પાછી વળતી. પરંતુ ઉદરોને સુ મિત સતાઈ રહેવા માટે માત્રિરોનાની દીવાનોમા ઉત્તમ વ્યવસ્થા હતી જૂના મુખના નિસોમા કોઈ કે દીવાનો ઉાર લીલા રંગના, કેલતણીવાળા પૂર્ણ ચોંટાડ્યા હતા અને તે પશુ એકાદ થર નેટલા નહી પૂરા પાંચ થર સુધી પૂરાના થર એકમીજની સાથે તો બીજા વળગી રહ્યા હતા પરંતુ દીવાલ ઉપરથી જીખડીને થોડા જ ચા થઈ ગયા હતા પશ્ચિમ લાક્ષણી દીવાલ અને પૂર્ણના પાંચ વચ્ચે પડી મથેલી જગ્યામાં ઉદરોએ પોતાના દર મનાવ્યા હતા એમાં તેઓ લહેરથી મદાદવા કરતા અને કદી કદી તો ઉંક છત સુધી દોડતા ચઢી જતા. મિલાડી એમની આ દોડાદોડને ધુરસામરી આંખે નોંધી ગેહતી, પરંતુ એ મિચારી એમને પકડી શકતી નહી

ક્યારેક તો મિલાડી વાંદાને પશુ ખાઈ જતી, પરંતુ એથી એ માંદી પડી જતી વાંદાઓ ક્રૂતા એક જ વસ્તુની મર્યાદા જાળવતા અને તે એ કે અજોડી અને રસોડાના ભાગને એરડાના સારામાં સારા ભાગથી જુદા પાડતા પટિંગનને તેઓ કદીય જાળવતા નહી એટલે અમારા રહેવાના ભાગમાં તેઓ કદીય ફરકતા નહી પરંતુ રાત્રે રસોડું વાંદાથી ખદમદી રહેતું જૂ ચૂંચ જો હું રાત્રે પાણી પીવા રસોડામાં જતો અને બત્તી કરતો તો આખોય ફરસ રસોડું મોટું ટેમન અને દીવાલો પશુ એ કાળા શરવાના થરના થરથી ખદમદી માનમ પડતી ધણી વાર હું વાંદા મારવા મટે સાળાની પ્રયોજ સાળામાંથી મોરફેસ પાવડર લઈ

આવતો અને કોઈ ખાવાની યીજમાં બેળવીને જમીન ઉપર પાથરી દેતો. થોડા દિવસ વાંદનો ત્રાસ ઓછો દેખાતો, પરંતુ માત્રિયોનાને હંમેશાં ડર રહ્યા કરતો કે કદાચ બિલાડી એ ઝેરી ખોરાક ખાઈ જશે તો મરી જશે. એટલે મારે વળી ઝેર પાચરવાનું ખંધ કરવું પડ્યું અને દરમ્યાન નવા વાંદ અવતર્યો જતા.

રાત્રે જ્યારે માત્રિયોના ભર કીધર્માં પડી જતી અને હું મારા ટેબલ ઉપર કામ કર્યા કરતો ત્યારે દૂર દૂર ધૂનવા કોઈ સમુદ્રના ધુનવાટ જેવા વાંદનાં એકધારા સરસરાટમાં પૂછા પાછળ પ્રસંગોપાત્ત ધતી ઉદરોની દોડાદોડીનો અવાજ પથુ ડૂમી જતો પરંતુ એનાથી પથુ હું ટેવાઈ ગયો હતો, કારણ કે એમાં કશું જ ખોટું નહોતું, કશું જ અનિષ્ટ નહોતું. એ સરસરાટ તો એમના જીવનનો પુરાવો હતો.

એ જ રીતે હું પુસ્તકોની જાહેરાતના પોસ્ટરની કઢંગી શોભાથી ટેવાઈ ગયો હતો દીવાલ ઉપર ચંદ્રું રહ્યું એ બેલીન્સ્કી, પાનફોરોવ અને બીજા અનેક લેખકોનાં પુસ્તકો, એક પથુ શબ્દ બોલ્યા વગર, મને દેખાડ્યા હતા અને હું જોયા કરતો. આમ, માત્રિયોનાના ધરની પ્રત્યેક વસ્તુથી હું ટેવાઈ ગયો.

x

x

x

માત્રિયોના સવારે ચાર-પાંચ વાગ્યે જાગતી એની દીવાલ ઉપરનું ધડિયાળ સત્તાવીસ વર્ષ પહેલાં કોઈ દુધાનમાંથી ખરીદેલું હતું. એ હંમેશાં આગળ દોડતું, પથુ માત્રિયોનાને એની ફિક્ક નહોતી, કારણ કે એ ખંધ તો નહોતું જ પડી જતું અને સવારમાં ક્યારેય એને ખોડી તો નહોતું જ પાડતું એકીને એ રમેડાના પડદા પાછળની જતી કરતી અને જરાય અવાજ ન પાપ એની સપૂણ કાળજી રાખીને સંનિધી અને ખ્યાન-પૂર્વક ખર્ચા કામ કરતી તે અમેકો સમજાવતી; ગરમી દોડવા જતી; (એની પાસે ટોચમાં, વળેલી સિમડીઓ અને મંદી-સફેદ ડુંવારીવાળી બા એક માત્ર બહરી જ હતી.); પાણી ભરી લાવતી અને ત્રણ નુદાં નુદાં વાસણમાં એ ઉકાળતી: એક એને પોતાને માટે, બીજું

મારે માટે ને ત્રીજુ બકરીને માટે, એ પછી નીચે બંડારિયામાંથી બટાકા કાઢી લાવતી; જેમાંથી નાનામાં નાના બકરી માટે, એથી સહેજ મોટા એવા પેનાને માટે અને મોટા ઈંડા જેવા મારે માટે, એમ જુદા પાડતી એનાથી મોટા બટાકા એના વાડામાં પાકતા જ નહોતો; કારણ કે એનો વાડો રેનાળ હતો, યુદ્ધ પછી એમાં ક્યારેય ખાતર નાખવામાં આવેલું જ નહોતું, અને એમાં દર વખત બટાકા ને બટાકા જ વાગ્યા કરવામાં આવતા; જેથી મોટા દગદગ બટાકા પાકવાનો કોઈ સંભવ જ રહ્યો નહોતો.

એનાં આ સવાગનાં કામકાજ મને લાગ્યે જ લેવા મળતાં. હું મોડો સૂતો; સિવાગનો તડકો ઠીક ઠીક ચઢી ગયા પછી જ ઝીકતો; થોડી આળસ મરડતો અને પછી ઝોડેના ધામળા ને ઘેટાના આમકાની બદાર માથું કાઢતો. આ બે ઝોડણ, પગમાં કેદીએ ને પહેવાનું જઈ ન અને નીચે ધાસ બરેલા ટાટની ગોદડી રાત્રે બપોરે ઉતરનો ઠંડો પવન અમારી જર્જરિત બારીઓને ખખડાવ્યા કરતો ત્યારે પણ, મને સારી દૃઢ આપી રહેતાં ઝીક્યા પછી, રસોડાના પડદા પાછળ સાવચેતીપૂર્વક આસતા માત્રિયોનાના કામકાજનો આહો શ્રવણ મારે કાને પડતો ને ધીમેથી અને ખાસ વિચારપૂર્વક હું જ એને સંબોધીને બોલતો :

“ ગૂડ મોર્નિંગ, માત્રિયોના વાસિલ્યેબના ! ” અને દર વખતે જવાનમાં મને પડદા પાછળથી એ જ માથાળું ચબ્દો સંભળવા મળતાં. બોલતાં બોલતાં એનો રનેલાળ અવાજ ગૂંગળો યર્ષ જતો — દાદીમા પરીકથાઓ કહેતાં બચ્ચી વાર જેવો ઝિર્મિલ અવાજ કાઢે છે તેવો.

“ આપને પણ . ગૂડ મોર્નિંગ ”

અને થોડી વાર પછી પાછો એનો એવો જ અવાજ સંભળાતો, “ તમારો નારનો તૈયાર યર્ષ ગયો છે ” નારતામાં શું છે તે એ કહી જાહેર કરતી નહોતી, પરંતુ એ કદાચી લેલું સહેલું હતું : બટાકાનું સ્વર હોય કે પછી જવની રાગ (એ વર્ષે તોર્કોમેદકામાં ખીજુ ગ્રાઈ અનાજ મળતું જ નહોતું અને જવ માટે પણ તયારે ઝમણ પડ્યું કારણ કે

એ ૮૮ સસ્ત્રામાં સસ્ત્રા હતા અને લોક કુદરતેને અવગણના માટે ક્રોધે ક્રોધળા બરીને ખરીદી જતા) અને એમાં ધણીવાર મીઠું જ ન હોય, તો ક્યારેક એ સહેજ દાઝેરી પણ હોય. એ મારા પેદા ને તાગવે ચોટતી અને પેટમાં બળતતા જગાડતી.

પરંતુ એમાં માત્રિયોનાનો દોષ ન હોતો. તાર્કિકોદકતામાં માખણ મળતુ જ નહીં, માર્ગોગીનની જગજગસ્ત તગી હતી; ફક્ત મિશ્રતેજ જોઈ એ તેટલું મળતુ. અને તપાસ કરતાં મને એ પણ જખાણુ કે રસિયન દગની અંગેઈ રસોઈ માટે સમગ્ર બરેલી નહોતી. રસોઈ કરનાર વાસણો ઉપર નજર રાખી શકતુ નથી અને એથી ચારે બાજુથી એને બરાબર ગરમી મળે એમ જની શક્ય નથી. મને લામ્બુ કે છેક પાણણુ સુગંધી અમારા પૂર્વજો બાવી બહોળો વાપરતા આવ્યા હશે, મેં જુ કે એક વાર તમે એને વહેવી સવારે સળગાવો પછી આખો દિવસ એના ઉપર ખાવાનું પમવી શકો, પાણી ઉઠાળી શકો, રાત્ર ગરમ કરી શકો અને રાત્રે ઊંઘ દગમ્યાન પણ એમાંથી દૂર મેળવી શકો.

x

x

x

મને જે કોઈ પીરસવામાં આવતુ તે બધું જ હું કરાચ કચવાટ વગર ખાઈ લેતાં એમાં કોઈક ન ખાવા જેવું-વાળ, કાલસીનો કુદડો કે વાદાનો પત્ર આવી જાય તો શાંતિથી એને હું એક બાજુ કાઢી નાખતાં. મને કદીય માત્રિયોનાનો વાક કાઢવાનું મન થતું નહીં અને એણે જાતે જ મને ચેતવણી કર્યા નહોતી આપી :

‘ જુઓ, મને કશું જ આવડતું નથી, હું રાંધી શકતી નથી આપણને કેવી રીતે ફાવશે એ મને જરાય સમજાતુ નથી ’

“ આભાર ! ” હું અતઃકરણપૂર્વક કહેતાં

“ શા માટે ? જે કોઈ તમારું પોતાનું જ છે એને માટે ? એ જવાબ દેતી અને પોતાના પ્રેમાળ મનકાટ વડે મને ચૂપ કરી નેતી

અને પછી એની ઝાંખી જૂરી આંખોમાં નિખાલસ ભાવ સાથે એ મને પૂછતી, ‘ અને હવે તમારે માટે હું શું રાંધું ? ’

‘ હવે એટલે કે વળી માટે, કારણ કે હું મોરચા ઉપર હોઉં એમ બે જ વાર જમતો અને અત્યારે હું સૂચના પણ શું મનાવવાની આપી શકું ? એનું એ જ બટાકિયું સૂર સિવાય શીજી મળતું જ શું હતું તે ? ’

અને એ બધું મેં સ્વીકારી લીધું હતું કારણ કે હવે બિંદગીનો અર્થ બોજનમાં નહીં શોધવાનું મેં શીખી લીધું હતું મારે મન મંત્રિ થોનાના ગોળ ચહેરા ઉપરના ખુશીના રિમતની કિમત અનેકમણી હતી હું કેમેરા ખરીદવા જેટલા પૈસા ભેગા કરી શક્યો ત્યારે પણ એ રિમતની તસવીર ઝડપી લેવાના મારા પ્રયાસો નિષ્ફળ જ ગયા હતા કેમેરાની ઠડી આંખ એના તરફ મડાયલી જોતાં જ માંત્રિયોનાના મોંના ભાવ એકાએક તમ ઘર્ષ જતા અથવા તો વધુ પડતા મજીર મળી જતા એક જ વાર જ્યારે એ મારી બહાર મહોલ્લામાં જોતી કશીક વાત ઉપર મસકી રહી હતી ત્યારે હું એની એવી તસવીર ઝડપી શક્યો હતો.

એ શિયાળામાં માંત્રિયોનાની ચિતાનો ટ્રાઈ પાર નહોતો એના પડોશીઓ એને પેન્શન મેળવવાનો પ્રયાસ કરવાનું સમજાવી રહ્યાં હતાં આ દુનિયામાં એ તદ્દન એકની જ રહી હતી અને જ્યારે એ મજીર માંદગીમાં પડકાવા લાગી ત્યારે એને સમૂદાયોત્સર્ગમાંથી પણ અગ્નરૂંદ કરવામાં આવી હતી. એને અન્યાય ઉપર અન્યાય થયા જ ક્યો હતો એ માંદો હતો, પરંતુ એને કામ માટે અશક્ત ગણવામાં આવી નોંધની એણે પચીસ વર્ષ સુધી સમૂદાયોત્સર્ગમાં મજૂરી કરી હતી, પરંતુ એ સમૂદાયોત્સર્ગ હતું કારખાનું નહોતું, અને એથી એને પેન્શનનો અધિકાર નહોતો હવે ફક્ત તે પોતાના મૂત પતિને નામે, પોતાનું ભરણ પે પણ કરનાર ગુમાબા બદલ પેન્શન માગી શકે અને કદાચ મેજરી શકે પરંતુ એના પતિનું અવસાન યુદ્ધના પ્રારંભ વખતે થયું હતું એ વાનને. આજે, જ્યારે ત્રાસ-વર્ષ પીતી ગયાં હતાં આજે હવે, એના

પતિએ ટેટલાં વર્ષ નોકરી કરી હતી અને કેટલું કમાતો હતો એ બધી વીગતો, જુદે જુદે સ્થળેથી મેળવવાનું સહેલું નહોતું. અને બધી જ વિધિમાંથી પસાર થવાનું તો વળી કેટકેટલું મુશ્કેલ અને માથાકુટિયુ કામ હતું ! એનો પાત મહિને, માનો કે, ત્રણસો રૂપય કમાતો હતો, આજે એ એકલી જ જીવતી હતી. અને એને મદદ કરનાર કોઈ જ નહોતું, એનો જન્મ અમુક સાલમાં થયો હતો—આ બધી જ વાતનાં પ્રમાણપત્ર આપનારા જોઈએ પછી એ બધું મેજબીને પેન્શન કચેરીએ જવાનું. એમાં કરી જુલ ન હોય એ ચકાસવા માટે પાછા બધાં જ કામગિયાં આગળ મોકલાય ત્યાંથી એ મજૂર થઈ ને આવે એ પછી જ તમે પેન્શનના અધિકારી છે કે નહીં એ તમે બત્તી શકો.

વળી પેન્શન કચેરી તાલુકાવાળી વીસ કિલોમીટર પૂર્વમાં હતી, જીલ્લા સમિતિની કચેરી ફસ કિલોમીટર પશ્ચિમે હતી અને કારખાના-વિસ્તાર સમિતિની કચેરીએ જવા માટે ઉત્તર ખાતું એક કલાક ચાલવું પડે તેવું હતું. આથી પરિસ્થિતિ એર વધુ મુશ્કેલ બની ગઈ અક્ષરો પ્રજાગર લખાયા ન હોય—કચાંક મીકુ રહ્યાં ગયું હોય કે અક્ષરને માથે લીટી કરવાની રહી હોય—આવી કસ્ટો માટે એ લોકોએ નિયારીને એ મહિના સુધી એક કચેરીમાંથી બીજી કચેરીમાં દોડાવ્યાં કરી. દરેક વખતે જવા-આવવામાં આખો દિવસ નીકળી જતો. એ જીલ્લા સમિતિની કચેરીએ પહોંચતી તો જવાન મળતો કે ‘આજે મંની ગળ ઉપર’ જીલ્લા સમિતિઓના મનોએને આજકાલ ખહાર વધારે જવું પડે છે, માટે કાલે આવજો !’ બીજે દિવસે વળી મંની હાજર હોય છે તો એનો રજીસ્ટર જડતો નથી. એટલે વળી ત્રીજે દિવસે આવવાનો હુકમ થાય છે ત્રીજે દિવસે પણ વળી એણે વીસે મેંએ પાછી ફરવું પડે છે, કારણ કે એનાં બધાં જ કામગિયાં એક સાથે ટાંચેલાં હતાં ને એમાં કોઈક જાડિયા કાગડૂને ખોટા કામગળ ઉપર સદી કરી દીધી હતી.

“ એ લોકો અને અહીંથી તહીં ધક્કા જ ખવડાવ્યા કરે છે.

ધગ્નાનિય ।” અર્થથીન આટાફેતને અંતે એ મારી આમજ ફરિયાદ કરતી -
 “ હું હવે આનાથી વાજ આવી ગઈ છું ”

x

x

x

પરંતુ થોડા વખતમાં જ એ પુનઃ આનદમાં આવી ગઈ મને
 લાગ્યું કે ખુશ રહી શકવાનું ચોક્કસ સાધન તેજે અવશ્ય ગોધી કાઢ્યું
 છે તે કામ કરવા લાગી હતી. એ પાવડો લઈને જટાકા ખોદવા જતી
 અથવા તો બગસમાં કોથળો મારીને કાલસી શોધવા નીકળી પડતી.
 અથવા તો ટોપતો લઈને જગલમાં ફર ફર બેઠા બેઠા કરવા જીપડી
 જતી ક્યેરીઓનાં ટેમ્પોને બદલે આમ છોડવાઓ આમજ મૂકવાનું
 એને મમત્ત અને ત્યારે બારે બોળે હિપાડીને પાછી ફરતાં એના ખમા
 દુ ખના ત્યારે પણ માનિયોના ખુશમિજાજ જ દેખાતી, એના સદજ
 એવા મીઠા રિખતે તે મનકલા કરતી અને દુનિયા સામે એની કોઈ
 ફરિયાદ હોય એમ જણાતું નહીં

“ મેં એક સરસ ગોધી કરી છે, ધગ્નાનિય, કાલસી ક્યાંથી લઈ
 આવવી એ મેં ગોધી કાઢ્યું છે બહુ સરસ જગા છે । ”

‘ પરંતુ મને મળેલી કાલસી જ બસ થઈ જશે માનિયોના ।
 એક આખો ખટારો ભરીને તો મળી છે ’

“ હા તમારી કાલસી ! અરે, એનાથી બેગળી તો થી ચારગળી
 હોય ત્યારે કદાચ પૂરની થાય કડકડતો શિયાળો બેસે છે અને
 ખારીઓ ખટખટાવતો પવન ઘૂસી આવે છે ત્યારે અંગેડી તમે ગમે
 તેટલી જોરથી સળગાવોને, પણ એ વધારે જોરથી બધી મરખી બદાર જ
 ફૂક્યા કરવાનો ગમે વર્ષે અમે કાનસીના દગલે દમલા બેગા કર્યા
 હતા અત્યાર સુધીમાં હું ત્રણ વાર તો લઈ આવી છું પરંતુ હવે એ
 લોકો અમને પકડી પાડવા ફરે છે ગામમાંથી એક બાઈને તો એ
 લોકો પકડી પણ ગયા છે ”

પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી શિયાળાનો લગ્નનક કડકડતી
 ઠંડીનો અણસાર હવામાં ફેલાયો ય વરતાવા લાગ્યો હતો ચારે તરફ

જગત દ્રુત, છતાં ક્યાંય બળતણ મળવાની શક્યતા નહોતી નજીકની ઠાલસીની ખાણોમાંથી ખોદનારાઓના અવાજ સંભળાતા હતા, પરંતુ એ ઠાલસી ગ્રામજનોને વેચવામાં આવતી નહોતી. સાહેબનોડાને અને સાહેબોના સગાંસંબંધીઓઓને એ મફત વહેચવામાં આવતી શિક્ષકો, દાકતરો અને કામદારોને એક એક ખટારો પૂરી પાડવામાં આવતી તદ્દનોવોના ગહેરાસીઓનો એ ઠાલસી ઉપર કોઈ જ અધિકાર નહોતો અને એ વિષે કશો પૂછપરછ કરવાનો પણ નેમને અધિકાર નહોતો સમુદાયને તો વડા ગ્રામમાં ફરવા નીકળતો અને લોકોને મળતો, એ સૂચનાઓ આપતો અથવા તો વાતચીત કરવા બેઠો રહેતો એ લોકોની સાથે બીજી ગમે તે જાગતમાં વાત કરવા તૈયાર હતો - ફક્ત એક મનનજી વિષે તો એ વાતચીત એ કટાણી મૂકી હતો

આથી જૂના જમાનામાં જેમ એ લોકો જમીનદારનાં લાકડાં ચોરી લાવતા તેમ આજે દુરંદમાથી ઠાલસી ઉઠાવી લાવતા. આ કામ માટે પાંચ-દસ સ્ત્રીઓ ભેગી મળીને નીકળી પડતી, જેથી ગભરૂ ઓઢા લાગે દિવસ દરમિયાન જ તેઓ નીજાની ઉનાળા દરમિયાન ખોદી કાઢેલી કાનસી સૂકવના માટે એના ઠેકઠેકાણે ઢાંચના કરી ગાખ વામાં આવના ઠાલસીની ગામનમાં એ સારું છે કે એને ખોદી કાઢીને તરત બદાગ હાઈ જઈ શકાતી નથી શનદ બેસી જાય ત્યાં સુધી, અને જે રસ્તે ખરાબ હોય તો મગફળી પાડવા માટે ત્યાં સુધી, એ સુકાતી ચોતરફ પડી જ હોય છે એ વખતે જ માથાઓ આરી આવેને એ ઉઠાવી જતી બીનાં હોય તો છ છ અને જે સુકાં હોય તો દસ દસ ચોસનાં તેઓ એક એક કાથળામાં ભરી લાવતી. કાથળાનું વજન લગભગ મે પૂડ (એક પૂડ=૩૬ રતલ) જેટલું થતું અને ઘણી વાર તો એ નજીક ત્રણ દિસોમીટર જેટલે દૂર મુઘી હિમ્મતી જવા પડતા પરંતુ આટલી ઠાલસી તો એક દિવસની અગેડીમાં ભેળવી અને ઘિયાગાના તો પૂરા બરસો દિવસ કાઢવા પાનારઘિયન દગની ભટ્ટીઓ સવારથી જ અને 'ડય' ભટ્ટીઓ સાંજે સળગાવવામાં આવતી.

“ગોળ ગોળ વાતો ક વાનો શો અર્થ છે ?” માત્રિયેના કાઈ અદૃશ્ય વ્યક્તિને મંમેધીને બોનની સભળાતી “થોડા મળતા નથી તો જે વસ્તુ નથી એની પાછળ નિસાસા નાખ્યા દરવાથી શો લાભ ? મારી પીઠ દુખતી ક્યારેય મટતી નથી સિંચાણમાં રતેજ માડીઓ ખેતરી પડે છે, ને ઉનાળામાં પીઠ ઉપર કોયળા ઉપાડી લાવવા પડે ઈશ્વરના કસમ ખર્ષને સાચુ જ દેવું છું હો !”

શ્રીઓ દિવસમાં એક કરતાં વધુ વાર કાલસી ઉઠાવી લાવવા જતી. નસીમવતા દિવસોએ તો માત્રિયે ૧૧ ૭ ૭ કોયળા ઉઠાવી લાવતી એણે મારી કાલસીનો દમનો બધાને દેખાવ એ રીતે ઠરો દતો, જ્યારે ચોરેલી કાલસી એ પાછળના રસ્તાની હેઠળ સતાડી દેતી અને રાત્રે એના ઉપર અચૂક પશ્ચિ દાંડી દેતી.

“જે એ સેનાનોને વડેમ ન આવે તો એમની જિંદગીમાંય તેઓ એને શોધી કાઢવાના નથી” કપાળ ઉપરથી પસીનો લૂછતી માત્રિયેના મનઠાતાં મનઠાતાં બોલતી.

કાલસી ખોદી કાઢવા માટેનું ટ્રસ્ટ શુ કરી ચકવાનું હતું ? વ્યવસ્થાપકો પ્રત્યેક ખાણ દીઠ એક એક ચોક્કિયાત તો રાખી શકે તેમ નહોતા મને લાગ્યું કે એ લોકોએ એમના હેવાલોમાં ઉત્પાદનના મેટા મોટા આંકડાઓ ખતાવવા પડતા અને પછી આટલીને ખૂબ થઈ ગયેા, આટલી વરસાદમાં ધોવાઈ ગઈ એવી એવી નુકસાની ખત વરી પડતી ધણી વાર તેઓ ચોક્કિયાતો જોડવા દેતા અને ગામડામાં પાછી ફરતી શ્રીઓને પકડવાનો પ્રયાસ કરતા પરંતુ શ્રીઓ કોયળા ફગાવી ફગાવીને લાગી છૂટતી અથવા તો કાઈ ફરિયાદ કરતું ને એમાંથી ધરેધરની ઝડતીઓ લેવામાં આવતી તેઓ ચોરાયથી કાલસી અગે કાગળિયાં કરતા અને અદાનતમાં કામ ચનાવવાની ધમજીઓ આપતા એથી થોડા દિવસ બાઈઓનો આ ધધો બધ પડતો, પરંતુ સિંચાણો ખેસનાં જ, બાઈઓ મધરાતે રસેજ ગાડીઓ ખેચતી નીકળી પડ્યા વગર રહી શકતો નહીં

x

x

x

માત્રિયોનામાં થોડો વધુ રસ લેતાં હું જોઈ શક્યો કે રસોઈ કરવા કે ઘર સંભાળવા ઉપરાંત એણે રાજનાં બીજાં પણ ઘણાં કામ કરવાનાં રહેતાં. એ પોતાનું દરેક કામ અને એને માટેનો યોગ્ય સમય મનમાં નક્કી કરી રાખતી અને સવારે જ્યારે જીંદગી ત્યારે આખા દિવસમાં એણે શું શું કરવાનું છે એનો એને બરાબર ખ્યાલ રહેતો. કેલસો અને ખાણોમાં ટ્રેક્ટરોએ ખોદી કાઢેનાં ઢૂંકાં ઉપાડી લાવવા ઉપરાંત, શિયાળા માટે જોર આપી આપીને મોટી મોટી બરછીએ જરી રાખવા ઉપરાંત, (જ્યારે જ્યારે એ જોર લે મને ખાવા આપતી ત્યારે ત્યારે ટકર કરતો, “ઈન્માનિય, જરા તમારા દાંતને કસરત આપો!”), ખટાકા ખોદવા ને પેન્ટન માટે આટઆટલા આટલા ખાવા ઉપરાંત, એણે પોતાની મદી-મદેદ બકરી માટે ક્યાંકથી ધાસ પણ શોધી લાવ્યું પડ્યું.

“તમે ગાય કેમ નથી રાખનાં, માત્રિયેના !” રસોડાના પડાની બારી આગળ, એનાં મંદાં કપડાં પહેરીને જાહેતી માત્રિયેના મારા ટેનમ સામે નજર મારી, મને ષનિસ્થિતિ સમજાવવા મંડી જતી :

“અરે, ઈન્માનિય, બકરીનું દૂધ મને પૂરતું થઈ રહે છે જો હું ગાય રાખું તો એ થોડા જ વખતમાં મને ને મારા આખા ઘરને ખાઈ જાય. રેનલે લાઈન ઉપરનું ધાસ કાપવાની મનાઈ છે, કારણ કે એ રેસલેનું છે; જંગલનું ધાસ પણ ન કપાય, કારણ કે એ જંગલખાનાનું છે; સમૂદ્રખેતરમાંથી પણ એ મને ન મળે, કારણ કે એના સમ્મ તરીકે એ લોકો મને મળવા નથી. અને જે લોકો સમ્મે છે એમને પણ શિયાળો ખેસો જાય ને બગ્ડ પડવા મડિ ત્યાં સુધી એમાં કામ કરવું પડે છે. અને ત્યાં સુધીમાં તો ધાસ જમડી જાય છે. એવા ધાસને શું કરવાનું ? જૂના જમાનામાં તો લોકો કારકેનાળામાં, જૂન-નુલાર્મ દરમ્યાન જ્યારે ધાસ મીઠું અને રસદાર હોય ત્યારે જ, પસીનો પાડતા કામ કરતા અને ધાસ સફતોને નીરણુ બનાવો મૂકતા...”

આનો અર્થ એટલો જ કે એક નાનકડી મુશ્કેલ બપોરી માટે ધાસ મેળવનાં પણ માનિયોના વાજ આવી જતો વહેની સવારે તે દાતનું ને કાઢ્યો લઈને નીકળી પડતી અને જે જે રથગોએ ધાસ હાવાનું એની જાણમાં હતું તે બધાં રથગોએ—ખેનૌને શેઠે શેઠે, સડકોની આજુમાજુ અને કાવસીની ખાલો વચ્ચેના ટેકરાઓ ઉપર એ લાટકોની જ્યારે એનો કાથગો ભારે લીલા ધાસથી ચિહાર ભગઈ જતો ત્યારે તે મંડ મંડ એને ઉપાડતી ધેર પાછી ફરતી ને વાડામાં સુકવવા નાખતી એક કાથળા ધાસમાંથી એક ભારા જેટલું નીરણું તૈયાર થતું.

એના સમુદ્ધખેતર ઉપર નવો વડો નિમાયો હતો, જે થોડા વખત પહેલાં જ સહેરમાંથી આવ્યો હતો. એણે આવતામાં પહેલું કામ એ ક્યું કે જે લોકો કામ કરવા અચક્કા હતા એમની વાડીએની જમીનનો વિગતો કાપી નાખે. માનિયોનાની કેનાળ જમીનમાંથી પણ ફક્ત ૧૫ ગુઠા જ રહી—વાડની પેલી મેર ૧૦ ગુઠા પડતર પડી રહી હતી છતાં. પરંતુ જ્યારે એમને ત્યાં કિસ નોનો તગી પડી, અને બીએ કામ કરવાના એમના ઇનકારમાં મક્કમ જ રહી ત્યારે સમુદ્ધખેતરના વડાની પત્ની માનિયોનાને મળવા આવી એ પણ સહેગની રહેવાસી હતી અને બહુ મજબૂત મનની બાઈ હતી એના ટૂંકા, કાળા આંખરોહાટને લીધે તથા ધમકીભરી હાથોને કારણે એનો દેખાવ થોડાક હાઈ લરકરી બ્યક્તિ જેવો લાગતો. ‘ગૂડ મોર્નિંગ!—જેવા કથા ઔપચારિક સિધિ વગર જ એ ઘરમાં પ્રવેશી મઈ અને માનિયોના સામે કડક નજરે તાકી રહી માનિયોના મજરાઈ મઈ.

“તો હવે, ગિરાદર વાસિયેના ” ખેતના વડાની પત્ની શખેદા જોખી જોખીને બોલવા લાગી “તમારે સમુદ્ધખેતરને મદદ કરવી જ પડશે તમારે આવની કાલથી આવવું જ પડશે.

માનિયોનાનો કસ્યવિયાગો ચહેરા આછા રિમનથી સહેજ વધુ કસ્યવિયાગો બની—એ કામના બતામાં એ લોકો કશું મહેનતાણું

આપી સહે તેમ નહોતા એ વાત કહેતાં વડાની પત્નીને થતી મૂંઝવણ જાણે છે એ કળી ગઈ હોય તેમ. “ભરે...પણ...” માત્રિયોનાએ બાવ-હીન અવાજે જવાબ આપ્યો, “મારી તબિયત જરાય સારી નથી રહેતી અને આમ તો હવે હું તમારા કામથી બધાવધી પણ નથી...” પણ, પછી પોતાની બૂલ સૂધારી લેવા ઉતાવળે કહી નાખ્યું, “મારે ક્યે વખત આવવાનું ?”

“અને તમારો પાવડો લેતાં આવજો !” વડાની પત્નીએ અને સચના આપી અને પછી એ ચાકી ગઈ. એ ચાસતી હતી ત્યારે એનું કડક રકટ કડકડતું અવાજ કરતું હતું.

“વિચાર કરો !” બારણું ખંધ કર્યા પછી માત્રિયોના બમડી, “પાવડો પણ તમારો પોતાનો લાવજો ! ખેતરમાં એમની પાસે પાવડા નથી ને ખૂંપીએય નથી. અને મારી પાસે મારા પાવડાને હાથે બેસાડી આપનાર કોઈ માણસ નથી !”

અને પછી સંજબર એ આ વાત ઉપર સ્વગત બમડતી જ ગદી :

“દલીલ કરવાનો શો અર્થ, ઇન્માતિય ? મારે કામ કરવા જતું જ જોઈએ વાધો ફક્ત એ છે કે ત્યાં કામ જ એ રીતે ચાલે છે કે કેવળ વખત બગાડવા જવાનું છે. ત્યાં ખર્ચા કામ કરવા આવે છે કે ધરે પાછાં વળવા એ જ સમજાતું નથી. ત્યાં આવતી બાઈઓ પોતપોતાના પાવડા ટેકવીને બસ લીધી જ રહે છે અને બાર વાગ્યાનું કારખાનાનું જૂંગણું વાગવાની વાટ જોવા કરે છે. અથવા તો કોણ કંટકું કમાયું યા તો કોણ કામ કરવા આવ્યું છે ને કોણ નથી આવ્યું એની ચર્ચા કર્યા કરે છે. જેને હું કામ કરું છું એ વિષે તો ત્યાં કોઈ એક દૃઢ વાદવું નથી. ફક્ત ‘અહીં, યાહી જ વારમાં જમવાનો વખત થશે—’ ‘શું અંવાડું થઈ પણ ગયું—’ એવી વાતો જ બસ...”

વગતી સવારે તે પોતાનો પાવડો લઈને કામ ઉપર ગયો મઈ.

x

x

x

પણ એને એકલું સમૂદખેતરનું કામ નહોતું. કોઈ દિરનો સગો

કે કોઈ પડોશી સાંજના આવી ચઢતો અને કહેતો, “ કાલે જરા અમારા કામમાં હાથ દેવા આવજો, માત્રિયોના ! આપણે બટાકા કાઢવાનું પતાવી દેવું છે. ”

માત્રિયોના ના પાડી શકતી નહીં. એ પોતાનું કામ મુલતવી રાખતી ને પડોશીને મદદ કરવા દોઢી જતી. કામ કરીને તે પાછી ફરતી ત્યારે ધર્માના લેશ માત્ર અણસારા વગર તે બોલતી, “ ઓહ, ઇન્નાનિય, એની વાઢીના બટાકાનું કદ તમે જોયું હોય તો ! એ ખોદી કાઢવામાં મ એક જાનની મજા હતી અને સોપેલું કામ હું પૂરું કર્યા વગર રહી શકી જ નહીં; ભગવાનના સમ એ પૂરું કર્યું ત્યારે જ મેં હોડયું ”

આમ, માત્રિયોનાની મદદ વગર કામમાં લાગ્યે જ કોઈ વાઢી ખેડાતી. તાલનોવોની મદિયાઓએ એવી જરાગર સોંધ કરી હતી કે એક બાઈ માટે પોતાની એકબીની વાઢી કોઢાળી લઈને ખોદવી એ વધારે મુશ્કેલ કામ હતું, અને એમાં વખત પણ વધારે લાગતો; ન્યારે જ બાઈઓ મળીને હળે જોતરાય તો એમને માટે વાઢીઓ ખેડી નાખવી પ્રમાણમાં ઘણી વધારે સહેલી હતી. આથી લોકો તરફથી માત્રિયોનાને કહેણ આવ્યા જ કરતાં

“ અન્હા, તો તમે એને (માત્રિયોનાને) મજૂરી આપો છો ! ”
હું ઘણી વાર પૂછતો

“ એ મજૂરી તો લે જ નહીં ને ! એને માટે અમારે ખાસ પ્રયાસ કરવો પડે; એ બીજે ક્યાંક જોતી હોય ત્યારે એના ખિસ્સામાં સરકાવી દેવી પડે ”

માત્રિયોનાના નસીબમાં બીજું પણ એક ત્રાસદાયક કામ આવ્યા કરતું અને તે જોવાગિયાને ખવડાવવાનો એનો વારો આવતો, એક જોવા ગિયો કદાવર, છતાં બહેરો-મૂંઝો હતો, ન્યારે બીજો એના લાળ ટપકતા મોં વડે સતત બીઢી ફૂક્યા જ કરતો, જો કે દર દોઢ મહિને માત્રિયોનાનો વારો આવતો, પરંતુ એ વખતે એને સારો એવો ખચ

કરવો પડતો. એ બજારમાંથી પેકઅધ માછલી ખરીદી લાવતી અને માખણનો પણ છૂટથી ઉપયોગ કરતી—એ ચીજો એ પોતે કદીય ખાતી નહો. ગોવાળિયાને ખવડાવવા બાબતમાં એકથીબને ટપી જવાની ચડસાચડસોમાં ગામની સ્ત્રીઓએ આવો ચાલ પાડી દીધો હતો.

“દરજીઓ અને ગોવાળિયાથી તો આપણે હંમેશાં ચેતતા જ રહેવું જોઈએ,” માત્રિયોના ચોખ્ખવટ કરતી, “જો એમને કંઈક વાધો પડી જાય તો એ લોકો આખા ગામમાં તમારી નિંદા કરતા ફરવાના.”

અને આવી મુશ્કેલીઓથી જિંદગીમાં અવારનવાર માંદગીના મંબીર દુમતાઓ પણ આવી જ જતા. એકજુ દિવસ માત્રિયોના બીજી યર્ષ શકતો નહો, અજેઠો આગળ લાંબી યર્ષને પડી રહેતો, એ ફરિયાદ કરતો નહો, કશુંસતી નહો અને દાલતીચાલતી પણ લાગ્યે જ. એવા દિવસોએ માત્રિયોનાની ખાસ બહેનપણી અને બાળસખી માસા બકરીની સંભાળ રાખતા અને અજેઠો પેદાવી આપતો. માત્રિયોના પોતે કશું જ ખાતીપીતી નહો, કશું માગતો પણ નહો. તાલનોવોમાં વસાહતના દવા નાનાની સ્ત્રી-દાકતરને બોલાવવો એ નવાઈની વાત કહેવાય અને તેમ લોકોને કુથલી કરવાનો વિષય મળે એવો : ‘એ પોતાની જાતને શું કોઈ અમીર સમજી બેઠો છે ?’ આમ છતાં એકવાર માત્રિયોના માટે દાકતરને બોલાવવામાં આવી. સ્ત્રી-દાકતર ખુશીથી આવી પણ ખરી, પણ પછી એ માત્રિયોનાને દરતો ફરતો યાય ત્યારે જાતે દવા ખાતે આવવાનું કહીને ચાલી ગઈ. માત્રિયોના દરતોફરતો ધર્તા અનિચ્છાએ ત્યાં ગઈ પણ ખરી, એનું સરીર તપાસવામાં આવ્યું તે એ બધાં કાર્ગળમાં જીવાની હોરિપટલ ઉઘર મોકલી આપવામાં આવ્યાં. બસ એ ધયુ તે ધયુ, પછી એ વિશે કશું જ સંભળાયું નહો અને માટે અમુક અરો માત્રિયોના પોતે જ જવાગદાર હતો.

પરંતુ કામ એની રાહ એનું અટકી પડતું, એટલે થોડા જ દિવસમાં પાછો માત્રિયોના બીજીને કામે લગાવી જાતી. સરખાતમાં ધીમે ધીમે તે પછી પહેલાંની જેમ ઝડપથી એ કામ કરવા મંડી પડતી.

“તેં મને જવાનીમાં જોઈ નહોતી, ઇન્નાતિય, હું મને તેટલો બારે કોયળો ઉપાડી ચકતી. પાંચ પૂડ તો મારે મન કોઈ વિસાનમાં નહીં. મારા સસરા કહેતા, ‘માત્રિયોના, તું ક્યારેક ખીક ભાંગશે.’ માડું જોડવામાં મદદ કરવા હું ક્યારેય મારા જોડને બોલાવતી નહીં અમારો ઘોડો લશ્કરી હતો, જાઓ ને બડો જોરાવર...”

“લશ્કરી ઘોડો એટલો ?”

“હડાર્ધમાં એ લોકો અમારા ઘોડા લઈ જતા ને બહારમાં અમને બીજા ધવાયલા કે એવા આપી જતા. આ ઘોડો ધવાયલો હતો, પરંતુ ધાર્યા કરતાં ધણો જોરાવર નીકળ્યો. એક વાર તો એ રમેજ ગાડી સાથે સીધો તળાવ બણી જ બાગ્યો હતો. મરદો તો એને તોફાને ચઢેલો જોઈ બાગી છૂટ્યા, પરંતુ મેં લગભગ પચ્ચડી લીધી અને એને ચોભાવ્યો. મરા સોગન, સાચું કહું છું, હો...અમે લોકો એને પેટ ભરીને ઝોટ ખવડાવના. અમારા ગામમાં લોકો ઘોડાને બનાખર ખવડાવે પીવડાવે. ઘોડાને જો પેટ ભરીને ઝોટ મળે ને તો પછી તમે તેટલા બારનેય એ ન ગણીશો હો.”

પરંતુ માત્રિયોના રહીતી તો બીકણુ જ. એને આગની બીક લાગતી, વીજળી પડવાની બીક લાગતી અને કોઈક કારણસર એને દ્રેનની પણ બીક લાગતી.

“મારે ચેકરતી જવાનું થયું ત્યારે ગાડી નેચાયેઝાધી આવી, બાપ રે, મોટા ડોંગા કાઢતી ને પાટા લમલમવાતી. મને તો જાણે કે તાવ જ ચડી બાગ્યો મારા પગ ધૂળવા લાગ્યા. બચવાનના સમ, સાચું જ કહું છું હોં !” પોતાની જ વાતથી આશ્ચર્ય પામતી હોય તેમ માત્રિયોના ખસા ચઢાવતી.

‘એનું કારણ એ હોવું જોઈ એ, માત્રિયોના, કે લોકોને ટિફ્ટા જ આપવામાં નથી આવતી.’

“ટિફ્ટ બારીની તો વાત જ ના પૂછશે, બાઈ સા’બ ! એ લોકો અમને ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિફ્ટ વગાડવા માગતા હતા અને ગાડી

જીપડવાની તો તૈયારી હતી. અમે દોડાદોડ કરતાં કાદવૂંદી કરતા;
 ‘ મહેરવાની કરીને અમને દિલ્લિટ આપો ! ’ મરદો તો ડખ્યાનાં છાપરાં
 ઉપર ચઢી ગયા મહામુશ્કેલીએ અમારા હાથમાં એક ખુટવા બાસ્થા-
 વાળો ડખ્ખો આવી ગયો અને અમે દિલ્લિટ વગર જ અદર ઘૂસી ગયાં
 અંદર જઈને જોયું તો ડખ્યાના ડખ્યા બસ આવી જ—તમે પાટથી
 ઉપર નિળને સૂઈ સહે એટલા. એ નિર્દય પાપિયા, મૂંઝા અમને
 દિલ્લિટ કેમ નહોતા આપતા એ જ મને તો સમજાતું નથી...”

આમ છતાં, વિધાળો એસનાં સુધીમાં માનિયોનાની સ્થિતિ
 અગાઉના કરતાં ઘણી સુધરી ગઈ હતી. આખરે એ લોકોએ એનું
 એથી રૂબણનું પેન્શન પણ મજુર કર્યું હતું. આ ઉપરાંત એને શાળા
 તરફથી અને મારી પાસેથી સો એક રૂબણ જેટલું મળવા લાગ્યું હતું.

કેટલાક પડોશીઓજ એની ઈર્ષ્યા પણ કરવા લાગ્યા હતા.

“ હમ, હવે માનિયોના અમર રહેવાની ! એથી વધારે પૈસા જો
 એને મળે તો આ ઉમરે એનું શું કર્યું એનીય નિચારીને સમજ ના
 પડે ! ”

માનિયોનાએ પેતાને માટે જીવના નવા જોડા કરાવ્યા હતા. એક
 નવું જઈન પણ ખરીદી લાવી હતી એની દત્તક દીકરી દોરાનો
 વર, જે એરુનીમાં એ જીન-ફર્ધર હતો એણે એને રેલવે કામદારો
 માટેનો એક નૂનો કમસો આપ્યો હતો. એમથી માનિયોનાએ પેતાને
 માટે એક ઓવરકોટ પણ કરાવ્યો હતો આમણના ખૂપિયા દગ્ગાએ એ
 કાટના કાપડ નીચે ગાદીવાળું અસ્તર મૂકી આપ્યું હતું એથી માનિયોનાએ
 એની સાઠ વર્ષની જિંદગીમાં ક્યારેય નહોતો પહેર્યો એવો અદ્દશન
 ઓવર કાટ એ મની રહ્યો હતો

વિધાળાની અપવચ્ચમાં માનિયોનાએ પોતાની ઉત્તરદિવા માટે
 ખસો રૂબણ ખચાવીને પેલા કાટના અસ્તર વચ્ચે સોવી લોધા અને
 એથી એ ખૂન ખુદ થઈ.

“ હવે મારી ચિંતા રૂબક મરી, ઇંન્નાતિય ! ”

ડિસેંબર પૂરો થયો, જનમુઆરી પણ પૂરો થયા આવ્યો. એ એ મહિના માત્રિયોનાને માંદગીનો દુમલો નહોતો આવ્યો. દવે તે સંજના અવારનવાર માથાને ત્યાં બેસવા જતો. તેઓ જને સરજમુખીનાં બી ચાવનાં વાતો કર્યાં કરતાં. એ મારા કામદાજને ધ્યાનમાં લઈને સંજના પોતાને ત્યાં મહેમાનોને કદી ૫ બોલાવતી નહીં એક દિવસ, એપ્રિલની તહેવારના દિવસે હું જ્યારે કાગાએયો ઘેર આવ્યો ત્યારે માત્રિયોનાને ત્યાં જમણ ચાલણું હતું. એની ત્રણ બહેનો જમવા આવી હતી એમનું મને ઓળખાણ કરાવવામાં આવ્યું. બધી બહેનોમાં માત્રિયોના સૌથી મોટી હતી. એની બીજી બહેનો એને “નાન-નાન” કે “નાની” કહેતી હતી. અત્યાર સુધી અમારા ઘરમાં એની બહેનો ભાગ્યે જ ફરકી હતી—કદાચ એમના મનમાં એવો ડર હતો કે માત્રિયોના કંઈ માગી બેસે તો !

પરંતુ એક અશુભ જનાવે માત્રિયોનાના એ દિવસના ઉત્સવની મજા મારી નાખી. પાંચ વરદં (વરદં = ૩૫૦૦ ફૂટ) ઉપર આવેલા દેવળમાં તે ‘પવિત્ર જન્મ’ના વિધિ માટે ગઈ. બીજાના લોટાઓ જોડે એનો લોટો પણ તેણે ગૂંચવો. વિધિ પૂરો થતાં જ બધી ઊંચો પોત-પોતાનો લોટો પાછો લેવા ધક્કાધક્કી કરવા લાગી. માત્રિયોનાની આગળ તો ઘણી બધી બાઈઓ હતી. ઉંચે માત્રિયોના પહોંચી તો ખરી, પણ ત્યારે એનો લોટો ત્યાં નહોતો. બીજો કોઈ લોટો પણ ત્યાં રહી ગયો નહોતો. જણે કે સેતાન ઉઠાવી ગયો હોય તેમ આવો ને આવો લોટો જ ગૂંમ થઈ ગયો હતો.

માત્રિયોના બધી બાવિકોને પૂછી વળી, “છારીઓ, તમારામાંથી કોઈએ જુવથી બીજાનો લોટો તો નથી ઉપાડી લીધો ને ?”

કોઈનીય પાસે એ નહોતો. ત્યાં થોડા છોકરાઓ ફરતા હતા અને ઘણી વાર તેઓ આવાં તોફાન કરતા હતા. માત્રિયોના ઉદાસ ચિત્તે ધરે પાછી ફરી.

એમ તો ન જ કહી શકાય કે માત્રિયોના શ્રદાળુ આસ્તિક વ્યક્તિ

હતી. ફક્ત એ એક અગાન પાઈ હતી અને એને વધુમાં વધુ શ્રદ્ધા હોય તો માત્ર વહેમોમાં જ હતી. સેન્ટ જોહનના અપવાસને દિવસે વાડીમાં ન જવાય, નહિ તો બીજો વર્ષે કશું જ ન પાકે. વટોળિયો આવે તો બાથવુ કે ક્યાંક કોઈકે ગળે ફસા ખાઈને આત્મહત્યા કરી છે. એ ખારણાં વચ્ચે તમારો પત્ર આવી બાંધ તો સમજવું કે કોઈ મહેમાન આવશે હું રહ્યો એટલા વખત દરમ્યાન ક્યારેય મેં એને પ્રાર્થના કરતી કે કોસની નિશાની સુધાં કરતી જોઈ નહોતી. પરંતુ કોઈ પણ કામ શરૂ કરતાં તે “ભગવાન બહુ કરે” એમ અચૂક બોલતી અને હું જાણાએ જવા નીકળતો ત્યારે પણ “ભગવાન તમ રૂ રક્ષાય કરે” એમ કહેવાનું ક્યારેય ન ચૂકતી. કદાચ તે પ્રાર્થના કરતી પણ હોય, પણ તે મૂળી મૂળી; કદાચ એને સ કાચ થતો હોય એ કારણે અથવા તો મને દરકત ન થાય એટલા માટે દિવાલો ઉપર મુર્તિઓ પડી રહેતી સામાન્ય દિવસોમાં એ અધારામાં જ રહેતી, પરંતુ કોઈ મોટા નહેવારના જાગરણ વખતે કે કોઈ ધાર્મિક દિવસની સવારે માત્રિયોના એમની આગળ નાન-કડો ઢીલો કરતી.

એના અંતરમાં એના લગ્નડી બિલાડી કરતાં ય ઝોળાં પાપ હતાં. બિલાડી તો ઉદ્દેશ્ય મારતી.....

x

x

■

હવે જ્યારે એનું જીવન વધુ સરળતાથી વીતી રહ્યું હતું ત્યારે માત્રિયોના વધુ ધ્યાનપૂર્વક મારો રેડિયો સંભાળવા માંડી હતી. અલખન, મેં એક રેડિયો વસાવ્યો હતો માત્રિયોના એને ‘પીક’ (સ્પીકર) કહેતી.

રેડિયો ઉપર જ્યારે કોઈ નવું યત્ર શોધાવાની જાહેરાત થતી ત્યારે માત્રિયોના રસોડામાં જગડતી સંભળાતી. “જ્યારે ને ત્યારે કઈક નવું, જસ નવું ને નવું જ. આજના લોકોને જસ જૂની વસ્તુ ગમતી જ નથી. તો પછી એ જમીને આપણે નાખીશું ક્યાં?”

વિમાન દ્વારા બિમારણની ગાવણી કંપા અંગેનો એક કાપકમ રેડિયો ઉપર આવતો હતો. અંગેડી ઉપર પડી પડી માત્રિયોના એ સંભળા

રહી હતી ત્યાંથી એ માથુ ધુણાવતી બેઠી જોડી, “વાહ રે વાહ, ભાર્થ-સા’ન, ખતે તો લાગે છે કે એ લોકો! બેમાથી એકને તો સાવ નાખુદ જ કરી નાખશે — હાં તો શિયાળાને કે હાં તો હિનાળાને ”

એક વાર રેડિયો ઉપર ચાલીયાપીનમાં ગચ્ચિન લોકગીતો વાગી રહ્યાં હતાં માત્રિયોના ધણી વાર સુધી એ સાંભળતી જોભી રહી પછી બાનપૂર્વક પોતાનો મત ઉચ્ચારનાં બોલી - ‘ વિચિત્ર ! અમે ગાર્થ એ છીએ એવાં આ ગીતો નથી જ ”

“ તમે એમ ન કહી શકો, માત્રિયોના, . એક વાર શનિથી ખરા-ખર સાંભળો ! ”

થોડી વધુ વાર એ સાંભળતી રહી અને વળી બોલી જોડી, “ બેગી વાત, આ અમારા લોકનો દાળ જ નથી ને ! અને અરાજ પગ એ બનાવતી કાઢે છે ’

વળી એક વાર એણે પાછો બોલ્યોતોનો કાર્થિક સાંભળ્યો. એ વખતે રેડિયો ઉપર ગ્લિન્ઝનાં ગીતો વાગી રહ્યાં હતાં સાદા ઢળમાં ગવાવતાં આવાં ઊંચેક લેકકથા-ગીતો સાંભળ્યા પછી, માત્રિયોના એકાએક એનું રસોઈનું કાનું મસળતી રસોડામાંથી મદાર દોડી આવી. એનો અહેસાસ લાલ ધર્મિયો હોતો અને આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં હતાં

“ આ ગીતો ખરાખર અમારા જેવાં છે, ” એ મળમળે સદે બોલી

x x x

આમ માત્રિયોના અને હું એકબીજાથી ટેવાઈ ગયાં અને એકબી-જનું અસ્તિત્વ અમે જેવું હતું તેવું રચીકારી લીધું એ કદીય મારે વિષે અગત પ્રશ્નો પૂછી અને પરેશાન કરતી નહીં એનામાં સ્ત્રી-સદજ કુતૂદવ હતું જ નહીં કે પછી એ મહુ સમજદાર હતી એ તો કાણુ જાણે પરંતુ એક વાર પશુ એણે અને પૂછ્યું નહીં કે હું પરણેલો હતો કે કુવારો. તાલનોવોની બધી જ સ્ત્રીઓ એને મારે વિષે પૂછવા કરતી એ ફક્ત એટલો જ જવાબ આપતી “ તમારે જાણવું છે તો તમે જ એને પૂછી

હો! હું તો ફક્ત એટલું જ જાણું છું કે એ કાંઈ દૂર દેશાવરથી અહીં આવીને રહ્યો છે.”

અને જ્યારે મેં એને કહ્યું કે મેં ધણા વર્ષ જેલ ભોગવી છે ત્યારે કશું જ બોલ્યા વગર ફક્ત એણે માથું ધુણાવ્યું—જાણે કે આગળથી જ એને કંઈક એવો વહેમ હોય.

અને હું પણ માનિયોનાને ફક્ત અત્યારે હતી એવી નિરાશા વૃદ્ધા જ માનીને અધારી લેતો; એનો જૂનકાળ હિબેગવાની જરાય કોશિશ કરતો નહોતો; અરે, એમાં કશું જાણવા જેવું હતું એવો વિચાર સરખાય કરતો નહોતો.

હું ફક્ત એટલું જ જાણી ચઢ્યો હતો કે માનિયોનાનાં લમ કાન્તિ પહેલાં ધર્મા હતાં અને અત્યારે અમે જે ધરમાં વસનાં હતાં એ ધરમાં આવી કે તરત એણે ચૂપો સંભાળી લીધો હતો કારણ કે સામુ મરી ગયાં હતાં ને ધરમાં મોતી નથાદ કે એવું કોઈ હતું નહોતું એથી લમ—જીવનની પ્રથમ પ્રજાતથી એને રસે પ્રિયું કામકાજ સંભાળી લેવું પડ્યું હતું અને એ પણ ખચર પડી કે એને ૭ માળકા ધર્મા હતાં ને એ બધા જ એટલી નાની વયમાં મરણ પામ્યાં હતાં કે ક્યારેય ધરમાં એક સાથે એ માળકા જીવનાં હોય એવું બન્યું નહોતું પછી કીંગને એણે ફતક રાખી હતી. માનિયોનાને પાનિ તથા મદાયુદ્ધમાથી પાછો ફર્યો નહોતો એના મૃત્યુના સમાચાર પણ એને પહોંચ્યાવામાં આવ્યા નહોતા. એ જ દુકાડીમાં કામ કરી આવેલા મામના માણસો દેહના કે એ દાં તે કેદ પકડાયો હતો અથવા તો માર્યો ગયો હતો ને એનો દેદ જડી આવ્યો નહોતો હોય હડધ પૂરી થયાને આઠ વર્ષ વીતી ગયાં એ દરમ્યાન એવા નિર્જન છપ્પ આવી ગઈ હતી કે પોતનો પાનિ મરી જ ગયો હોવો જોઈએ. અને એમ માની લીધું એ એણે સારું જ હતું. કારણ કે દેદાય એ જીવતો હોય, તોય પાનિસ કે એરટ્ટેનીઆમાં દેદાય અને દેદાય ફરી પરણી પણ ગયો હોય પોતાનું તત્ત્વોવા ગામ અને નિશ્ચય જમાન એની સ્મૃતિમાંથી ઓગળી જ ગયાં હોય.

એક દિવસ હું શાળાએથી પાછો ફર્યો ત્યારે ઘરમાં એક અતિથિ આવેનો જોયો. જોરડાની વચ્ચેવચ્ચ “ડચ” બટ્ટી પાસે માત્રિરાનાએ ગોઠવેલી ખુરશીમાં, જોગામાં હેટ રાખીને, તે બેઠો હતો તે જોયો અને કાળો હતો. એનો ચહેરો ધાડી, કાળી દાદીમૂઝથી પૂરેપૂરો ડવાઈ ગયો હતો. એમાં એક પણ વાળ કાગેજ દેખાતો હતો. એની બવાદાર, કાળી મૂઝોના આંકડા એની કાળી ભમ્બર દાદીમાં મળી જતા હતા અને બાજુના કાળા ચોભિયા એના ટોપામાંથી બહાર નીકળી આવેના કાળા ઝુંદા સાથે જળી જતા હતા, જેમાંથી ફક્ત એની કાનની ટશો જ દેખાતી હતી અને કાળી, વિશાળ ભમ્બરો અને બાજુના ચોભિયાના કાળા વિસ્તારમાં મળી જતી હતી પરંતુ ટોપાની બહાર દેખાતો એના કપાળ અને માથાનો કામ વિશાળ, ખુદનો અને વાળ વગરનો ચોખ્ખો હતો. એનો આખોય દેખાવ ડહાપણ અને ઝોરવની છાપ પાડતો હતો. એ ફરસ ઉપર લાકડી જીબી રાખી, એના પર હાથ ટેકવી, જાણે કશાક માટે ખૂન જ ઈન્તેજાર હોય એમ લાગતું બેઠો હતો માત્રિયોના રસોડાના પડદા પાછળ કંઈક કામમાં હતી એની સાથે આ માણસને મહુ વાત કરવા જેવું હોય એમ લાગતું નહોતું.

હું જેવો અંદર આવ્યો એવું જ એ માણસે એનું વિશાળ મમ્મક મારા તરફ ફેરવ્યું અને એકાએક મને કહેવા લાગ્યો, “માસ્તર, તમારું કામ મને ગરામર નથી લાગતું. મારો છોકરો તમારી નિશાળમાં બણે છે, ત્રિગોરિયેવ આન્તોરકા.”

વધારે કહેવાની કંઈ જ જરૂર નહોતી આ બધા વૃદ્ધ પુરુષને સાત્ત્વન આપવાની મારી મમે તેટલી ઈચ્છા હોય, તો પણ, એ જે કંઈ કહેવા માગતો હતો એ એટલું બધું અર્થ વગરનું નીવડવાનું હતું કે મે એને આગળ મોવવા જ ન દીધો. આન્તોરકા ત્રિગોરિયેવ નામનો લાલ-જુદ ચહેરાવાળો અને દૂધ પી ગયેલી જિવાડી જેવો તમડો એક છોકરો ટીકીમાં બણતો હતો. એ એમ જ માનતો લાગતો કે નિશાળમાં તે આરામ કરવા આવે છે પાટલી ઉપર બેઠો બેઠો તે આજસુ જેવું

મલક્યા કરતો. ઘેર કરવા આપેલું લેસન કદી કરી લાવતો નહીં. પરંતુ સૌથી ખરાબમાં ખરાબ વાત તો એ હતી કે એને દર વર્ષે હિપલા કઢાસમાં ચઢાવી દેવામાં આવતો, કારણ કે અમારો જિલ્લો અને વસ્તુતઃ તો આખોય પ્રાંત, અને આજુ બાજુના પ્રાંતો, પાસ ચનારા વિદ્યાર્થીઓની જિંદગી સંખ્યા માટે વિખ્યાત હતા. આથી અમારી શાળાએ પણ એનું પરિણામ જીતું રાખવાનો પ્રયાસ કરવો જ પડતો. આન્તોશકા પણ ખરાબર સમજી ગયો હતો કે માસ્તરો ભલે ને ગમે તેટલા એને મળાગવે, આખરે તો એને હિપલા વર્ગમાં ચઢાવી જ દેવાના ■ એટલે પોતાને કશું જ શીખવાની જરૂર નહોતી. એ અમારી ચેતવણીને હસી કાઢતો. આઠમા વર્ગમાં ભણતો હતો છતાં એને દસાંશ પધ્ધતિ સુદાં આવડતી નહોતી કે એક થા ખીખ પ્રકારના ત્રિકોણને ઓળખી શકતો નહીં. આ વર્ષનાં પહેલાં એ સમ દરમિયાન એ પાસ થવાની રજાથી ખરાબર નીચે જ રહ્યો હતો અને ત્રીજામાં પણ એની એ જ સ્થિતિ આજુ રહેવાની હતી.

પરંતુ ત્યારે, આન્તોશકાના પિતા કરતાં હાદા જેવા જ વધુ દેખાતા આ અર્ધે અધ સજ્જન નર બનીને મારી પાસે આવ્યા છે ત્યારે મારે એમને કેવી રીતે કહેવું કે વર્ગોથી શાળા એમને આ બાબતમાં હેતરતી રહી છે, પરંતુ હું એમને હેતરી શકું એમ નથી, કારણ કે મારે આખા વર્ગનું બાવિ બગાડવું નથી, મારે જૂઠા કે ગોટાળિયા બનાવુ નથી, મારા કામ કે મારા ધધાને બદો સમાડવો નથી

ધણી વાર સુધી હું એમને ધીરજ પૂર્વક સમજાવતો રહ્યો કે એમનો હાકરો સાવ જ ઠોઠ હતો. એ ધરમાં તેમજ શાળામાં જૂઠાણું જ હાંક્યે રાખતો એનું રજીસ્ટર વારવાર તમારે તપાસના રહેવું જોઈએ અને આપણે બંનેએ એના તરફ ખૂબ જ દડકાઈ ગમવી જોઈએ.

“તમને ઠીક લાગે એટલા કાંક ચળો, માસ્તર,” એમણે પોતાની સંમતિ આપતાં કહ્યું, “હું પણ એને હવે છ આડવાડિયે ફટકારું છું. અને મારા હાથ ભારે છે.”

વતો કરતાં કરતાં મને યાદ આવ્યું કે માત્રિયોનાએ એ વાર મને આન્તોરકા જાનનમાં લલામણુ મરી હતી, પગલુ એ વખતે એ તેનો શુ સગો યાવ એ મે પૂછ્યું નહોતું અને એની જતામણુ પ્રમાણે કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી હતો અત્યારે માત્રિયોના રસોડાના મારણમાં મૂકા અજાદાર જેવી જીભી હતી જ્યારે ફાદેઈ મિરોનોવિચ (પેના સમજન) આ માનનમાં કેમ ચાલે છે એની તપાસ કરવા ફરી પાછા મને મળ્યો એન કહીને વિદાય થયા એ પછી મે માત્રિયોનાને પૂછ્યું, ‘ આન્તોરકા તમારો શુ સગો યાવ એ હું સમજ્યો નહીં માત્રિયોના ! ’

‘ મારા જેવો દીકરો યાવ, દુકા જ જનામ આપીને માત્રિયોના બમરી દોહવા ચાની મઈ ’

વિચાર કરતાં મને જાન થયું કે આ કાળા વાગવાળો મજબૂત મનનો વૃદ્ધ પુરુષ માત્રિયોના ગૂઢ ચરેલા પનિનો ભાઈ હતો.

આખીય લાખી સંજ એમ જ પસાર થઈ મઈ, પણ માત્રિયોનાએ આ માનતમાં એક શબ્દ પણ પછી ઉચ્ચાર્યો નહો પડતું મોઝી રાત્રે જ્યારે એ વૃદ્ધ માનતમાં વિચારવાનું મઝી વાળીને હું મારે કામે બેઠો ગયો હતો અને ઓરડામાં વાંદાના સરસાટ અને દીવાલ ઉપરના મડિયાળની જોરદાર ટફ ટફ સિવાય સપૂણું શાંતિ પ્રવર્તી રહી હતી ત્યારે માત્રિયોના એના અધાત્યા ખૂણામાંથી એકા એક બોમી જોડી, ‘ તમને ખબર છે ઈગ્નાનિય એક વાર હું એમની સાથે લગભગ પરણવા સુધી આવી મઈ હતો ’

માત્રિયોનાનું અસ્તિત્વ જ હું તો જુરી ગયો હતો એનું અસ્તિત્વ સૂચવતો કોઠો અવાજ ક્યારનોય સભાગતો બધ થઈ ગયો હતો— ત્યાં એકાએક જાણે હજીય એ વૃદ્ધ એને પરણવાની કેસિય કરી રહ્યા હોય એવો એનો અસ્વસ્થ અવાજ અંધારામાંથી ધસી આવ્યો.

હું સમજી ગયો કે આખીય સંજ માત્રિયોનાએ ફક્ત આ વિચારમાં જ માળી હશે.

એની ચીચરેલાલ પચારીમાંથી એ ઊભી થઈ અને જાણે પોતાના
રુખ્દોની પાછળ પાછળ ચાલી આવતી હોય એમ ધીમે ધીમે મારી
પાસે આવી હું ખુશ્ચોર્મા પાછળ ફરી ગયો અને મેં માત્રિયોનાને
જુદા જ સ્વરૂપમાં પહેલી વાર જઈ

x

x

x

રમરના છોડવાનું જગન ધરાવતા અમારા ઓગડામાં છતની બત્તી
નહોતી ટેનવ લેપ મારી નોટ-મૂકો ફરતે પ્રમથનું વર્તુળ ફેકતો હું
એના ઉપરથી આંખ ખસેડીને જ્યારે ઓગડાના ગામીના ભાગમાં નજર
ફેરવતો ત્યારે ઓરડો ઝાંખા લાલ રંગનો, અર્ધ-અધારિયો જણાતો
સદાના ફિક્કા એવા માત્રિયોનાના ગાલ ઉપર એવી જ લાલી ફરી
વળી હોય એવું મને દેખાયું

“ ચેક્કિમની પહેનાં એ માગ પ્રેમમાં પડેલા એ એમના મોઢા
ભાઈ થાય.. ત્યારે મારી ઉમર ઓમશ્વૃસ અને ફાદેઈની તેવીસ હતી ..
આ જ ધરમાં એ લોહો રહેતા એમનું પોતાનું જ આ ધર, એમના
બાપ એ બધાંવેનું ”

આપોઆપ જ મારી નજર ઓગડામાં ફરી વળી ઝાંખાં લીલાં
પૂઠાં મોઢાડેની, ઉદરોએ રમનનું મેઢાન નનાવી મુકેની, સડતી દીરાલ
વાળા આ જરી પુગલ્યા, ધૂળિયા મમનની જગાએ, નાચ જ પોનીસ
ફેરતા ઈમારતી લાકડાની, તાગ જ રમવાળી ઈમારત ડીમેનો જોઈ
અને પાઈનના કામરતી મજેદાર ખૂસમો પણ અનુભવી

‘ એમ ? પછી શું થયું ? ’

એ હિનાબામાં અમે સાથે ઉપવનમાં ફરવા જતાં, ‘ એ મન્દ
અવાજે બોલી, ‘ અત્યાર ન્યાં ધીડાનો તમેલો છે ત્યાં ત્યારે સુદર
ઉપવન હતું એ લોહાએ એ દાપી નાખ્યું હું એને પરખવાની જ
હતી ઈમાનિય, ત્યાં જર્મની સાથે લગાઈ ફાગી નીકળી એ લોહા
ફાદેઈને સરકરમાં પકડી ગયા ’

એના રુખ્દો સંભળતાં જ, મારી નજર સમક્ષ ૧૮૧૪નો નીચાં,
પીળાં અને મ્વેતરગી ફૂનોથી મરમથનો જુદાઈ મદિનો ની આગે.

હજી તો આકાશ ચાન્ત પ્રસન્ન હતું, છટાછવાયાં વાદળો તરી રહ્યાં હતાં અને લોકો પસીનો પાડતા લણણી પતાવી રહ્યાં હતા, ત્યારે ખમે દાતરડું મુકીને ચાલતા પેલા કાળા વાળવાળા ‘ હરકનુવસ ’ને અને ખાશુમાં કારો ઉપાડીને ચાલતી ગુલામી ચડેરાનાળી એક છોકરીને જતાં દૂં કંપનામાં જોઈ શક્યો અને ખુન્ના આકાશ હેડળ ખેડૂઓનાં ગીતોની રમઝટ જનમતી પણ સહજાઈ—એવાં ગીતો આજે યજોથી ધમધમનાં ખેતરામાં તો કોઈ જ માધ સમ્તું નથી

“ એ લડાઈમાં ગયો અને અવોપ જ થઈ ગયો ત્રણ વર્ષ હું એની રાહ જોઈને બેસી રહી છતાં એ જીવતો હોવાનાપણ કશા વાચ મળ્યા નહીં ”

માત્રિયોનાનો જૂના જન્ન’રિત સ્કાફમાં બધાપસો જોળ ચડેરા મારી સામે મડાઈ રહ્યો હતો મારા ટેનસ-લેપના આછા પ્રગસમાં જીભેની એને જોતાં મને લાગ્યું કે એના ચહેરા ઉપરની યાકમરી ખેડોળ કસ્યનોઓ અદસ્ત થઈ નહીં છે અને કોઈ અપજનક નિર્ણય કરવાની પણ આવી પડનાં લયભીત જનેની એક સુદર યુવતી એ બની રહી ■

હા હું બધું જ જરાનર જોઈ શકતો હતો જ્યો પાન ખેરવતાં હતાં, જરફ પડતો ને પીતળતો હતો, લેકો ખેડનાં, વાવણી કરનાં ને લણતાં ફરી પાનખર અવળ ને જરફ પડતો ત્યાં કાન્તિ આવી પડી વળી બીજી કાન્તિ થઈ અને આખીય દુનિયા જીધીયતી થઈ ગઈ

“ એ લેકાની મા મણ પામી અને ચેફિમ મને પ્રેમ કરવા લાગ્યો એ કહેતો છું અમારા ઘરમાં આવવા ઈચ્છતો હતો ને તો આવ! એ મારા કરતાં એક વર્ષ નાનો હતો અનાગમાં એક કહેવન છે ચોમાસુ જીનશતાં પરણે તે સમજુ છેકરી, ને બરઉનાળે પરણે તે મૂરખ! એ લેકાના ઘરમાં કામ કરનાર માણ્યોની ખોટ હતી મારે પણી

જવું પડ્યું...' 'સેન્ટ પીટર્સ' દિને અમારા લગ્ન થિયાં અને શિવા-
ળામાં સેન્ટ નિકોલાસ દિનનો આસપાસ એ એટલે કે ફાદેઈ પાછા
આવ્યા. તેઓ હુંગેરીમાં કેદ પકડાયા હતા.'

માત્રિયોનાએ આંખો લૂછી.

હું કંઈ જ બોલ્યો નહીં.

એ ખારણા તરફ ફરી—જાણે ખારણામાં કાઈ કોણ હોય તેમ
—અને ખેલો, આ ખારણામાં એ આવી બિમલ હું હેવાફ્ટ ઘીસ પાડી
ઊઠી. મને એમનાં ચરણોમાં લેટી પડવાનું મન થયું.....પણ હું એ ન
કરી શકી એ બોલ્યા, "એ એ સજો બાઈ નહોત તો મેં તમને બંનેને
કુહાડીથી ઝાટકી નાખ્યા હોત."

હું ધ્રુજી ઊઠ્યો. માત્રિયોનાની હતાશાએ અને બપે મારી નજર
સમક્ષ અધુન ચિત્ર ખડું કરી દીધું : એ ખારણા આગળ અધારામાં
બેઠો છે...ને માત્રિયોના સામે એણે કુહાડી ઉઘામી છે...

પણ થોડી વારમાં માત્રિયોના સ્વસ્થ થઈ ગઈ. અને એક ખુસ્-
શીને ટેક વાંકી બગી, રોતમ અવાજે પોતાની વાત એણે આગળ ચલાવીઃ
"અરે પ્રભુ ! પ્રભુ પ્રભુ ! એ નિચારો મારો પ્રેમી ! મામમાં ઘણીય
હોકરીઓ હતી, પણ એ પરણ્યા તૈયાર નહોતો. એણે કહ્યું, 'હું તો
તારી જ નામસારી, બીજી માત્રિયોનાને સોંપવો ફરીશ અને એણે એ જ
કહ્યું'. હિપોગ્રાથી માત્રિયોના નામની જ એક હોકરીને ધણી આગે.
એ લોકોએ પોતાનું મશાન પણ જપાવ્યું અને આજે મ એમાં જ રહે
છે. તમારી નિયાળે જતા એ લોકોનું ઘર રસ્તામાં આવે છે"

એમ વાત હતી? હવે મને સમજાય કે બીજી માત્રિયોનાને તો
મે ઘણી વાર જોઈ હતી મને એ ગમી નહોતી. આ માત્રિયોનાને
ગળવા તે ઘણી વર આવતી અને પોતાના પતિ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કર્યા
કરતીઃ 'એ મારે છે એ કંજૂસ છે. એ મારી પાસે મારી નાખે એવું
મક્કાવેનરું કરાવે છે.' એ રડવા બેસી જતી ને રડવા જ કરતી. એના
અવાજમાં એક પ્રકરની બાધજનક કંઈસતા હતી. ફાદેઈ રોજ એની

માત્રિયોનાને પીટતો અને આટલો બધો કંજૂસ હતો એ જાણવા પછી આ માત્રિયોનાએ અફસોસ કરવાનું કશું કારણ રહેતું નથી, એમ મને લાગ્યું.

“એણે તો મને એકેય વાર મારી નથી.” ચેફિમ વિશે વાત કરતાં માત્રિયોના કહેતો, “જમે તે માણસ સાથે એ ક્યારેય મારા-મારી કરી બેસતો, પણ મને તો એક વાર પણ નથી મારી..અન્યતઃ એક વાર એવું બનેલુંમારી નણદ સાથે મારે ઝગડો થયો અને એણે મારા કપાળમાં અમરો માર્યો. હું ટેનલ ઉપરથી ફરીને જામી મર્યા મર્યા અને રાડ પાડી છી.” જિખારા, તમારા જ ગર્ગામાં એ જાડ જાય ! તમે ગૂમગાર્થ મરો !” અને સીધી જમણ તરફ જીપડી મર્યા ત્યાર પછી એક વાર એણે મને હાથ અડાડ્યો નથી.”

ફાદેઈને પણ આ માત્રિયોના ગુમાવવા બદલ અફસોસ કરવા જેવું ખાસ રહ્યું નહોતું. પેલી માત્રિયોની એને જ બાળકો થયા હતા. (અમારો આત્મોક્ષ એમના જ એક, સૌથી નાનો, આખલો.) અને એ બધા જ છબ્યા હતા જ્યારે આ માત્રિયોના અને ચેફિમના બધા જ બાળકો કશીય માંદગી વગર મરણ પામ્યા હતા, એક પણ પૂરા તથા મહિનાય છબ્યું નહોતું.

“એક દીકરી એલીના જન્મી ત્યારે છવતી હતી, પરંતુ એને નવડાવી ત્યાં તો એ મરણ પામી ‘સેટ પીટર્સ’ દિને અમારા લગ્ન થયા હતા અને મારા છઠ્ઠા બાળક એલેક્ઝાન્દરને પણ એ જ દિવસે અમે દફનાવ્યો.”

આખા જામને લાગ્યું કે માત્રિયોનાને જરૂર કેઈનો શાપ લાગ્યો હશે.

અને ખુદ માત્રિયોના હજી પણ એવું જ માનતી. એ બારપૂર્વક ચેતાતું માથું ધ્રુણવીને કહેતી “મને ખરેખર શાપ લાગ્યો હતો. લોકો મને એક સાધ્વી પાસે લઈ ગયા, જે શાપ દૂર કરી આપતી. એ મારી

સામે ખાસી ખાતી, મત્ર લણતી એસી રહી ને કહેવા લાગી, ' હમણાં જ સાપ દેડકા રૂપે ઢેકડે આરી તારામથિ નીકળીને નાસશે.' પણ કશું નીકળ્યું નહીં..."

x

x

x

અને પાણીના પ્રવાહની જેમ વધો વહી આવ્યાં...૧૯૪૧મા સત્તાવાગાએ યેદિમને લગાઈમાં પકડી ગયા એ વખતે તેઓ ફાદોઈને ન લઈ ગયા, કારણ કે એની આંખો ખૂબ જ નમળી પડી ગઈ હતી અને મેટા બાઈનું પહેવા બુદ્ધમાં જેવું થયું તેવું જ નાના બાઈનું બીજામાં થયું એ અદસ્ત થઈ ગયો, એનો ડોઈ પત્તો મળતો ન હોતો વધારામાં એ કદી પાછાવ રૂપો નહીં એક વખતનું ભયુ'બાદ્યુ' ધગ વેરાન થઈ ગયું જૂનું થઈ સડવા લાગ્યું ને બરી બરી દુનિવામાં સાવજ એકથી પડી ગયેલી માનિયોના છુટ્ટી થઈ ગઈ

આથી એણે બીજી માનિયોના પાસે, ઢેર માર ખાતી માનિયોના પાસે, એનું એક બાગક દત્તક લેવાની માગણી કરી (એની નમોમાં ફાદોઈનું લોહી દત્ત એટલા માટે દત્તક) અને નાનામાં નાની દીકરી કીરાને દત્તક લીધી.

દસ વર્ષ સુધી એણે એ બાળકીને, પોતાના મગજ પામેલાં બાળકોની યાદમાં, પોતાની જ માનીને, પોતાના ધર્મમાં ઉછેરી પછી, હું અહીં આગ્યે! એના થોડા જ વખત પહેલાં, એણે કીરાને ચેરુસ્ટીના એક મુવ ન એ'જન-ડ્રાઈવર સાથે પરજીવાને વગાવી દીધી હતી આ અવસ્થાએ માનિયોનાને જો ડાઈની મદદ મળતી હોય તો એ ફક્ત એક આ લોકો તરફથી આવતી નજીવી અને અમુક ચેકસ પ્રકારની મદદ માત્ર હતી ક્યારેક ક્યારેક થોડી ખાંડ કે કમરેક એ લોકોએ ફક્ત દાખ્યુ હોય તો એનું થોડું માંસ.

x

x

x

દાયબી માંદગીથી વિગતની અને મૃત્યુ દવે ઝંઝું નથી એવો અનુભવ કરતી માનિયોનાએ પોતાની નિનકનનું વીલ કરી રાખ્યું હતું :

ઉપસાં ઓરડો એણે કીરાને આપ્યો હતો. એ ઓરડો બાકીના મકાન સાથે માત્ર એક પાટિયાના માર્ગથી જ જોડાયેલો હતો, બાકી ખીણ રીતે તદ્દન અલગ અને સ્વતંત્ર હતો. બાકીના આખા મકાન વિશે એણે હજી કશો નિર્ણય કયો ન હતો. એની ત્રણ બહેનોની એના ઉપર નજર હતી.

એ સાંજે માત્રિયોનાએ મારી આગળ દિલ ખોલીને બધી વાત કરી. અને હમેશાં બને છે તેમ, એણે પોતાની નિઃશ્ચિન્તા અદ્યક્ષ પ્રવાહ મારી આગળ એક વાર વ્યક્ત કરી દીધી, પછી તો એ સતત વહેતો જ રહ્યો.

કીરા એરુરતીથી બાવી હતી. શુદ્ધો ફાર્દેશ ખૂબ જ ફિઝર્મ હતો. એરુરતીમાં જમીનનો પ્લોટ મેળવવા અને એનો કબજો જાગવી રાખવા એ લોકોએ એના ઉપર મકાન જેવું તો કંઈકું કરવું જ પડે. પરંતુ ક્યાંય લાકડું તો મળતું જ નહોતું, પછી એ લોકો એ બાધે રીતે વડે કે માત્રિયોનાના મકાનનો ઉપસો ઓરડો એ માટે બગાડ કરાવવા માગે એવો હતો કીરા પોતે કે એનો પતિ એરુસ્તીમાં પ્લોટ મેળવવા જોઈતાં આગ્રહ નહોતાં એટલે આગ્રહ અને આશ્ચર્ય શુદ્ધો ફાર્દેશ ધર્ષિ ગયો હતો.

તે વારંવાર માત્રિયોના પાસે આવવા લાગ્યો અને કાવરો ખતાવતો દબાવ્યું કરવા લાગ્યો કે માત્રિયોનાએ મૃત્યુ પહેલાં જ, હમણાં તે હમણાં જ, પેલો ઓરડો કીરાને સોંપી દેવો જેઈ એ ત્યારે ફાર્દેશનું જુદું જ સ્વરૂપ જવા મળ્યું. અત્યારે એ એક જ ધક્કા મારી પડે એવો લાંઘડોને ટેકે માંડ માંડ ચાલતો ડોસો નહોતો રહ્યો. પીડના દુખાવાને લાંબે રહેજ વાંકા ચાલતો હોવા છતાં એનું કાઠું તો હજી દલાવ જ હતું અને સાઠ ઉપરની ઉંમર છતાં, એના વાળ ખૂબ જવાન માથુસ જેવા જ ધારા અને કાળા હતા; ઉપરાંત અત્યારે એ ગરમ મિનનનો અને હાસ્યવી પથ દેખાવા લાગ્યો.

બે રાતથી માત્રિયોનાની ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. આ બાબતમાં નિર્ણય કરવાનું એને માટે મુશ્કેલ હતું. ઉપરનો ખાલી પડી રહેતો ઓરડો કીરાને વીલમાં આપી દીધેલો જ હતો. પરંતુ ચાલીસ ચાલીસ

વધેથી જે છાપડા હેઠળ તે રહેતી આવી હતી એ છાપડું તોડી નાખવામાં આવે એ વિચાર જ એને માટે અત્યંત પીડાકારી ધર્મ પડ્યો અરે, મારા જેવા એક મામુલી વાડૂતને એ લોકો આ ધરતુ છાપડું તોડી નાખીને પાટિયાં ને વળાઓ ઉપાડી જાય એ વિચાર દુઃખકર લાગ્યો, તો માનિયોનાને તો એમાં એની સમસ્ત જિંદગીનો અંત જ દેખાય એમાં શી નવાઈ!

આમ છતાં જે લોકો આ હઠામઠ પકડીને બેઠા હતા તેઓ તો બરાબર જણતા હતા કે માનિયોના મૃત્યુ પહેલાં જ એનું ઘર એ લોકોને તોડી લઈ જવા દેશે.

x

x

x

અને એમ ફેણવારી મહિનાની એક સવારે ફાઈઈ એના દીકરાઓ ને જમાઈઓ સાથે પાંચ દુદાડી લઈને આવી પહોંચ્યો. દુદાડીઓના પા સબગાવા લાગ્યા અને ખેત્રી કદાતાં પાટિયાં હકકાટી બોલાવવા લાગ્યા ફાઈઈની આંખો ઉનાથલે ચમકતી હતી એની પીઠ સફેદ નળેથી રહેતી, છતાં પાટિયાંના દમવા ઉપર તે ઝડપભેર ચઢીને ચડતો હતો ને સાપીઓને ઉદ્દેશીને ખૂમનાગડા પાડતો જતો, વર્ષો પહેલાં, જ્યારે એ કિશોર હતો ત્યારે, એણે તે એના પિતાએ મળીને આ ઉપયોગે ઓરડો, એ સોથી મોટો હોવાથી ખાસ, એને માટે જ, એની પત્ની સાથે ગહેવા માટે, મનાગ્યો હતો અને આજે એ પોતાને દાયે કૂં રીને એને ઊત્તરિચ્છિત કરી ન્હો હતો અને બીજા કેઈના વાડામાંથી બદાર દસડો જવા માટે એનાં પાટિયાં પાટિયા છૂટાં પાડી ન્હો હતો!

દીવાલનાં તથા છતનાં પાટિયાં લોડી દાકોને તેમજો ઉપરના ઓરડાને અને સાથે સાથે એની નીચેના બાડકિવાને પણ નેરન નાખી દરી નાખ્યા. આથી નીચે ખાડી રહી ગયેલો એક ઓરડો અને બીજો જે યેલા જાય ઉપાડો ધર્મ ગયો એને એ લોકોએ પાળ્યા પાટિયાંની દીવાલ જડી આથી દીવાલમાં રહી ગયેલી ફાટોની એમણે દરી પગવા દરી નહો. દેખીતું જ હતું કે એ લોકો હાઈ બાંધનારા નહોતા, બાંધ

નારા હતા અને વધુમાં એમ માનતા હતા કે આ ઘરમાં રહેવા માટે માનિયોના હવે કાંઈ ઝાઝુ શુભવાની નથી.

આપણે પુરુષો મહાન તોડવાના કામમાં પડ્યા હતા ત્યારે સ્ત્રીઓ ધરાય તૈયાર કરી રહી હતી, કારણ કે વેફા તો ખૂબ જ મેલો મળતો હતો. ઘણા મોસ્ટો-વિસ્તારમાંથી એક પૂઠ ખાંડ લઈ આવી હતી અને માનિયોના મધરાતે એ ખાંડ અને થોડી ખાટલીઓ છાનીમાની ધરાય મનાવનારને ત્યાં આપી આવી હતી.

બધા સાકડા બહાર પડીને દરવાજા સામે ખડકવામાં આવ્યા અને જમાઈ એકન-ફાઈવર એ ભરવા માટે ટ્રેકટ લેવા એડુસ્ટી ગયો.

પરંતુ એ જ દિવસે બરફનું મોટું તોફાન આવી પડ્યું. માનિયોના આવા તોફાનને 'કાળમુખો સક્ષસ' કહેતી પૂરા એ દિવસ અને એ ગાત આ તોફાન વીજાયા ક્યું, મરજા ક્યું, રસ્તાઓ ઉપર બરફના મોટા ઘર જામી ગયા. લોકોએ માંડ રસ્તા સાફ કર્યા ને એક એ ખટારા માંડ પસાર થયા ત્યાં તો વાતાવરણ એકાએક ગરમ થયું ને એક જ દિવસમાં ચારેકાર બરફ પીગળવા લાગ્યો. હવામાં ભેજવાળું કુમ્મસ તરવા લાગ્યું ને બરફને વીંધતા બરફી ફલફલ કરતાં વહેવા લાગ્યાં. રસ્તાઓ ઉપર ઘૂંટણ સુધી ખૂંપી જવાય એટલો કાલ્લ જામી પડ્યો.

x

x

x

થોડી પાડવામાં આવેલા ઉપલા ઓરડાનો બગલ બત્ત ટ્રેકટર ઉકેળે આવાડિયા પછી આવી સહયુ એ બધો વખત માનિયોના ખાવરી ખાવરી ફર્યા કરતી હતી એને અસ્વસ્થ થવનું એક ખાસ મારણ તો એ હતું કે એની ગર્ભે બહેનો આવીને એની સાથે ઝગડી મઈ ઉપલો ઓરડો આમ અત્યાચી સોંપી દેવા પડેલ એને ખૂબ કડી મઈ અને હવે જિંદગીમાં તેઓ એની સાથે બોજવાની નથી એમ કહીને ચાલી મઈ લગભગ એ જ અરસામાં એની લગ્નડી મિલાડી ક્યાંક બાગી

ગર્ભ ને પછી પાછી દેખાઈ જ નહીં. આ મધી ખીનાઓ એક પછી એક ઝડેપસેર જતી ગર્ભ અને માત્રિયોનાના દેશને એક વધુ આવાત આપી ગઈ.

છેવટે સહી ઠંડી પડવા લાગી ને કાદવિયા રસ્તા સુકાવા લાગ્યા. પછી તડકો પણ નીકળ્યો ને લોકો આનંદમાં આવી ગયા. આગલી રાત્રે માત્રિયોનાને એક મનમમતું સ્વપ્ન આવી ગયું હતું. સવારમાં એણે સાંભળ્યું કે જૂના પ્રકાશની દાયણાળ ઉપર કામ કરતી કોઈ વ્યક્તિનેા હું ફોટો લેવા માગતો હતો. (મામનાં બે ખૂંપડાંમાં હજી દાયણાળ આમતી હતી. લોકો એના ઉપર બરછટ ધાખળા વણતી હતાં) માત્રિયોના સક્રોચ પૂર્વક હસી અને બોલી, “ એક બે દિવસ થોભી જાઓ, ઈન્નાનિય, ઉપના ઓરડાનો કાટમાળ ખસેડાઈ ગયા પછી, હું મારી સાળ બેઠવીશ મારી પાસે એક છે એ તો તમે જાણો છો હું એ સાળ ચલાવતી હોઉં એવો ફોટો પછી તમે પાડી લેજો, જમવાનના સમ ! ”

જૂની દખના વાતાવસ્થામાં ફોટો પકાવવાનો વિચાર એને દેખીતી રીતે જ ખૂબ ગમી ગયો. સિમાળાનો રક્તવર્ષો સ્પર્ધ કરતી હવે નાની બની ચૂકેલી ઓસરીની ખારી ઉપર આછો લાલ પ્રકાશ ફેંકતો હતો અને એ પ્રકાશ પરાવર્તિત થઈ ને માત્રિયોનાના ચહેરાને ઉખા આપી રહ્યો હતો. જે લોકોનો અંતરાત્મા વિશુદ્ધ હોય છે એમના ચહેરા હમેશાં પ્રસન્ન જ રહે છે.

શાળાએથી નમતે પહેરે પાછો ફર્યો ત્યારે ઘર આગળ કેઈક ધમાલ ચાલતો લાગી. ટ્રેક્ટર વડે ખેંચાતી એક વિશાળ રલેજ ગાડી ઈમારતી લાકડાંથી ચિકાર ખડકાઈ ચૂકી હતી અને હજી ધણી લાકડાં ભરવાનાં બાકી રહી ગયાં હતાં. છુટ્ટા ફાઈર્ફના કુટુંબીઓ તથા એમણે મદદમાં બોલાવેલા માણસોએ મળીને બીજી એક દેશી રલેજ ગાડી પેલી ગાડીની પાછળ જામવા માંડી હતી. એ લોકો ગાંડની જેમ, સારા પૈસા મળવાની શક્યતા હોય કે પછી બદલામાં સરસ મિજબાની મળવાની હોય ત્યારે, જેવા હિસ્કરાટથી લોકો કામ કરવા લાગે છે એ રીતે.

કામ કરી રહ્યા હતા. એ લોકો એકઠીબને રાડો પાડ્યા હતા ને કામ સામે દરીત બાજુ કરતા હતા.

બંને માડીઓને એક સાથે નાંધીને ખેચી જતાં કે જુદી જુદી એ બાબતમાં એમની વચ્ચે મનમે, જિભો થઈ મથો હતો. ફાદેઈનો એક દીકરો (જે સગડો હતો) તે અને એજા-ફાર્મર જમાઈ એવી દલીલ કરતા હતા કે બંને માડીઓ એક સાથે નહીં ખેચી જવાય. માર્થ ટ્રેક્ટર એવો, બોજ ખેચી શકે નહીં જ્યારે યોજમયોગ મહે રાવાળો, કદાવર ટ્રેક્ટર-ફાયવર બારે આ પ્રવિશાસ વાળો હતો એ એના કઈંશ અવાજે કહી-લો હતો કે હું ફાર્મર છું. 'જ' ખરું જાણુ છું બંને માડીઓ સાથે ખેચી લઈ જઈશ એવો ધિરાદો સ્પષ્ટ સમજાવેલો હતો. એક તો સમજૂતી પ્રમાણે એજન-ફાર્મરે એની માથે મધાં લાખડાં ખસેડવાનું બાકુ જ કરાવ્યું હતું. ફેરા ઢીક કરાવ્યું નહોતું અને બીજું, એક રાતમાં થયેલ કિતે મીટરના જે અંદા કરવાના અને પાણુ મૂળ સ્થળે પહોંચી જવાનું એને માટે અસંભવિત હતું સવારમાં તો એણે ટ્રેક્ટર પાણુ ગેરજગાં પહોંચાડી દેવાનું હતું કારણ કે આ કામ માટે એ ત્યાંથી એવી છૂપીથી આ ટ્રેક્ટર કાઢી લાવેનો હતો.

છુટો ફાદેઈ પણ એજ દિવસે કામ જ ખસેડી નેવાય એ માટે અધીરો થયો લાગતો હતો. એણે બાર પૂર્વક મથુ હબાવ્યું ને એના દીકરાઓ કંપ્યુન થઈ ગયા. અગળની મજબૂત રસેજ માડો પાછળ એ લોકોએ ઉતાવળે તૈયાર કરેલી પેંથી દેશી માડી બાંધી દીધી.

આ બધા મણસો વચ્ચે માનિયોના પણ ગાભરી માભરી દોડા દોડ કરતી હતી અને માડીમાં વાકકુ ચઢાવના લામની હતો એકાએક મરુ ખ્યાન ગયું કે એણે મારુ જઈઈન પહેલું હતું અને પટિયાને ચોટિના કાદવથી એની જાંઘ મેનો કરી નાખી હતી અને એ ન ગમ્યું અને મે એને એ કંચું પણ ખરું જઈઈન સાથે મારાં સરમગ્ગો સક ગાયનાં હતાં મારા દુખના દિવસોમાં એણે મને મરમી આપી હતી આ પહેલી જ વાર હું માનિયોના ઉપર ગુસ્સે થયો.

માનિયોના મજરાઈ મર્ષ : “ઝો અમવાન, ભગવાન, ” એ બોલી
હોય, “મારુ અમજ જ હામ નથી કરતુ. મેં હિનાવળમાં જ એ પહેરી
લીધુ. મને વિચાર સરખોય ન આવ્યો કે એ તમારુ હશે. હું દિલ્લમીર
ધુ, ઈનાતિય !”

અને એ કાઢી નાખીને ઝેણે સૂકવવા લટકાવી દીધુ.

લાઠડાં ખડકાઈ ચૂક્યાં એ હામે લાગેલા બધા માથુસો અરખાટ
કરતા માગ ટેન્લ આગગથી પસાર થયા અને રસોડાના પડદા પાછળ
અદરૂપ થઈ ગયા થોડી વારમાં અને આસનો ધીમે ખડખડાટ અને
વચમાં વચમાં ખાટલીનો ચણદાર સાંભળવા લાગ્યો પછી પેલા લોહાના
અચાત્રે પછે મોટા તે મોટા થયા ગયા તે વધુ તે વધુ અર્થ વારની
ખડકાં સંભળાવા લાગી એમાં મોટામાં મોટો લગાડ ટ્રેક્ટર-ફાઈવર
લાગતો હતો શરણની વાસ માગ સુધી જોડી આવી. પરંતુ પીવાનો આ
કાર્યક્રમ લામે આવ્યો નહીં અંધારું થયા આવ્યુ હતું એટલે બધાને
ઉતાવળ હતી. બધા છૂટા પડવા લાગ્યા. સૌથી પહેલો ટ્રેક્ટર ફાઈવર
બહાર આવ્યો એ ખુશ અને ઉશ્કેરાયેલો લાગતો હતો એ જીન-ફાઈ-
વર જમાઈ, ફાઈવર લગડો દીકરો અને એનો એક બનીને ટ્રેક્ટર
સાથે ચેરુરતી જવાના હતા ફાઈવર ફાઈવરને પડકો પાડીને, એને કશીક
બાબતમાં શીધો કરવા ધસતો હોય તેમ, લાકડી દોકતો ઉતાવળે આવી
રહ્યો હતો લગડો દીકરો સ્પીગેટ સળગાવવા મારા ટેમ્પ પાસે થોભ્યો
અને એકાએક જ અને કહેવા લાગ્યો કે માનિયોના કાકી ગાટે એના
દિલ્લમા ખૂબ જ રોદ હતો થોડા વખત પહેલાં એ પરપોયો હતો ને એને
ત્યાં હમણાં જ દીકરો અવનર્યો હતો ત્યાં કેઈએ એના નામની ખૂમ
પાડી ને એ આવ્યો ગયો. બહારથી ટ્રેક્ટર ઝીપડાની ધરેસળી ચાલ્યાઈ.

બધા આવ્યા ગયા પછી, માનિયોના રસોડામાંથી બહાર નીકળી
આવી. એ માથુ ધુણાવતી ચિંતાલરી નમ્બે પેલા લોહાને જતા જોઈ
રહી. ઝેણે પોતાનુ જર્જીન પહેર્યું હતું ને માથે રોકડું બાંધ્યો હતો

ખાત્થા મહાર જતાં જતાં એ મને ઉદ્દેશીને બોલી “ શા માટે એ લોકો
મે ટ્રેક્ટર ભાડે ના કરી લાગ્યા ? જમવાન જાગું ! ”

એ પણ ખધાની પાછળ પાછળ બહાર ચાલી ગઈ

સરાખની મહેફિત, રાડારાડ અને આવનજવન બધું પતી જતાં,
વેરાન બની ગયેલું ઘર ક્યારેય નહોતું એટલું ચાંત આત્મારે લાગતું હતું.
ખાત્થાની ખુમ જ ઉઘાડવાસ થયેલી એટલે અંદર ઠંડી પણ ખુમ જ
ભરાઈ ગયેલી મે આડું જઈને ચઢાવી લીધું ને મોટો તપાસવા મેસી
ગયો દૂર દૂર ટ્રેક્ટરનો અવાજ વિધીન થઈ રહ્યો હતો.

એક દેશાક થયો, એ દેશાક થયા, ત્રીજો દેશાક પણ પસાર થઈ
ગયો. એમ છતાં માત્રિયોના ઘેર પાછી ફરી નહીં જો કે ત્યાં સુધી
મને નવાઈ લાગી નહીં કાણ કે ટ્રેક્ટરને વિદાય આપ્યા પછી એ એની
બહેનપણી માથાને ત્યાં જ મેસવા મઈ હસે એમ મે માની લીધું

બીજો એક દેશાક પસાર થઈ ગયો વળી એક દેશાક ગયો. અધ
કાર અને સંધે સાથે મદ સાંતિ ગામડા ઉપર જીતરી આવી આજે
આટલી બધી શાંતિ કેમ હતી એ મને સમજાયું નહીં પાછળથી મને
ખબર પડી કે અમારા ઘરથી અડધીએક વરસને અંતરે આવેલી રેલ્વે
લાઈન ઉપર થ ને એ સાંજે એક પણ માડી પસાર થઈ નહોતી મારા
રડિયો ઉપર પણ કોઈ જ કાર્યક્રમ પકડાતો નહોતો મને લાગ્યું કે હારો
તુ તોફાન આજે રોજના કરતાં વધુ વધી ગયું છે પૂર્ણ પાછળ એમની
દોડાદોડ વધી મઈ હતી અને કાતરવાનો તથા ચૂ ચૂનો અવાજ પણ
વધી પડ્યો હતો આજે જાણે કે તેઓ અમારો ક્યારેય નહોતા એટલા
દિનમતજાન બની ગયા હતા

તુ એક જીવ કાઢીને જમી મો ત્યારે રાતનો એક વાગ્યો હતો
માત્રિયોના હજીય થો પાછી ફરી નહોતી

એકાએક થોડા મણુઓ મોટે મોટેથી બોલતા હોય એવો અવાજ
મારે કાને પડ્યો એ લોકો હજી તો ધણા દૂર હતા, પરંતુ ઠોણ જાણે
રેમ મને એમ જ લાગ્યું કે એ લોકો મારે ત્યાં જ આવતા હતા

અને ખરેખર, થોડો જ વારમાં દરવાજો કાઢી એ જોરથી ખટખટાવ્યો. અમળવયા માણસના સત્તાવાહી અવાજે અને દરવાજો હિંમતવાનો દુકમ કર્યો હું ગાઢ અંધકારમાં હાથમાં ટોચ લઈને બહાર નીકળ્યો. આખું મ ગામ ભરજીંબમાં પડ્યું હતું કોઈ પણ જારીમાં પ્રકાશ દેખાતો નહોતો! બરફ પણ ગયા અકંવાડિયાથી પીગળવા લાગ્યો હતો એટલે પરાવર્તિત પ્રકાશ પણ વરતાતો નહોતો. મેં દરવાજો ખોલીને એ લોડોને અંદર આવવા દીધા. ડગવા ચલાવેલા ચાર માણસો ધગના બારણા તરફ આગળ વધ્યા. મોટા ડમલા પહેરના ને રાડો પાડના માણસો રાત્રે સુવાકાતે આવે એ ખૂન જ વિતાજનક પરિસ્થિતિ ગણાય.

અમે ત્યારે અજવાળામાં આખ્યાં ત્યારે મેં જોયું કે એમાંના એ માણસોએ રેલવે યુનિફોર્મ ચલાવ્યો હતો. એ એમાંથી જ મોટા લાગતો હતો એ માણસ જાડો હતો અને એનો ચહેરો ટ્રકેટર-ડ્રાઈવરને ખૂન જ મળતો આવતો હતો એણે પૂછ્યું, “ આ ધરની માલિકશ્રી બાઈ ક્યા છે ? ”

“ મને ખબર નથી ”

“ આ જ ધરથી રલેજ ચાડીઓ જોડેલું ટ્રકેટર ગયું હતું ને ? ”

“ હાથ. ”

“ એ લોકોએ નીકળ્યાં પહેલાં હાથ પીધો હતો ? ”

ટૂંક સેવનના ઝાંખા પ્રકાશમાં, એ ચારે જણા ડોળા કુમાવના, ચારે તરફ ધ્યાનથી જોતાં જણાતા હતા અને આતરીપૂર્વક લાગ્યું કે એ લોકોએ કાં તો કાઢીને પકડ્યો હતો અથવા તો પકડવા નીકળ્યા હતા.

“ પણ કોઈ બન્યું ? ”

“ અમારા સવાલનો જવાબ આપો ! ”

“ પણ...”

“ એ લોકો નીકળ્યા ત્યારે પીધેલ હતા ? ”

“ એ લોકોએ ઘરમાં જ પીધો હતો ? ”

કોઈનું ખૂન થયું હતું ? કે એ લોકો કાટમાળ સાથે રસ્તામાં જ જ ક્યાંક અટકી પડ્યા હતા ? — આ ડગલાવાળા માણસોએ મને મૂંઝરી નાખ્યો હતો. એક વાત ચોક્કસ હતી : માત્રિયોનાની ગેરહાજરે દારૂ ગણવા માટે ધરપકડ થઈ ચકે

હું એમને રસોડામાં પ્રવેશના અટકાવવા માટે, પાછો દુકાને બારણામાં ઊભો રહી ગયો પત્ની બેઠો, “ હું સોનંદપૂરંક કહું છું કે મેં કંઈ જ જોયું નથી. ” (ખરેખર, મેં કશું જ જોયું નહોતું, ફક્ત સાંભળ્યું જ હતું.) મેં એ લોકોને સમજાવવાનો એક આખરી ગણાય એવો પ્રયાસ કરી જોયો. એમનું મેં ધરતી પરિસ્થિતિ તરફ ધ્યાન દોર્યું : પુસ્તકો અને નોટબુક્કો ઉપર ચાલિયી પ્રકાશ ઢાળી રહેયો. ટેબલ-વેપ, એક ખૂણામાં મુઝરાઈને બરાઈ બેઠો હોય એવા સપ્તા-બધ રમના છોડવા, વૈરામીની હોય એવી પથારી — અચી ક્યાંય રંગમરી મિજલસની ચકચકા કે નિશાની કેખાની નહોતી.

એ લોકોએ જાતે પણ જોઈ લીધું હતું કે આ ઓગડામાં મિજલસ જામી હોય એમ લાગતું નથી અને એથી તેઓ ચિડાયા હતા. એ લોકો વિદાય થયા બતા જતા તેઓ અદર અદર વાત કરતા જાગ્યાયા : આ રથજો દારૂની મિજલસ જામી નથી લાગતી, છતાં જામી હતી એમ બતાવવું જ વધારે સારું થઈ પડ્યો. એ લોકોને વિદાય આપતાં અપતાં, શું જાતી ગયું હતું એ જાણવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો ત્યારે વગી છેક દરવાજો ઓળંગતા, એ લોકોમાંનો એક ધૂરકતો હોય તેમ બોલ્યો, ‘ એ બધા જ ક્યાંઈ મૂંઝા છે. એમના હુકકાવ પૂરા જડે એમ નથી. ’

“ એ તો હવે ઠીક, પરંતુ રાતના નવ વાગ્યાની એકસપ્રેસ પાટા ઉપરથી ઊઘતી પડતી માંડ નચી ગઈ. પણ એમ જાતી ગયું હોત તો મંબી હોનારન ચાલ. ” એમ બોલીને તેઓ ઝડપભેર ચાલતા થયા.

આશ્વિન મૂઠ યથેલો હુ ધર્મા પાછો કર્યો "એ લોહો" એટલે કાણુ ? "એ બધા જ" એટલે શું ? અને માનિયોના કયા હતી ? હું પડે હુઠાવીને રસોડામાં ગયો. ઘર-જનાવટના દારની વાસ જીડીને મારા નાકમાં ધૂમી આવી વેરાન થઈ ગયેલા મુઠના મેદાન જેવો એ દેખાવ હતો. ટિપાઈ એ અને પાટલીએ અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી; ચારે બાજુ ખાસી ખાટલીએ રઝળતી હતી; એક જાટની હજી અર્ધાં જરેલી હતી; પાસીએ વેરાયલી પડી હતી; હેરીજ માછલીના અથાણાના કકડા, કંદા અને હુકરના માંસના હુકડા પડ્યા હતા.

સર્વજ્ઞ રમયાનસાંતિ હતી ફક્ત આ રજુમેદાનમાં વાંદા જ લાપરવાઈથી ધૂમી રહ્યા હતા.

પેલા લોહો નવ વાગ્યાની એકસત્રેસ વિશે કંઈક કહી ગયા. શા માટે ? એટલા માટે કે એથી એમને હું આ બધું બતાવી દઉં ? મેં જે કાંઈ ક્યું તે બરાબર હજી કે કેમ એ વિશે મને શકા થવા લાગી. પરંતુ પેલા લોહોનું વર્તન કેટલું બેશરમ ! બધી ચોખ્ખી વાત મજાણે ફક્ત સગકારી અમલદારોને જ થઈ શકે !

એકાએક બહારનો દરવાજો ખૂનવાનો અવાજ આવ્યો. હું ઉતાવળે ઓસરીમાં આવ્યો ને બોલી જીકપો, 'માનિયોના વાસિંથેના !' વાઝાનો દરવાજો ખુલ્યો ને માનિયોનાની બહેનપણી માથા લથડતી ને હાથ મસળતી દોડી આવીને ચીસ પાડી જીઠી. 'માનિયોના..... આપણી માનિયોના, ઈમાનિય' "

• મેં એને મેસાડી એણે આંસુ સારતી આંખે મને બધી વાત કરી.

કેસિંગ આગળ લાઈન સીધું ચઢાણ ચડીને આવે છે ત્યાં દરવાજો મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. ટ્રેક્ટર અને આગવી રલેજ ગાડી તો પાટા ઓળંગી ગયા, પણ પાછળી ગાડીને જોડણ દોરડું તુડ્યું ને દેશી બનાવટની એ ગાડી કેસિંગ ઉપર જ ચીટકી મઈને ભાંગી પડ્યું પડી. ફાદેઈએ આ ગાડી બાંધવા જે લાકડાં આપ્યા હતાં એ બધાં

સડેનાં દનાં. આગલી ગાડીને ઘાઈનની જલાર મૂળી આપ્યા પછી તેઓ ખીજને લેવા પાછા ઘાઈન ઉપર આપ્યા ટ્રેકટર-ડ્રાઈવર, ફાઈર્સ તો લંગડો દોકરો ને માનિયોના ત્રણે મળીને દોઝડું જાંધવાની કાસિય કરી રહ્યાં દનાં. બમવાન જણે માનિયોના એ લોકો સાથે ત્યાં શા માટે પહોંચી ગઈ દની રસેજ માડી અને ટ્રેકટરની વચ્ચે એ લોકો કામ કરી રહ્યાં હતાં. માનિયોના એ લોકોને શું મદદ કરવા માગતી હતી એ કોણ જાણે ! એને પુરુષોના કામમાં માથું મારવાની હમેશની ટેવ હતી એ નહોતી કહેનો કે પેસો બાયનો ઘોડો એક વાર તેને ઉક તગાવમાં, બફર વચ્ચે પડેના બગાણમાં, કુનાડી દેવાની અચ્છી સુરી ઢસડી ગયો હતો !

એણે એ કમનસીબ કૌસિયની ઉપર જવાની જ સ્ત્રી જરૂર હતી ! એણે ઉપયોગ ઓરડો સોંપી દીધો હતો, હવે એ કાઈનીય દેશુદાર નહોતી, ચેરુસ્તોથી આવતી ટ્રેન ધસી ન આવે એવું એજીન-ડ્રાઈવર ધ્યાન રાખી રહ્યો હતો એ માનતો હતો કે ટ્રેનની આમલી ખતો ધણે દુરથી દેખાશે પરંતુ સામી દિશામાંથી, અમારા સ્ટેશન ઉપર એકખીલ સાથે જોડેનાં એ એજીનો જિંધાં ચાલનાં આવી પડ્યાં એની પાછળ ખતો નહોતી - શા માટે નહોતી એ કોણ કહી શકે ! જ્યારે એજીન જિંધું હંઠારાતું હોય ત્યારે ડ્રાઈવરની આંખમાં પાછળ બેરવા કોસસાની કણીઓ વધારે જોડે અને એને મરામત દેખાય નહીં. એજીનો ટ્રેકટર સાથે બટકામાં ને ટ્રેકટર અને માડી વચ્ચે ત્રણે માથુસોને પીસી નાખ્યાં. ટ્રેકટર બાંચી મથુ, રસેજ ગાડીના ચૂરેચૂરા ધર્ષ ગયા, ઘાઈનને તુકસાન થયું ને જને એજીનો જિંધાં વળી ગયાં.

“ પરંતુ એજીનોનો અવાજ તો એમને સલામતો જાઈ તો હતો ? ”

“ ટ્રેકટરનું એજીન બારે અવાજે પરવસાટ કરી રહ્યું હતું ”

“ મૃત દેહોનું શું ? ”

“ એ લોકોએ ત્યાં કાઈ ને જ જવા દીધાં નહીં. એ લોકોએ એ જગ્યાને ઘેરી લીધી છે ”

“ ઠાઈ એકસપ્રેસ ટ્રેન વિશે વાત કરતું હતું એ શું ! ”

નવ વાગ્યાની એકપ્રેસ અમારા સ્ટેશન ઉપરથી પૂરઝડપે પસાર થાય છે ને પછી કોસિંગ ઓળંગે છે. પેલાં ઝાંઝુનો અથડાયા એવા જ એના બંને ડ્રાઈવરો ફૂંકી પડ્યા હતા અને એથી તેઓને ઈન્જિન ચર્ક નહોતી. તેઓ લાઈન ઉપર હાથ હલાવતા સામે દોડ્યા ને એકસપ્રેસને આવતી થંભાવી દીધી...જત્રોત્તે એક પાર્ટિયું વાગવાથી ધાયલ થયો હતો. એ કસોઠામાં સંતોષ મયો હતો; જેથી અકસ્માત વખતે એ ત્યાં હતો એ વાત પકડાય નહોતી, નહિ તો એને સાક્ષી તરીકે પકડી જવામાં આવે. ‘ નહિ જાણુનારા જૂઠી સાક્ષી આપે છે ને જાણુનારા મોં સીવી લે છે. ’ ફીરાના પતિને જરાય ઈન્જિન ચર્ક નહોતી, પણ એ ફીસો ખાવા તૈયાર થઈ ગયો. ગાંડ મોંડ લોકોએ એને છાડ્યો તે કહે છે, ‘ આ બધું મારે પાપે બન્યું! મારી કાઝી ને મારો લાઈ માર્યા ગયા! ’ એ જર્કને સત્તાવાળાઓને કરજો થઈ ગયો છે, પરંતુ જેલ નહીં, ગાંડની ઇસ્પતાલ જ એની રાહ જોઈ રહી છે એ, માનિયાના, મારી વહાલી માનિયોના...”

માનિયોના ચાલી ગઈ હતી. મારા એક નીકટતા સ્વજનનું એ મૃત્યુ હતું. અને છેલ્લે દિવસે મેં એને મારું જર્કિન પહેરવા બદલ કપકો આપ્યો હતો.

પુસ્તકાની જાહેર ખમરમાં ચીતરવામાં આવેલી લાલપીળા વસ્ત્રોમાં સજ્જ કેખાતી સુંદરી દૃશ્ય સુખઅયુ’ રિમત વેરી રહી હતી.

વૃદ્ધ માથા થોડી વાર ત્યાં ને ત્યાં જ રેતી બેસી રહી, પછી જીભી ચર્કને જવા લાગી એકાએક એજો અને પૂછ્યું, “ ઈન્જિનાતિય, તમને યાદ આવે છે? માનિયોના પાસે એક જુખરા રંગની શાલ હતી. મરતી વખતે એ શાલ એ મારી તાન્યાને આપી જવા ઈચ્છતી હતી, ખમર છે ને? ”

આજા પ્રહાશમાં તે મારી સામે આઘાતભરી નજરે તાકો રહી... અલબત્ત, એ વાત હું નહોતો જુલ્યો.

ના, મને બરાબર યાદ હતું જ, “ હા, એ એવું જરૂર કહેતી હતી.”

“ તો પછી સાંભળો, અત્યારે જ એ મને લઈ જવા દઈ શકે તો સારું. સવારે તો એનાં સમસિંબ ધીઓથી ઘર ઉભરાઈ જશે ને પછી એ શાલ મને કદીય નહીં મળે ” અને વળી પાછી એ મારી સામે આશા-ભરી, પૂંઝાભરી મીટ માંડી રહી પચાસ પચાસ વર્ષથી એ માત્રિયોનાની સખી હતી અને ગામમાં માત્રિયોના પ્રત્યે સાચો પ્રેમ સેવનાર પણ એ એકલી જ હતી.

એની વાત પણ અલગત સાચી જ હતી.

“ જરૂર...જરૂર, લઈ જાઓ.”

એણે પેટી ઉઘાડી, શાલ ખહાર કાઢી અને ડમલા નીચે સંતાડીને ચાલી ગઈ.

ઉદરે એકાણુ ખન્યા હતી. તેઓ દીવાલ ઉપર ચઢીતર કરતા દોડ્યા જ કરતા હતા. દીવાલ ઉપર ચોટાડેલાં લીલા પૂંઠા એમની પીઠ સાથે ધસાતાં, જીંઘાનીયાં ધતાં રપટ જોઈ શકાતાં હતાં.

x x x

રાતના ત્રણ વાગી ગયા હતા. સવારે તો મારે શાળાએ જવાનું હતું ખારણા બધે કરીને લઈ જવા સિવાય બીજું કંઈ કરવા જેવું રહ્યું નહોતું.

ખારણા બધે કરી દેવાના! હારતો હવે માત્રિયોના આવવાની નહોતી.

ખત્તી ચાલુ રાખીને જ હું પચારીમાં પડ્યો. દોડાદોડ કરતા ઉદરે ચૂ ચૂ કર્યા જ કરતા હતા, જાણે કે વિલાપ કરી રહ્યા હતા. મારું મનજ ચાહેતું હતું, છતાં વિચારો ભટક્યા જ કરતા હતા એક અસ્વસ્થ લાગણી મારા મનમાંથી કેમે કરી નીકળતો નહોતો : માત્રિયોનાનો અદરય આજાયો ધગી વિલાપ લઈને જઈ રહ્યો હતો.

અને એકએક મારી દુષ્પનામાં વળી બીજું દરમિયાન બીડી આવ્યું : યુવાન અને કાળા વાળવાળા ફાદોઈ ફરવાળ પાસે અંધારામાં કુદાડો

હિમામીને જીભો જીભો બોનતો હતો, “જો એ મારો સગો ભાઈ ન હોત તો મે તમને મંનેને ઝાટકો નાખ્યા હેત ’

આ વમકી ખૂબામાં મૂકી રાખવામાં આવેલી પ્રાચીન તનવ રત્ની જેમ ચાલીસ ચાલીસ વર્ષ ધરમાં વાણી રહી ને હેવટે ધાર્યો ધા કરીને જ મર્યા

x

x

x

સવારે અજવાળુ થતા ગ્રામની સ્ત્રીઓ કોસિંગ ઉપર મર્યા અને માત્રિયોનાના દેહના રક્ત સજ્જા અવશેષોને એક હાથગાડીમાં નાખી, ઉપર એક ગદો કાઢ્યો. ઝોઢાડી, ગ્રામમાં લઈ આવ્યા એના દેહને નવડાવવા માટે તેમણે કાઢ્યો. ખસેડી લીધો આખુ સરીર ફૂંચો થઈ મધુ હણ પમ મિનકુન નહોતો, કામો હાથ પથ નહોતો, ફક્ત અર્ધો દેહ અને જમણો હાથ જેવોતેવો દેખાતો હતો. એક સ્ત્રી મોની, “ઈશ્વરે એનો જમણો હાથ જ બચાવી લીધો છે સ્વર્ગમાં એ પ્રાર્થના કરી શકશે .”

પછી રમરના છોડવાઓના આખા જથ્થાને ધસી બહાર ખસેડી દેવામાં આવ્યા. આ છોડવાઓ માત્રિયોનાને અત્યંત વહાના હતા. એક વાર કુમાડા જેવું લાગતાં રાતમાં એ જગી જીડી હતી ત્યારે આગથી ધરને બચાવવા દોડવાને બદલે, એ આ છોડવાઓ ગૂમગાઈ ન ગમ્ય માટે એમને ખસેડવા લામી મર્યા હતી સ્ત્રીઓએ ફરસ વાળીને સાફ કરી માત્રિયોનાના ગાખા અરીસ ને એ લોકોએ એક મોટા જૂના હાથરથાટના દુવાલ વડે ઢાંકી દીધા. પેનાં રમરેથી પોરટર તેમણે ઉતારી લીધા, મારુ ટેમલ એક ગાજુ ખસેડી નાખ્યું મુર્તિઓ નીચે, દિપાઈઓ ઉપર તેમણે એક ખરગચડો, સાદીસીધી શનપેગી જે હતી

એ શનપેગીમાં માત્રિયોના સૂતી હતી એના રોગાયવા, નિર્જીવ દેહને સ્વચ્છ ચાદર વડે ઢાંકી દેવામાં આવ્યો હતો. એનું માથું એક ઘોળા રૂમાલ વડે ગાંધી દેરામાં આવ્યું હતું એના ચહેરા ઉપર કશી જ ઈર્મિ થઈ નહોતી એ શાન્ત હતો, મૃત નહિ, જીવત લાગતો હતો.

પ્રાગજનો છેલ્લી સવાળ માટે આવી પહોંચ્યા સ્ત્રીઓ મૃતદેહના

દર્શનાર્થે પોતાનાં નાનાં નાનાં બાળકોને પણ લઈ આવી એમથી જો
કેઈ રડી પડતી તો બધી જ સ્ત્રીઓ - જેઓ કેવળ સામાન્ય કુટું-
બની મારી આવેલી તેઓ પણ - જાણે સર પુત્રવતી હોય તેમ બાળકો
કે દીવાલને અટ્ટેનીને ઊભી ઊભી અચૂક રડવા લાગી જતી. માણસો
ટોપીઓ ઉતારીને સ્થિર, શાંત બિભા હતા.

માત્રિયોનાના કુટુંબની સ્ત્રીઓ એ રડવા કૂટવાનો વિધિ કરવાનો
હતો. મેં જોયું કે સહીઓથી ચાલતો આવતો આ રડવાનો વિધિ ઠંડા
કહેળે, ગણતરી પૂર્વક, પતાવવામાં આવતો હતો. વધુ દૂરની સગી એવી
સ્ત્રીઓ શબપેટી પાસે જઈને થોડી વાર ઊભી રહેતી અને એના ઉપર
મૂકી ધીમા બબાળે રુદન કરતી. જેઓ પોતાને મરનારની વધુ નજીકની
સગી હોવાનું માનતી તેઓ છેક બાળકોમાંથી જ રડવાનું શરૂ કરી દેતી
અને શબપેટી પાસે જઈને મરનારના ચહેરા ઉપર મૂકી જોર જોરથી
રડવા લાગતી. દરેક સ્ત્રી પોતપોતાનો મરણિયો પણ બનાવી લેતી, જેમાં
તે પોતાના વિચારો ને લાગણી બ્યક્ત કરતી

મને સમજ્યું કે મરનાર માટેનો વિલાપ માત્ર વિલાપ જ નહોતો,
એમાં એક પ્રકારનું રાજકારણ હતું. માત્રિયોનાની ત્રણે બહેનો ધસી
આવી; એમણે આખા ઘરમાં ફરી વળી ધસેા કબજે લઈ લીધા, બહારી
ને અગેઠી સલાળી લીધી, પેટીને તાણુ મારી દીધું, કાદના અસ્તરમાં
સીવેલા, માત્રિયોનાએ પોતાની ઉત્તરક્રિયા માટે રાખી મૂકેલા બસો
ફળદ્રુપ કાઢી લીધા, અને આવતા જતા દરેકના કાનમાં દોલ વગાડી વગાડીને
તેઓ જાહેર કરતી રહી કે ખરી નજીકની સગી તો તેઓ જ કહેવાય.
તેઓએ શબપેટી પાસે જઈને આ પ્રમાણે રુદન કર્યું: “ઓ નાન્ની,
નાન્ની! ઓ નાન-નાન! આ દુનિયામાં તું એકલી જ અમારી હતી.
તું સુખ શાંતિમાં જીવી ચકી હોત, જીવતી જ હતી. અમે હમેશાં તારા
પ્રત્યે પ્રેમભાયા રાખતા હતા અને રહેવાનાં હતાં તારા ઉપરો આરડો
જ તારે માટે મોતરૂપ નીવડ્યો. એ અપશુકનિયાળ એરડાએ જ તારું

મેન આપ્યું ! અરે, સા માટે તેં એ તોડવા દીધો ? સા માટે અમારી વાત ધ્યાનમાં લીધી નહીં ? ”

આ પ્રમાણે માત્રિયોનાની બહેનોની રોકઠળ માત્રિયોનાના પતિના કુટુંબ સામે તહોમતનામા બરાબર હતી : એ લોકોએ એની પાસે ઉપત્તો ઓરડો તોડાવવો નહોતો બેઠવો. (એ સિવાય એમાં એક ગર્ભિત સ્ત્રીન પણ હતું : તમે ઉપરનો ઓરડો પડાવી ગયા, બહે ! પરંતુ અમે તમને આખા ધરનો કમળો તો નહીં જ લેવા દઈએ !)

માત્રિયોનાના પતિના કુટુંબીજનો, એની નણ્ણદો, યેદિમ અને ફાદેઈની બહેનો તથા અનેક બચીજીઓ આ પ્રમાણે બેઠતી રહી હતી : “ઓ કુખિવારી કાકી, કુખિવારી કાકી ! તમે તમારી જાનની બરાબર સંભાળ કેમ ન રાખી ? દલે લોકો અમારો વાંક કાઢશે — ચોક્કસ, તમે તો અમારાં વહાલાં માત્રિયોના દર્તા, પણ વાંક તો તમારો જ ગણાયને ! એમાં બાપડો ઉપલો ઓરડો શું કરે ? અરે રામ, જ્યાં મોત તમારી રાહ બેઠી બેઠું હતું ત્યાં તમે જ્યાં જ શું કામ ? ત્યાં જવાનું તમને કેઈએ કહ્યું નહોતું. અરે ભગવાન, આ તે કેવું મોત ! અરે, તમે અમારું કેમ સંભાળ્યું નહીં ? ” (આ પ્રમાણે વિવાદ હાગી તેમણે બીજાને એવો જવાબ સંભળાવ્યો કે એના મૃત્યુ માટે અમે દોષિત નથી. અને ધર રિયે અમે પાછળથી જેઈ લઈશું)

પરંતુ “બીજી” માત્રિયોના, જેને ફાદેઈ વર્ષો પહેલાં કેવળ નામ ખાતર પરણી લાગ્યો હતો એ, બરાબરી જેવા પહોળા ચહેરાવાળી માત્રિયોના, યમરેડી પાસે જઈ, કુટુંબના રાજકારણી માર્ગેથી ફત્તઈને, એના સહ સંધા રવબાવ મુજબ જુદી જ રીતે વિધાય કરતી, ફક્ત બગવા લાગી : “ઓ, મારી વહાલી નહેન, દલે તું મારી સાથે યુરસે નહિ થાય, બેઠ ને યગે ? અરેરે, આપણે કેવા વાતો કરતાં, ક્યાં જ કરતાં, હું અને તું ! હું મરીન, કુખિવારી સી છું. મને માફ કર ! તું તારી વહાલી મા પાસે પહોંચી મઈ ! ક્યારેક મારે ખાનગર જરૂર આવજો ! ઓહો...હો... હો...”

ઓહો...હો ..હો . ની દરેક પોમ, એના ગ્રાણ્ય જાણે નીકળી જતા હોય એટલી, વેદનાભરી લાગતી એનું શરીર વળ ખાઈ રહ્યું હતું. ને સળપેટીને અડોને જાહેની એ ભયંકર રીતે હીજકાં ભરી રહી હતી ત્યારે એનું રુદન ઔપચારિક માત્રા વટાવી જતું લાગ્યું ત્યારે, એનો વિજય સ્વીકારતી હોય તેમ, બીજી ઓઝો એને સમજાવવા લાગી, “હવે ખસ કરો, બહુ થયું! ચાલો, ઘેર ચાલો!”

માત્રિયોના થોડી પાછી દરી, પરંતુ તરત પાછી શબ પાસે દોડી જઈને વધુ જોતી હીજકાં ભરતી રડી પડી એટલે પછી એક ખૂણા માંથી એક અતિ વૃદ્ધ બાઈ આગળ આવી એણે માત્રિયોનાના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું “આ દુનિયામાં બે વાત વણજીકલી જ રહે છે આપણે કેવી રીતે જનમ્યાં ને કેવી રીતે મરવાનાં એ કોઈ કદીય જાણી શકતું નથી”

એ સાંજળીને માત્રિયોના તરત ચૂપ રહી મઈ એકદમ સૂણું ક્ષાંતિ પ્રવર્તી રહી

પરંતુ થોડી વાર પછી, બધીય બાઈઓમાં સૌથી વૃદ્ધ, અને માત્રિયોનાની કોઈ પણ રીતે સમી થતી હોય એવી નહિ લાગતી પેલી વૃદ્ધ ઓ, જાતે જ રડવા લાગી, ‘ઓ મારી દુખિયારી, મોઢી માત્રિયોના! ઓ દુખિયારી વાસિયેન્ના! તને કંઈરમા પોદતી જોવી એ કેટલી દુઃખની વાત છે!’

ઔપચારિક રુદન નહિ કરનારી એક વ્યક્તિ પણ ત્યાં હતી અને એ હતી માત્રિયોનાની દત્તક પુત્રી કીતા, જે ચેરુસ્તીથી આવી હતી અને જોતે માટે જ ઉપરનો એરડો તોડી પાડવામાં આવ્યો હતો અને ટાટમાળ લઈ જવામાં આવતો હતો એ સોધી રીતે અમારા જમાનાની હોયે રડતી હતી—અમારા જમાનાનાં માણસોને પણ રડવાના પ્રસંગો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે એના વાળ દ્યાજનક રીતે અસ્તમ્યસ્ત થઈ મથા દતા એની આંખો લાલ અને સૂજેલી હતી કડકડતી ઠંડીમાં પણ, એના માથાનો રક્ષકું સરી પડ્યો હતો અને

એનો હાથ એની ઠોટની ખાંધમાં નંખાયો જ નહોતો એનું એને જરા પણ ભાન નહોતું. એ એહોશ જેની એક ઘરમાં પડેલા માના રાખ પાસે આવળ ક્યાં કરતી હતી. બધાના મનમાં ખીંક પેસી ગઈ કે એ કદાચ માંડી થઈ જશે, કારણ કે એના પાંચ ઉપર કેસ પણ ધવાનો હતો.

એમ લાગતું હતું કે એનો પતિ બેવડા યુનામાં ચડોવાઈ ગયો હતો. એક તો, એ જ આ ઓરડા તોડાવીને લઈ જતો હતો ને બીજું, એક એજન્ટ-ફ્રંકર તરીકે એણે ખુશ્કા કે સિંગ ઓળંગવાના નિયમો પાળવા જોઈતા હતા. એણે રેસન બર્કને રેસનના સત્તાવાળાઓને ટ્રેકટર ખાખનમાં ભણુ કરવી જોઈતી હતી. હરાલ્સ એક્સપ્રેસમાં એ રાત્રે હજારેક મુસાફરો હતા. આજ પ્રકાશવાળા ડબ્બાઓમાં ઉપલી-નીચલી પાટલીઓ ઉપર તેઓ બધા આરામથી સૂતા હતા. એ બધાની જિંદગી જોખમમાં મુકાઈ ગઈ હતી. અને એ બધું જમીનનો એક ટુકડો હાથ કરવા માગતા અથવા તો ટ્રેકટરનો બીજો આટો બચાવી લેવા માગતા થોડા લોભિયા માણસોને પાપે !

આ બધાનું કારણ પેલો ઉપરનો ઓરડો, જેને તોડી પાડવા ફાર્દના હાથ સંભવળવા લાગ્યા, ત્યારથી જ એ શાપિત બની ચૂક્યો હતો.

ટ્રેકટર-ફ્રંકર તો ક્યારેતોય માનવ ન્યાયતંત્રના અધિકાર ક્ષેત્રને ઉકાડી ગયો હતો. રેલ્વે સત્તાવાળાઓ પણ બેવડા યુનેગાર હતા. એક આટલા પ્રમાણિયા રસ્તાનું કેસિંગ દગવાળ વગરનું રાખવામાં આવ્યું હતું અને પેના એજન્ટોને લાઈટ વગર હાકવામાં આવ્યા હતાં આથી જ પડેલા એ લોકોએ જધો દોષ પીધેવપણા ઉપર ટેળવાનો પ્રયાસ કર્યો ને પછી કેસને અદાલતનો બહાર જ પતાવી દેવનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.

પાટા વાંડા વળી ગયા હતા અને લાઈનમાં એવું તો બંધાણ પડ્યું હતું કે ત્રણ દિવસ ચૂકી રેલ્વે બચ્ચદાર બંધ રહ્યો, માંડીઓ

ખીજી લાઈન ઉપર ઘર્ષ ને જતી હતી. એ ત્રણે દિવસ ચાપેટીઓ ધરમાં જ રાખવામાં આવી હતી તપાસ પૂરી ઘર્ષ ત્યાંથી તે ફક્ત વિધિ સુધીના ત્રણ દિવસ શુદ્ધ-શનિ ને રવિ એવીસે કલાક લાઈનનું સમારકામ ચાલતું જ રહ્યું સમારકામ કરતા મજૂરો કંકડની ઠડીમાં કામ કરી રહ્યા હતા એટલે મરખી તથા પ્રકાશ માટે તેઓ રાત્રે તાપણ સગમાવતા એ માટે તેઓ પાછળની રેલેજ ગાડીમાંથી કોસિંગ ઉપર વેરાઈપેડમાં ને પછી ત્યાં જ પડી રહેતાં લાકડાં ને પાટિયાના ઉપયોગ કરતા હતા.

પહેલી રેલેજ ગાડી દંજ ત્યાં જ, કોસિંગથી થોડે દૂર એવી જ અક્ષય ઊભી હતી આ તૈયાર રેલેજને ફક્ત એથી જવની જ બાકી હતી અને ખીજીને તો કદાચ તાપણમાંથી સગમી જતી જય વવાની હતી - આ અકામલ કાળી દાદીવાળા ફાદેઈના હાથને આખોય શુદ્ધવાર ને આખોય શનિવાર પીડતી રહી એની દીકરી ગાડી ઘર્ષજવાની તૈયારીમાં હતી, એના જમાઈ ને માથે ફાજદારી ચુનો તોળાઈ ન્હો હતો, એના પોતાના ધરમાં પુત્ર મરેનો પડ્યો હતો અને થોડે દૂર ખીજી ધરમાં, એક વાર જોને એ ચાહતો હતો એ સીનું મુઠ્ઠું પડ્યું હતું એ સખ પાસે ધડીબર જ દાદી પકડીને ઊભો રહ્યો અને પછી ચાલ્યો ગયો. એનું વિદ્વાજ કપાળ ચિતાથી ધેરાવણું જણાતું હતું. અનમત એ પેલાં ધમારતી લાકડાં સગમાવી દેનાતાં કેવી રીતે બચાવતાં અને માનિ થોનાની જહેનોના રાજકારણને કેવી રીતે ખરાસ્ત કરવું એની જ ચિંતા કરતો હતો.

તાસ્તોવોનાં માણસો વિષે વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે એનો ફાદેઈ જ એવો નહોતો મિનકન, પ્રજાની મિલકત, અથવા તો મારી મિલકતને આપણા “હિનો” ગણાવવામાં આવે છે। જો તમે તમારું “હિન” જતું કરો તો લોકો માનશે કે તમારી જાતને હાની પાડી છે, તમે મરખ બન્યા છો.

એક ધડીય થોભ્યા વગર કે આરામ લીધા વગર, ફાદેઈ ગામથી રેલનના ને રેલનથી ગામના કે એક અમલદાર પાસેથી ખીજી અમ-

લદાર પાસે ચાંટા ખાધા કરતો હતો. એ લોકોની સમક્ષ, પોતાની લાકડીને ટેક વધુ પડતો નીચો વળાંતે ઝૂકતો અને એ એમને આજીજી કરતો : ‘ આ ધરડા માણસ ઉપર દયા કરો ને ઝોરડાનાં લાકડાં લઈ જવાની રજા આપો, સાહેબ ! ’

અને એને મંજુરી મળી ફાર્દેઈએ એના બાકીના છોટરાઓ, જમાઈઓ અને બત્રીજાઓને એના ઘર્યા, સમૂદાયેનરમાથી ઘેરાએ મેળવ્યા અને બગાણવાળા ફેસિંગની સામે પારથી તથ્ય ગામડાં ઓળંગીને આવતા બીજા લાંબા ચક્કરવાળા રસ્તે થઈને માત્રિયોનાના ઝોરડાના અવશેષો એણે પોતાના વાડામાં લાવીને ફાલવ્યા રવિવારે વહેલો સતારે તે આ કામ પતાવી શક્યો

x x x

રવિવારે નમતે પહેારે રામોને દફનાવવામાં આવ્યાં. એ મુઠ્ઠાં ગામની વચ્ચે એનાં ઘર્યા ગયાં ને પહેલું ક્યુ લઈ જવું એ બાજતમાં સર્ગાવહાલાં વચ્ચે બોલાબોલી થઈ. પછી એક ખુશ્બી રસેજ ઉપર બે ગમપેટીઓને—કાકી ને બત્રીજાને સાથે સાથે સુવાડાવામાં આવ્યાં અને વચમાં એ ગામડાં ઓળંગ્યા પછી આવતા કચ્છસ્તાનમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. રસ્તો બરફ કીચકવાળો થઈ ગયો હતો અને ઉપર ફેણચારીનું મમગીન આકાશ વિસ્તરેયુ હતું; ઠંડો દિવસ પવન ફૂકતો હતો, એથી પાદરીઓ દેવળમાં જ રાહ જોતા બેઠા હતા, તાલનોવો સુધી બાવી શક્યા નહોતા.

મુઠ્ઠાં પાછળ બજનો ગાણુ લોકોનું ટોળું ચાલતું હતું. ગામની પાદરીઓ એમાંના મોટા બામના પાછા વળી ગયા.

રવિવાર સુધી માત્રિયોના ઘરમાં સ્ત્રીઓની આવજા ચાલુ જ રહી. એક વૃદ્ધા યા પાસે બજનો ગાણુ કરતો હતો. માત્રિયોનાની બહેને આટાફેરા કગતો બહીમાં જળતણુ નાખ્યાં કરતો હતો એક વાર માત્રિયોના દુબી કાઈ ખાણુમાં કાથળા બરીને જે કાલસો ઉઠાવી લાવી હતો એ કાલસો અત્યારે બહીમાં સળગી રહી હતો. અને એની

લાલ જ્યોતમાં જાળીના ગોં આસપાસની હવા ચગચરી રહી હતી. ધરમાં પડેલા ગમે તેવા લોટમાંથી એ લોહા બેસ્વાદ રોટલા પકાવી રહ્યા હતા.

દફનવિધિ પૂરા થયો ને સાંજ પડવા આવી એટલે અમે બધાં જમણુ માટે બેઠાં થયાં સવારે જ્યાં રાત્રી પડ્યું હતું એ જગ્યા ઉપર ટેમલોની હાર ગોઠવવામાં આવી આરભમાં અમે ટેમલો ફરતે ઊભા રહ્યાં તે માત્રિયોનાના એક વૃદ્ધ નણ્ણદોઈએ પ્રાર્થના ઉચ્ચારી પછી અમારા દરેકના પ્યાવામાં 'ગીયું' ગીયું મધ ને થોડું ગરમ પાણી રેડવામાં આવ્યું, જે અમે મૃતાત્માઓની યાદમાં રોટી કે ખીજુ કથુબ સાથે લીધા વગર ચમચાથી ચાટી ગયાં પછી અમે થોડું ખાધું ને સાથે વેદહા (દાર) પીધા; જેથી વાતોચીતોમાં થોડો ગરમી આવી પછી જેમી લેનાં પડેલા અમે ઊભાં થયાં અને “અનત યાદ”નું ગીત ગાવા લાગ્યાં. (એ લોકોએ મને સમજાવ્યું કે આ ગીત જેવો પીરસતો પહેલાં ગાવાનું હોય છે) પછી તો પીવાનું વધુ ચાલ્યું હવે એ લોકો વધુ મોટામોટાથી વાતો કરતાં હતાં અને એ માત્રિયોના વિષેની નહોતી જ નણ્ણદોઈએ બડાસ દાકિવાની શરૂઆત કરી “ખ્રિસ્તી બધુઓ, તમે જોયું જ આજે એ લોકોએ ઉત્તરક્રિયા બ્યવરિથત રીતે અને શાંતિથી કરી, એવું કારણ તો છે કે પાદરી મિખાઈન મને ઓળખે છે. એ જાણે ■ કે મને આ વિધિની ખરાબર ખબર છે બાકી તો, પાદરીઓ વાંધા કહે ને વહેલા વહેવા અપણને ઘેર પાછા વળાવી દે બસ, એટલામાં બધું આવી જાય ”

જમણુ છેવટે પૂરું થયું પાછાં બધાં જિભા ચળા તેઓએ “ એ પૂણ્યશાળી હતી .” નું ગીત મધુ ફરી ત્રણ વાર “અનત યાદ”- નું ગાન કરી મધાં પરણુ આ વખતે અવાજ ધોધરા, જસરા બની મધા હતા, ચહેરા પીધેન જણાતા હતા અને આ “અનત યાદ” માતાં કોઈનામાંય લાગણીનો અસ માત્ર જણાનો નહોતો.

પછી મુખ્ય મુખ્ય મહેમાનો ચાલ્યા મધા અને ફક્ત નજીકનાં સર્ત્રા જ રહ્યાં. તેમણે સીંગરેટ કાઢીને સગાઓ ટોળટપ્પાં ને કુશમસ્કરી-

એ ચાલવા લાગી. માત્રિયોનાના પતિ અને એના લાપતા પણા વિષે અજ્ઞતા ઉદ્વેગ થયો. માત્રિયોનાનો નજીદોષ મને અને માત્રિયોનાનો એક અનેવી જે મોચીનો ધધો કરતો હતો તેને—જાતી ઠાકોને ખાતરી આપી રહ્યો હતો, “એ માર્યો જ ગયો છે, થેફિમ ચોક્કસ માર્યો ગયો છે। જે એ જીવતો હોય તો એને પાછો કરતો કોણ રોકવું હતું ? મને તો ખાતરી હોય કે વલનમાં માર્યા કરતા જ મને ફાંસીએ ચઢાવવાનો છે, તો પણ હું તો ચોક્કસ પાછો આવું!”

મોચીએ માથું ધ્રુણાવી સમતિ આપી એ હશ્કરમાંથી છટકી ગયો હતો અને કદીય પોતાના દેશની બહાર ગયો નહોતો આખાય મુદ્દ હશ્મ્યાન એ એની આ પાસે ભડકિયામાં સતાઈ રહ્યો હતો

બધામાં સૌથી ઘરડી એવી પેવી કડક અને ઓછામોલી વૃદ્ધ રાત ત્યાં જ રોકાઈ પડી અને અગેડી આમળ બેસી રહી. પચાસ પચાસ, સાઠસાઠ વરસના આ ‘જુવાનો’ના આવા અવુજાજતા ઉશ્કેરાટને એ બાઈ શાંત નફરતથી નિદ્રાળી રહી હતી

અને આ ઘરની દીવાલો વચ્ચે જીછેરેલી દુખિયારી દત્તક પુત્રી રસોડામાં ભરાઈને રહી રહી હતી

x

x

x

કાદેઈ માત્રિયોનાના મૃત્યુ નિમિત્તેના જન્મણમાં આવ્યો નહોતો, કદાચ એને ધીર એના છોકરાનું જન્મણ રાખ્યું હશે એટલે, પરંતુ એ પછીના થોડા દિવસમાં બે વાર એ આ ઘરમાં ગુસ્સાભર્યો આવી ગયો ને માત્રિયોનાની બહેનો અને પેલા એના બનેવી સાથે — પેલા ભાગેકુ મોચી સાથે — ગરમાગરમ ચર્ચા કરી ગયો

આ ચર્ચા મકાનના દરબજા ખોલેલી હતી એ મકાન માત્રિયોનાની બહેનોમાંથી ઠાઈને કે પછી દત્તક પુત્રીને મળવું જોઈએ એ બાબત ઝગડો પડ્યો હતો તેઓ એ ઝગડો અદાલતમાં લઈ જવા સુધી પહોંચી ગયા હતા, પરંતુ પાછળથી સમાધાન ઉપર આવ્યા, કારણકે તેઓ બરાબર જાણતા હતા કે અદાલત બેમાંથી એકે પક્ષને ધર સોંપશે નહીં અને

અને માગ છલ્લા સમિતિને જ સોંપી દેશે. તેઓએ આ પ્રમાણે સમાધાન
 કર્યું. એક મહેનને બકરી આપવામાં આવી, મેં ચીને પરણેલી ખીજી
 મહેનને ધર આપવામાં આવ્યું અને ફરિદેએ તો “ આ ધરનું એકેએક
 સાકરું પોતાને હાથે ગોઠવ્યું ” એટલા ખાતર એને, ઉપલા ઓરડાનો
 કાટમાળ તો એણે ક્યારનોય પોતાના વાડામાં ઠાનવી દીધા હતા, એ
 ઉપરાંત, બકરી રાખવાની ગમાણનો બાગ અને વાડા અને નાગ વચ્ચેની
 આખીય વાડ પણ આપી દેવામાં આવી

વળી પાછા આ સદાનો અસદુષ્ટ છુટો માંભી અને દર્દી મુક્ત થઈ
 ગયો. અને અપગ બની ગયો. વળી પાછા એણે પોતાના બાકીના પુત્રો
 અને જમાઈઓને બેમા કર્યા ને ગમાણ તથા વાડ તોડારી નાખી
 એ મધ્યાં સાકરડાં જાતે જ ગાડામાં બરીને તે પોતાને ત્યાં લઈ ગયો.
 ફક્ત છલ્લા ફેરા વખતે જ એ પોતાની સાથે—એ વખતે નહિ
 છટકી શકેલા એવા—૮-ડી માં બણના આ-તોશકાને મંદમાં તેડી
 લાવ્યો હતો.

x

x

x

વસત મેસનાં સુધી એ લોકો માત્રિયોનાના ધરમાં રહ્યાં એ પછી
 હું પણ નજીકમાં રહેતી માત્રિયોનાની નજીક સાથે ગહેવા ચલ્યો ગયો.
 આ નજીક ધણી વાર માત્રિયોનાની વાત કાઢતી એણે મને માત્રિયોનાના
 જીવનનું એક અગળણ પાસુ દેખાડ્યું એ કહેતી. ચેક્કિમ માત્રિયોનાને
 આહુતો જ નહે તો તે કહેતો, મને અર્વાચીન ઢગનાં બણેના માણસો
 જેવાં કપડાં પહેરવાં ગમે છે, જ્યારે એ જુની આમડિયા ઢમે પહેરે છે
 એને જ્યારે લાગતું કે માત્રિયોનાની કંઈ માગણી નથી, ત્યારે એ જાણેતા
 બધા પૈસા પીવામાં વેડફી નાખતો એક વાર એની સાથે હું શહેરમાં
 કામે ગઈ હતી ત્યાં એણે એક રખાત રાખેલી અને એ ત્યાં જ પડી
 રહેવા માગતો હતો.

એ બધું માત્રિયોનાની વિરુદ્ધ જ બોલતી ‘ એ ફૂવડ હતી એને
 કોઈ ચીજવસ્તુ વસાવવાનું જાન નહેતું એ પૈસા પણ ખચાવી

સકતી નહીં એ કુકર પણ રાખતી નહીં; કારણ કે એક યા બીજા કારણસર કુકરો પાળવાં એને ગમતાં નહીં. અને એ મૂરખી વગર પૈસે બીજાનાં કામ પણ કરી આપતી.” (એ વખતે માત્રિયોના એમ કહેતી કે એની વાડી ખેડવાની જરૂર છે અને હજી ખેતવામાં મદદ કરવા પૂરતાં માણસો મળી શકવાનાં નથી.)

માત્રિયોનાની નણદં એ વાત પણ કબૂલ કરતી કે ‘ એ પ્રેમાળ હૃદયની અને સરળ હતી, ’ પણ એથી એ એની દયા ખાતી અને એને વખોડતી.

એની નણદંની આ વિરોધી ટીકાઓ સાંભળ્યા પછી જ મારી નજર સમક્ષ માત્રિયોનાનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું. હું એની સાથે રહ્યા છતાં જો કદીય નહોતો સમજી શક્યો તે હવે સમજ્યો.

હા, ગામમાં દરેક ઘેર કુકર હવે, પણ માત્રિયોના એ પાળતી નહી. કેવળ ખોરાકે સિવાય એની કશી જ માંગ નથી હોતી એવું કુકર પાળવું એથી સહેલું કામ આ દુનિયામાં બીજું કયું હોઈ શકે? દિવસમાં ત્રણ વાર તમે એની બૂબ સંતોષો, એને જિવાડો ને પછી એનું મળું કાપી નાખો, અને તમને જોઈ એ તેટલું માંસ મળી જાય!

પણ માત્રિયોના એ નહોતી કરતી....

ચીજવરણ વસાવવાની પણ તે પગલા કરતી નહીં.... વરણો ખરીદવાની ને પછી એની પ્રાણુથીય વધુ જાળવણી કરવાની માયાકૂટમાં એ કદી પડતી નહી.

સુદર વસ્ત્રો પહેરવાનો શોખ એને લાગ્યો નહોતો—જદ્યુરત અને અણગમતી વરણોને સુદર જનાવનારાં વસ્ત્રો!

એનો પતિ પણ એને સાચી રીતે સમજ્યો નહોતો અને એ પણ એને ઠાડી ગયો. પોતાનાં જ બાળકો એણે ગુમાવ્યાં હતાં, પણ માયાળુ સ્વભાવ છોડ્યો નહોતો. એની જાહેનો અને નણદો માટે પણ એ અત્યણી હતી, વગર પૈસે બીજાનું કામ કરવું હારથારથ પ્રાણી હતી, એણે

મરતાં સુધી કોઈ ચિત્તકળ જમા કરી નહોતી એની પામે હનાં : ફક્ત એક મદુ-સફેદ મકરુ, એક લગડી જિનાડી ને થોડા રમરના છોડવા ..

અમે બધા જ એના માઠ પરિચયમાં રહ્યા હતાં અને છતાં એ વાત કદીય સમજી શક્યાં નહોતાં કે માત્રિયોના એક એની પૂણ્યદાણા સ્ત્રી હતી, જેના વગર પેલી કહેવત મુજબ, કોઈ મામકુ ધરતી ઉપર ટકી શકે નહીં.

—કોઈ સહેર પણ નહીં.

—અને આપણે આખો દેશય નહીં

જન્મદિને.....* | દિબાર ડર

અનુ. : સરલા જગમોહન

એ વૃદ્ધ પતિ-પત્ની જમીયાના સાકડા ખાકડા પર બેઠાં હતાં, પાનખરનો સૂર્ય તેના પર અખચેદના વૃક્ષની થોડીક ડાળખીઓની અંતે તેમથી ખરતાં પાંદડાંની છાયા પાડી રહ્યો હતો. પરાના એ જમી-યામાં નિસકુલ શાન્તિ હતી. એક પીણું પાંદડું અર્ધું. વૃદ્ધા રાખોડી રંગનાં મોંજની જોડ ગૂંથી રહી હતી; અને બાજુમાં બેઠેલા એનો પતિ, સોપાના ચકચકાટે જો એને જાગતો ન રાખ્યો હોત તો, કદાચ ઊંઘી જ ગયો હોત.

“દિબાર ડાસો મરણ પામ્યો છે,” વૃદ્ધે નિદ્રાધેરા સ્વરે કહ્યું. સવારમાં સમાચાર આપવાનો એનો ઈરાદો તો હતો; પણ દિવસ દર-મ્યાન એ વાત એના મનમાંથી નીકળી ગઈ હતી.

“શું કહ્યું ?” વૃદ્ધાએ પૂછ્યું. એ બરોબર સજાગી ચકતી નહોતી.

“દિબાર ડાસો મરી ગયો.” વૃદ્ધે ફરી વાર વવારે મોટેથી કહ્યું.

“શું થયું હતું એને ?” સ્ત્રીએ પૂછ્યું

“આપધન કર્યો,” વૃદ્ધે ઉત્તર આપ્યો.

વૃદ્ધાએ ગૂંથવાનું ચાતુ રાખ્યું

“આમ તો દીક્ર દતો,” એ બોલી.

“મારા દરતા એ બે વર્ષે જ મોટો દતો,” વૃદ્ધે કહ્યું.

* ગ્રીક દત્તકયાના એ વૃદ્ધ પાત્રો - ક્લિસ્ટન અને બોસિસને ક્વિથસે પૂરમાંથી બચાવી લીધા હતા એમની જૂનીને મંદિરમાં પલટો નાખી એમને ત્યાંના પુરોહિત તરીકે સ્થાપી એક વરદાન પણ આપ્યું હતું (જે બધાં વર્ષો પછી ફર્યું) કે એક ખીલતું મૃત્યુ વેશનું ન પડે તે રીતે જન્મે એક સાથે જ મરણ પામશે. એમના મૃત્યુ પછી ક્વિથસે એમને આકે વૃક્ષ અને લોહના વૃક્ષમાં પલટો નાખ્યાં હતા અને એ જન્મે રહેવાની ડાંગી એકબેકમાં ચૂંચાઈ જતી હતી.

“ તડકો તપી રહ્યો હતો,” સ્ત્રી બોલી.

તડકો તપી રહ્યો હતો. વૃદ્ધ ચિચારમમ મેઘા હતો. થોડી વારે બોલ્યો. “ એને દારૂનું વ્યસન હતું.”

“ શું ? ” સ્ત્રીએ પૂછ્યું : “ સરખું કેમ બોલના નથી ? ”

“ હું કહતો હતો કે આખું ચે પેન્શન એણે નગો કરવામાં વાપરી નાખ્યું ” સ્ત્રીના કાન તરફ મોઢું કરીને વૃદ્ધે ધટિા પાડી કહ્યું : “ દારૂમાં આખું ચે પેન્શન એણે ખર્ચી નાખ્યું ” અખરોટના વૃક્ષ પરથી બીજો એક કથ્યાર્થ પાંદડું ખરી પડ્યું. ધીરે ધીરે ચકરાવ એ પાંદડું નીચે આગ્યું, તેને વૃદ્ધે થોડી વાર તો જોવા ક્યું. “ આજ નો તડકો કેવો સરસ, હફ આપે તેવો છે ! ”

હું તો ફરવા જઈ છું ” વૃદ્ધે જીભા ચર્તા કહ્યું.

“ ધ્યાન રાખજો સરીઠ ન લાગી જાય રૂમાવ લઈ આવું ? ”

“ ના, નથી જઈતો,” વૃદ્ધાએ કહ્યું.

તડકો કેવોકે લામતો હતો તે જોવા વૃદ્ધે હાથ લગાવી ચેચિાનો પાછલો ભાગ આગળથી ધરી જોયો. “ પણ તો ચે હું લઈ જ આવું છું. ઓકટોનરમાં તડકાનો કંઈ બગેસો નહિ. સગદી લાગના વાર ન લાગે ”

વૃદ્ધ લટાર મારીને ધેર પાછો ફર્યો ત્યારે લમલમ સાજા થવા આવી હતી વાદળાં ધેરાઈ ગયાં હતાં. ઓવરકોટની અંદર મિઠેમાસ કેકીનાં ફૂલના ગુચ્છાની વચ્ચે છુપાવીને પત્નીને માટે જન્મદિનની ભેટ તરીકે એ દિવસિંગ - એઈડ (સાંભળવાનું યત્ર) લઈ આવ્યો. હતો. એ ભેટ ખરીદી સમય તે ખાતર એક આખું વર્ષ એણે સિમરેટ જતી કરી હતી. પરંતુ હવે, પરસાળમાં દાખલ થતાં એના મનમાં સઠા સજવગી આવી બેઠયી. પોતે એને ચરમાવી તો નહિ દે ? એ ખરોખર સંભળી ચકતો નહોતી એ વાત તે પોતાના મનમાં કમૂત કરવાની નહોતી. અને તો ચે હજુ ગઈ કાલે જ સાવ જ નજીકમાં જદ્દક ફૂગી ત્યારે કાઈ ખારણું ઠોકતું હતું એમ ધારી, ખારણા તરફ જોઈને એણે કહ્યું હતું. “ આવો ! ”

વૃદ્ધે રસોડામાં જઈને કહ્યું : " હું આવી ગયો છું. ક્યારે જમીશું ? "

" ફટલી બધો વાર લગાડી તમે ! " વૃદ્ધાએ કહ્યું.

" ફરવાની બહુ ગમ આવી, " વૃદ્ધે કહ્યું.

" જમવામાં આજે તાજું માંસ છે. "

વૃદ્ધ એક લખાકો બોલાવ્યો. " ફટલાય વખતથી તાજું માંસ ખાવા મળ્યું નથી. "

" જન્મદિવસની જેટ લાવીને મને ઉપાધી કરાવના નહિ. પાછા, " વૃદ્ધા બોલી. " પૈસા હું બધા જ ખર્ચી બેઠી છું અને પેન્શન તો હજુ એક આડવાડિયાં સુધી આવવાનું નથી. "

" એ તો આપણે જમે તેમ ગમડાંએ જઈશું, " વૃદ્ધે કહ્યું.

" આ માંસ હું રાધી લઉં ત્યાં સુધી તમે જરા ટેમલ જોડવી લો, " સ્ત્રીએ સૂચના આપી.

બહાર વરસાદ પડતો હતો અને તેના ડીપા બારીના કાચ પર જોરથી એકધારા પડી રહ્યાં હતાં. વૃદ્ધે આજના વિચિત્ર પ્રસંગને યાદ કરી બહાર પરસાળમાં ટેમલ જોડવી નાખ્યું બારીઓના કાચ પર વરસાદ પટકાઈ રહ્યો હતો. પરંતુ વરસાદના એ ટપટપ ઉપગત કંઈક દૂરથી આવતો થોડો થોડો વારે બંધ થઈ પાછો સરે ગયો. એક બીજો ગડગડાટ પણ સંતારી રહ્યો હતો. બારીની નજીક જઈને વૃદ્ધે દાન માંડ્યા. પવન એટલે જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો હતો કે અખરોટના વૃક્ષની ડાળીઓ જોસમેર હાલી જોડતી હતી તેનો અવાજ અદર પણ સંભળાતો હતો. ત્યાં તો એકાએક સામેના ઘરમાં પ્રકાશના ચોટકા દેખાતા જાંઘ થઈ ગયાં. વૃદ્ધે એકદમ પડો નીચે ખેંચી લીધે. અને હોલમાં જઈને બારણે તાજું મારી દીધું. અત્યાર સુધી દુલ્લસ આ ઘર સુધી પહોંચ્યું નહોતું — તે હવે અડી પણ આવી મધ્ય લાગતું હતું. હવે તો મચીનચનનો ધડધાટ પણ સંભળી શકતો હતો. વૃદ્ધ રસોડામાં ગયો. ત્યાંથી લસણ સાથે રંધાઈ રહેલા માંસની, મોમાં પાણી આવી ગય તેવી, ગ્રંથ આવતી

હતી અને તેના ખદખદ અવાજમાં બહારનો અવાજ સંભળાતો નહોતો.
વૃદ્ધને થયું કે હજુ એણે એને દિવરીન-એઈડ નહોતું આપ્યું તે સારું
જ થયું હવે

“શું કરો છો ?” સીએ પૂછ્યું “ખાતલું કાં બધ કરો ?”

‘ વરસાદ ઝપટાઈ રહ્યો છે ’

“તો શું થઈ ગયું ?” સીએ પૂછ્યું

“સૂસવાટો કરતો પવન વાય છે, ” વૃદ્ધે હિતર આપ્યો ‘ અંદર
પાણીની વાછટ આવશે તો આપણે જ પાણી લૂછવું પડશે ’

“અમથા મહારાઓ છો ” સી બોલી ‘ મને તો કંઈ પવન
ફૂકતો સંભળાતો નથી ’ પાસેથી જ ઝાળાઓ છૂટવાનો અવાજ આવ્યો.
થોડા સમયના ધડાકા હતા, પણ મોટે ભાગે તો મશીન-મનના એક
પત્રી એક ઝપટાનધ યતા ધડાકા જ વધારે સ્પષ્ટ સંભળાતા હતા.
વૃદ્ધ વળી આગના બારણા પાસે ગયો. પરસાળમાંથી પસાર થતાં થતાં
મિથેઈમાસ ડેઝીનાં ફૂતોનો મુચ્છ અને દિવરીન-એઈડ એણે તકિયા
નીચે સતાડી દીધાં. હુલ્લડ હવે ધરની લગોલગ આવી ગયું હવે
સફાઈએ રસોડાનું ખાતલું ને બારી બંધીયા પર પડનાં હતાં વૃદ્ધ
પરસાળમાં પાછો આવ્યો અને ટેબલ સાફ કરીને ટેબલકલોથ, ચમચા
કાઠા, પ્લેટ વગેરે ટ્રેમાં મૂકી રસોડામાં લઈ ગયો.

“શું કરો છો આ ?” સીએ પૂછ્યું “અહીં રસોડામાં
શું કામ ?”

“મને એમ છે =

સી વૃદ્ધની સામે આવીને બિભો ‘ મારા ચક્રેખાન, આજે મારો
જન્મદિવસ છે અને મારા જન્મદિને આપણે પરસળમાં જમીએ છીએ
તે ખૂનો મથા છે શું ? સીએ કહ્યું અને હસી અને એનો ચહેરો
ચરમથી લાલ થઈ ગયો.

વૃદ્ધના ચહેરા પર પણ રંગ આવી ગયો “હું તો ખૂલી જ
ગયો કેમ ખૂની ગયો તે જ સમજાવું નથી ”

“કમ વધો નહિ,” સ્ત્રી બોલી. “જરા હોલમાં જુઓ તો ? મને લાગે છે કામક બારણું ઠોકે છે.”

“આટલું મોટું ?” વૃધ્ધે પૂછ્યું.

“શું કહ્યું ?” સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“આટલું મોટું કામ ના આવે,” સ્ત્રી તરફ ઝૂકીને વૃધ્ધે ઘટિ પાડ્યો.

“પણ મને સંભગાય છે ને, કામક બારણું ઠોકે છે તે ?” સ્ત્રી બોલી.

વૃધ્ધ હોલમાં ગયો અને બારણા પર કાન માર્યા. અને લાગ્યું કે હમણાં થોડી વાર પહેલાં જે ધડાકો સંભાળાયો હતો તે એલોકોના બગીચાના દરવાજાની સામે જ થયેલો હોવો જોઈએ. એ બેવડો નમી ગયો અને ત્યારે એને ખ્યાલ આવ્યો કે એકાદ છૂટી-છવાઈ ગોળી તો બારણું વીંધીને યે અંદર આવી શકે. રડિયો-જેમીંગ સ્ટેશનની જેમ, પવનના સસવાટમાં અને અખરોટના વૃક્ષના અધંર ખખડાટમાં રસ્તા પરના અવાજો ફૂંપી જતા હતા. પરંતુ વૃધ્ધને લાગ્યું કે ધર બગી આવી રહેલા વજનદાર બૃતના મમલાનો ધડકા અવાજ એણે સ્પષ્ટ સાંભળ્યો હતો વગી બીજો ધડાકો થયો.

“આલો, જમવાનું તૈયાર છે,” રસોડામાંથી સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો.

“જરા વારમાં આવું છું,” વૃધ્ધે મોટે સાદે જવાબ દીધો.

“કામ આવ્યું હવે ?” સ્ત્રીએ રસોડામાંથી પૂછ્યું.

“કામ નહોતું,” વૃધ્ધે જાણે સાદે બોલ્યો.

“મને સંભગાવું નથી શું કહો છો તે,” સ્ત્રી બોલી.

“કામ નહોતું,” વૃધ્ધે મોટેથી કહ્યું. ત્યોંથી એના દુખના ચુક દેહમાં કદી પરસેવો વાળ્યો નહોતો; પણ અત્યારે એના હાથ અને કપાળ તરમોળ હતાં.

“હવે તો ચાલો, નહિ તો ખાવાનું કંડું પડી જશે,” સ્ત્રીએ કહ્યું.

“હમણાં જ આવું છું,” વૃદ્ધ મોટેથી બોલ્યો. “ફૂતરી વિધવા આવી છે કે નહિ તે જોઈ લઉં જરા”

દોલમાં અંધારા ખૂણમાં ફૂતરી તેની બારડીમાં નિરાતે પડી હતી. હજુ એ હાફ્ટી નહોતી વૃષ્ટિ એને માથે હાથ પસવારો. સમ-મશીન-મનના થોડા ધડાકા થયા પરંતુ પ્રકૃતિના કુપક અવાજોની વચ્ચે હવે એ અવાજ ધીમો થતો જતો હતો. હવે ઝાળાઓ થોડે દૂર ફૂટતી હતી

“જમવા કેમ આવતા નથી ?” સ્ત્રી સોડામાંથી બોલી “ખવાનું ખરાબ થઈ જશે”

“હમણાં જ આવું છું, પીરસ, “વૃદ્ધે ખાટા પાડીને કહ્યું.

પત્નીને જ જન્મદિન ઝીજવવા સંતાડીને રાખેયો ખાટસો લઈ પહેરેસો કોટ ઉતાવળે સોફા પર ફમાવી એણે ઘેરા રમતો ખીંચે કોટ પહેરી લીધો. પણ કાન તો સરવા જ રાખ્યા

“આટની વાર સુધી કેમ હતા ?” સ્ત્રી એ રસોડામાંથી પૂછ્યું .
“તબિયત તો ખરાબ નથી ને ?”

“ના રે, કેમ ?” વૃદ્ધે મોટેથી કહ્યું. “મસ્ત છું ને !”

વળા એ દોનમાં મથો ને બારણે કાન માંડી સંજીવ રહ્યો. ઉશ્કેરાટમાં આપોઆપ એણે લાઈટ કરી નાખી. એ અંધારા દોલમાં વીજળીનો પ્રકાશ ફેનાઈ મથો અને પાછા આવીને એને સ્વીચ બંધ કરવી પડી એણે રૂમની બત્તી પણ જુઝાવી નાખી. રસોડાનું બારણું ખોલ્યું ત્યારે એ એમનું પ્રિય સ્થાન પ્રકાશમય, એકાદ પિક્ચર પોસ્ટકાર્ડ હોય એવું, લાગ્યું. તૈયાગ ટેમલની સામે જૂનાં પણ સ્વચ્છ દાર્ગા વરત્રો પહેરીને બેઠે-ની, ચાન્ત બાવે હસી રહેલી એ વૃદ્ધા તરફ એણે એક નજર નાખી. એણે માથું રૂપેરી હવ્વ અને લાંબા ચમકતા મૂંઘવાના

સોયા એના હાથમાં રહી ગયા હતા અને રાખોડી રગનાં મોળ એના ખોળા પર ઝૂની રહ્યા હતાં ખારણું ખોલ્યું તે એણે સાંભળ્યું નહોતું, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. ગઠરાટમાં પિત્તાગની પટ્ટી જડેલા ઊખરમાં એણે જરા લચડિયું ખાધું આ વખતે હોલની દિશામાંથી ખારણું ઠોકાવાનો અવાજ બહુ જ સ્પષ્ટ સંભળાયો.

“ઓહા! આખરે તમે આવ્યા ખરા!” સ્ત્રી બોલી.

“ત્યાં કેમ ઊભા રહી ગયા છો?” ખારણું વધારે જોરથી ઠોકાયા ખુણામાંથી ફેનરી એક વાર ભસી, પણ ખારડોટમાંથી બહાર આવી નહિ.

“પાછળ શું સતાડ્યું છે?” સ્ત્રીએ પૂછ્યું “પાછા તમારી યુક્તિઓ અજમાવી ત્યાં છો કે શું?”

“કેઈકે ખારણું ઠોકે છે,” જુધે કહ્યું.

“ના, કેઈ ઠોકતું નથી,” સ્ત્રી બોલી “મને તો કંઈ સંભળાતું નથી.”

“કહુ છું કે કેઈકે ખારણું ઠોકે છે,” જુધે ધારે પાડ્યો.

જુધા હસી જુદને એક ઠંડી ઝૂળરી આવી ચર્ષ આત્મ-સતો પના એ રિમતથી, તૈવાર પડેલા ટેનનની સુવચનાથી, અને પ્રકાશમય રસોડાથી હવે એ એક જ કદાળી ગયો હતો. ફરી પાછું ઠોકકે માનણું ઠોકી રહ્યું. “હજુ મેં તને સંભળાતું નથી?” જુધે સ્વસ્થભાવે પૂછ્યું. ખારણામાંથી પસાર ચર્ષ, આ વખતે તે ખુલ્લું જ નહેવા દઈ, જુદ પાસમાં પાછો આવ્યો.

ખારણે એવડું તાણું મારેલું હતું એક અપરિચિત યુવાન ગુદા પર હાથ દાખવતો અદર આવ્યો એનું મોઢું લોલિથી ખરડાયેલું હતું “મારી પાછળનું ખારણું બંધ કરી દે,” એ બોલ્યો. “અને બત્તી જુઝાવી નાખો.”

“શુ જોઈએ જ તારે, બેટા ?” વૃદ્ધની પાછળ ખુલ્લા બારણામાં
ઊભેલી ઓએ પૂછ્યું

“મારો મુદામાં જોણી વાગી હોય એવું લાગે છે,” યુવાન બોલ્યો

“એલો શું કહ્યું ?” ઓએ પૂછ્યું “મને સંભળાવું નથી—એણે
શું કહ્યું ?”

“એ ક્ષમાયો છે,” ઓના કાન તરફ નમીને વૃદ્ધે કહ્યું

“કાંટા પાડે મા,” યુવાન બોલ્યો “હજુ યે કદાચ એ લોકો
મા મહાનની આસપાસ ઊભતા હોય ”

“શુ કહે છે એ ?” સ્ત્રીએ પૂછ્યું “તમે બન્ને બધું જ
બબડી રહ્યા છો ?”

વૃદ્ધ ઓના તરફ નમીને બોલ્યો “ એ કહ્યું કે એને જાણમાં
જોણી વાગી છે ”

“શુ ?”

“જાણમાં,” વૃદ્ધ બોલ્યો

વૃદ્ધા એ યુવાન સામે જોઈને દસી ને બોલી “ત્યાં ખૂણામાં
ચેલી ખુરશી પર બેસી જા, બેટા જરા થોભા આનું શું કરવાનો
વિચાર કર્યો છે ?” બંને જણા અદર આવી મવા અને ઓએ ખાતરું
બધ ક્યું તે પછી એણે વૃદ્ધને પૂછ્યું “આને અહીં જ રાખવાનો છે ?”

વૃદ્ધ એને જોઈ રહ્યો

“અહીં તો એ નહિ રહી શકે,” વૃદ્ધાએ કહ્યું “એનાં કપડાં
લોહીપ્રકાશ જ એને સુવાડવો ક્યાં ? સોફાને એ આખો લોહી લોહી
કરી મૂકે મોલનારને ઘેર લઈ જોએ. એ લોકોને તો ત્રણ રૂમ છે ”

“પણ એ લોકોને ત્યાં ખાલી જિજ્ઞાસું એકે નથી તો ?” વૃદ્ધે
કહ્યું

“દારૂનો ખાટલો નાંચે કેમ મક્કી દેતા નથી ? પેલા ડોસા તિમારને
ત્યાં લઈ જાઓ ત્યાં હવે એક ખાલી જિજ્ઞાસું છે ”

હજુ એતે દફનાઓ ચે નથી," જલ્લે કહ્યું. " એને લાઇ જવા હજુ એ લોકો આબ્યા નથી."

ફોરેરી વાળના જથ્થા નીચેથી આ વખતે એની સામે જોતાં જુદા હસી નહિ ' અહીં નહિ રહી શકે એ,' એ જોલી. ને પૂછ્યું : " જાધર્મા ક્યાં જાખમ થયેલો છે ? "

" મને ખબર નથી," જલ્લે કહ્યું.

" સોદા પર એ લોહીના ડાઘા કરી મૂક્યો," સી જોલી : " અહીં નહિ રહેવા હજી હું એને."

" અહીં તારાથી નહિ રહો સકાય, ખેટા," હોલર્મા ખમ લંખાવી ખુરશી પર ખેડેના યુવાનને જુદાએ કહ્યું. હજુ એ એક હાથ ગ્રુદા પર દમાવી રહ્યો હતો. " મારા ગયુ દીકરા યુદ્ધર્મા માર્યા ગયા છે એ ચે તને જણાવી હજી. એ મોરએ ગયા હતા અને ત્રીજાને એરો-કોસવાળા-ઓએ જાળીએ દીધા હતા. બહુ યર્ષ ગયુ મારે માટે. હવે અમને રહેવા દે...જતો રહે, ખેટા તારા પર ગુસ્સે નથી થતી હું. પણ જતો રહે ! આ ધરમાં જે મરેલાને માટે જ જગા છે."

યુવાન ત્યાનો ત્યાં ખેડો રહ્યો

" મે શું કહ્યું તે તને સંભળાયું નહિ ? " સીએ પૂછ્યું : " અમારી પાસે જઆ નથી મારા વર નને પડોશીને ત્યાં લઈ જશે..."

પંદર મિનિટ રહીને જલ્લે પાડો આબ્યો ત્યારે જુદા મોળાં ગુંથતી ટેમલ પાસે ખેડેલી હતી. એ ખેડી તવીર્મા ધીમા ગેસ-સ્ટવ પર ખાવાનું પડેલું હતું જલ્લે કોટ કિતાર્યો અને હોલર્મા હે-ગર પર બારાવી દાફનો બાટલો લઈને એ રસોડામાં આબ્યો, અને બાટલો ટેમલની વચ્ચેવચ મૂક્યો.

" આ બાજુ આવો તો, તમારા કપડાં પર એણે ડાઘા પાડ્યા લાગે છે."

“ કયાં ? ” પૂછતાં વૃષ્ઠિ પોતાનાં કપડાં પણ નજર કરી

“ આ બાજુ આવો, ” સ્ત્રીએ કહ્યું “ તમારા કાવર અને ખમીસ પર સુદાં લોહીના ડાખા પડેલા છે ”

વૃદ્ધના કોલર અને ખમીસ પર જ નહિ પણ એની ટૂંકી ધેળા મૂઠ પર અને મોંના એક ખૂણે પણ લોહી દેખાતુ હતુ

‘ અરે, તમને તો નાકમાંથી લોહી નીકળે છે, ’ સ્ત્રી એ લી ‘ રૂમમાં આવો તમને સુવાડી દઉં ’

“ કંઈ જરૂર નથી, ” વૃષ્ઠિ મ્હુ “ ખુરશી પર બેઠા બેઠા જ હું મધુ પાછળ રાખીશ ” પણ પરસાળ સુધી પહોંચતાં જ અચાનક એના પગ લથડ્યા સ્ત્રીને લાગુ કે એના જીવા દેહને ટેકા આપી એ પલગ સુધી નહિ લઈ જઈ શકે એટલે રસોડાના બારણામાં ધકેલે એ એના સોફા પર લઈ ગઈ અને વૃદ્ધના ખિરસામાંથી રૂમાલ કાઢી એના નાક નીચે દાખ્યો અને એ સપાટ સૂઈ શકે તે સારુ હળવેકથી એના માથા નીચેથી તળિયો કાઢી લીધો મિએસ્માસ ડેઝીનાં ફૂલ અને દિયરીય-એઇડ ભોંય પર આવી પડ્યા વૃદ્ધાએ તે લઈને સોફાની સામેના ટેમલ પર મૂકી દીધાં સારે નસીમે લોહી વહેલું અટકાવવા વૃદ્ધા પાસે ખનામાં થોડુંક રૂદ્ધ ડોકની પાછળ એણે બીનું પોણું મૂક્યું અને એના બૂદ કાઢીને જૂનો ચોક્કડીવાળો કામળો પગ પર ઢાંકી દીધો પણ વૃદ્ધના નાકમાંથી લોહી એવું તો ધસી આવતુ હતુ કે સ્ત્રીએ એનાં નસકોળાંમાં મૂકેલું રૂ તો જરા વારમાં લોહીથી તરમેળ ધઈ મધુ આજી લીટા રગતો સોફા પણ લોહીથી ખરડાઈ ગયો પડેલો કીચો કરી વૃદ્ધાએ બારી ખોલી ફરી પાછા વૃદ્ધે મશીન-ગનમાંથી ધડાકા સાંજળ્યા

“ જતો જાંધ કરી દે ” એ બોલ્યો ”

સ્ત્રીએ જતો જાંધ કરી દીધો

“ ખુલ્લા પવનથી જરા ઠીક લાગે છે ? ” એણે પૂછ્યું

‘ હા, ’ વૃષ્ઠિ કહ્યું “ તને મળ્યું ? ”

“હા,” સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો.

“તપાસી જોયું ?”

“હજુ તપાસી જોયું નથી;” સ્ત્રીએ કહ્યું. “પણ હમણાં તમે કંઈ જોસો નહિ તો સારું.”

“ગુરુસે ન ચર્ચક, રોઝ,” વૃદ્ધ જોડ્યો: “છમ્મું છું કે તું તેના ખરાબર કિપયોગ કરે.”

આમે ૫ મને ખરાબર તો સંભળાય જ છે,” સ્ત્રીએ કહ્યું. “આટલા પૈસા ખર્ચ્યા તો જ કેવી અસોસની વાત !”

‘ગાળીઓ છૂ છેટે તે તને સંભળાય ?’

“હા, સંભળાય છે. પણ હમણાં તમે કંઈ જોસો નહિ,” સ્ત્રીએ કહ્યું.

“અધારામાં તને વધારે સંભળાય છે, ખરું ?” જુધે પૂછ્યું.

“હા,” વૃદ્ધાએ જવાબ દીધો. “હજુ ચે લોહી નીકળે છે ?”

“કાશુ જાણે,” જુધે કહ્યું. “કદાચ બધે ૫ થઈ ગયું હોય.”

હવે તો ઘરમાં બીજુ ૩ પણ નહોતું, અને બીના પોતાથી કંઈ વળતું નહોતું, વૃદ્ધના નાકમાંથી લોહી તો ધસી જ આવતું હતું. પોતે ડોક્ટરને જોલાવવા બહાર જઈ રહી છે તેવો વૃદ્ધને ખ્યાલ આવે નહિ એટલા માટે કમાદમાંથી એણે આવરકોટ પણ લીધો નહિ.

“ક્યાં જાય છે, રોઝ ?” રસોડાનું બારણું ખૂનતાં વીજળીના પ્રકાશની પીળી લગભગ આકૃતિ રૂમમાં ધસી આવતી જોઈને જુધે પૂછ્યું.

“હમણાં જ પાછી આવું છું,” સ્ત્રીએ કહ્યું. “ખનતાં યુધી રસોડામાં મોરીની આસપાસમાં ક્યાંક થોડું ૩ પડેલું છે.”

જરા વાર તો રસોડાના ખુલ્લા બારણામાં એ અવાજ સંભળવા શકી રહી. વૃદ્ધ માટે એણે સેવેલા પ્રેમભાવે એને એની અવશ્યકિત

પુનઃ ખક્ષી દીધી હતી. નજીકમાં જ આડેધડ છૂટતી ગોળીઓનું ધડ-
ધૂમ થતું હતું; અને એ ધડાકાઓની વચ્ચેના સમયને વર્ણનો સ્પષ્ટ
કરતો મંદ ધ્વનિ બરી દેતો હતો. માથે રૂમાલ બાંધીને એ સ્ત્રી બમીયાની
વચ્ચેથી દોડી મઠ અને મોતનારના બમીયામાં થઈને બહાર રસ્તા પર
નીકળી મઠ; રસ્તાની બત્તીઓના ચૂરે ચૂસ થઈ ગયા હતા અને રસ્તા
પર અંધકાર બ્યાપેલો હતો. પગ નીચે ઝાંટા ઉડાડતાં આભોમિયાં એનાં
સ્વચ્છ કાળાં કપડાંને મંદાં કરી દેતાં હતાં. બધાં જ ઘરોના પડદા નીચે
ખેંચાઈ ગયા હતા અને બત્તીઓ છુટાઈ મઠ હતી. માત્ર એકલ દોકલ
ગોળી છૂટતાં કે કોઈક વાર એક સામટા ધડાકા થતાં માનવીનું અસ્તિત્વ
છવું થવું હતું. એ અંધકારમાં વૃદ્ધા દોડતી મઠ; પણ એના હોઠ
તો બપથી મૂંઝ રહ્યા હતા. ગોળીઓ છૂટતી હતી તે કરતાં આ અંધ-
કાર વિશેષ બપમેરક હતો. કારણ કે ગોળી છૂટ્યા પછી શું આવે તેનું
અંધકારમાં પ્રતીક રહેલું હતું.

દોડતાં દોડતાં વૃદ્ધા વચ્ચે વચ્ચે જીવે આઠાસમાં જોઈ લેતી હતી.
ત્યાં પણ એકધારો ઝાંટાચેતો અંધકાર જ બ્યાપેલો હતો. પોરટની દિશામાં
પણ હંમેશનો સાથ ઉભલ આજે દેખાતો નહોતો. વૃદ્ધાએ પ્રાર્થના
પણ કરી નહિ—એ તો કેવળ બપ પામી મઠ હતી. પછીના રસ્તા પર
પણ અંધારું જ હતું. એની આંખો હવે અંધારાથી ટેવાઈ મઠ હતી
અને ક્યાં ખાલી જગ્યા હતી અને ક્યાં કંઈક પડેલું હતું તે એ પારખી
શકતી હતી. અને જે વસ્તુઓ દેખાતી હતી તે તેની આકૃતિ-દીનતાને
લીધે વધારે નિહામણી લાગતી હતી. એ રસ્તાની સામી બાજુએ દોડી
મઠ. ત્યાં એ વસ્તુઓ પ્રમાણમાં ઓછી હતી હજુ એ પટકાષ પડી નહોતી.
એ અંધકારની પાછળ જો કોઈ માનવીની દસ્તી ન હોય તો કદાચ
એ સુખેથી મૃત્યુ પામી શકે. ડર તો એને માનવીનો લાગતો હતો.

ડોકટરના ફ્લેટ પર પહોંચવા એણે કાર્વ માર્ફસના સ્કેવેરના છેક
છાં સુધી જતો એક સર્કિડો રસ્તો વડાવવાનો હતો. અકસ્માત જ નાસ
પામતાં બમી મચેલી એક બત્તી દૂરને ખૂણે હજુ મે બળી રહી હતી. એ

બસીથી ચે આગળ એક બેવડ વળેલી આકૃતિ આજા અજવાળામાંથી વરસાદમાં ચમકારો કરતી દોડી ગઈ. રસ્તા પરથી એ રકવેરમાં અંધકાર જ દેખાતો હતો, અને ચારે બાજુ સન સન કરતી ગોળાઓ છૂટચે જતી હતી. ડોક્ટરનું ઘર એ રકવેરની પાછળ હતું.

મરીન—મનની બસીએ ખૂણા પરના એક ઇલેક્ટ્રી બારી પર અર્ધ—ગોળાકારે પ્રકાશ ફેક્યો. બે ગોળાઓ વૃદ્ધને વીધી ગઈ. ડોક્ટરના ઘરથી થોડાં ડગલાં દૂર હતી ત્યાં જ એ ફસડાઈ પડી, એનો મહેરો આકાશ બધી જિએ ચઈ ગયો. એણે આંખો બંધ કરી નહિ. એને કાંઈ પીડા થતી નહોતી અને કલેક તો પોતે ઘણી સુખી હતી એવો અનુભવ પણ એને ચઈ ગયો. આધાર લઈ ચકાપ એવું કંઈ હવે એને માટે રહ્યું નહોતું. થોડી વારે ધણું લોહી વહી ગયું ત્યારે એને કય લાગવા માંડ્યો—પરંતુ માનવીનો નહિ.

સોફા પર સતેલા વૃદ્ધનું પણ ધણું લોહી વહી ગયું. એની હાલત એટલી નમળી થઈ ગઈ હતી કે કેટલીયે વાર સુધી એને ઊંધ આવી ગઈ. જિએ ત્યારે એને ઠંડી લાગતી હતી. ચોકડીવાળો કામચોડા એણે જિએ સુધી ખેંચ્યો. બારી પણ બંધ હોત તો સારું થાત—પાનખરનો ઠંડો પવન સીધો સોફા પર આવતો હતો. એણે પત્નીને બૂમ પાડી પણ વ્યર્થ. જવાબ જ આવ્યો નહિ. રસોડાનું બારણું ખુલ્લું હતું ત્યાંથી ગેસસ્ટવ ઉપરની તવીમાં થતો ધીમો બુડબુડ અવાજ આવતો હતો.

“રોડ,” એણે બૂમ પાડી ટેબલ પર ઠાળા રંગના દિવરીંગ—એઈડ તરફ નજર જતાં એને થયું : “એને સારુ આ લઈ આવ્યો તે હીક જ થયું,”

એને બારી બંધ કરાવવી હતી; પણ પત્ની જવાબ દેતી નહોતી. વળી પાછું નાકમાંથી લોહી નીકળે એ બીકે એ જિભા ચવાનું સાદસ કરતો નહોતો. એ બારીમાંથી પવન સાથે વરસાદની ઝાપટ પણ અંદર

આવી જતી હતી. દિયરીંગ-એકઠા ખરીદી લાવ્યો હતો તેનો એને સંતોષ થયો. હોલના ખૂણામાં ફૂતરીએ જાંઠાટો કપો ત્યારે તો એ સફાળો ઊભો થઈ ગયો. સ્ટૂલ ખેંચીને ફૂતરીની બાસ્કીટ પાસે બેઠો ત્યાં સુધીમાં તો પહેલું બચ્ચું બાસ્કીટમાં તેના ગુલાબી પંજા ઉછાળી રહ્યું હતું. તેની જીવડા જેવી લામતી પૂંછડી વધારે પડતી લાંબી હતી. નીચેની ભજમનું એક પડ પ્રવાહીથી ભરાઈ ગયું. હોલમાં થઈને આવેના પ્રકાશ જ એ ખૂણાને અજવાળી રહ્યો હતો. ધર આખામાં સ્તબ્ધતા બેપેલી હતી. ફૂતરી સુદા બળ એકઠું કરીને મૂંગી મૂંગી કાશિશ કર્યું જતી હતી. નવજાતનો કાળો રૂંવાડીને ચારી રહેલી જીભનો કંઈ અવાજ માત્ર આવતો હતો. પીડ થાય અને ચાટવાનું બંધ થાય ત્યારે ફૂતરી પહેલા જન્મેલા બચ્ચા તરફ મથું ફેરવી જતી હતી અને કુખ શમતાં વળી પાછી વફાદાર લાલ જીભથી તેને ચાટવા માંડી જતી હતી. રૂમમાંથી વારે વારે બારીના મજગરાનું ચડ-ચૂં સંભળાતું હતું.

૪૫થે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને ચિંતાથી એના પેટમાં ધૂનરી થઈ આવી. કાચ જેવા ટસિયાની અંદર દેખાતું બીજું બચ્ચું પશુ કાળું જ હતું, ધરમાં બધું શાન્ત હતું. માત્ર રસોડામાંની તરીમાં થતું શુક્રશુક્ર સંભળાતું હતું. રસ્તા પર હવે એળાઓ છૂટતી નહોતી. બાસ્કીટ પાસેથી ઊઠીને રસોડામાંથી પત્નીને બોલાવો લાવવાની વૃદ્ધની દિંમન ચાલી નહિ. ફૂતરીએ એની ડોક કમાનની જેમ વાળી ત્યારે ૪૫થે એને પોતાની હથેળીનો ટેકા આપ્યો. ફૂતરીએ પોતાનો ભાર આગલા બે પગ પર નાખી દીધો અને એના અક્રમ થયેલા સરીરના એકએક રનાયુ કપો ગયા. ફૂતરીને ત્રીજું બચ્ચું આબું ત્યાં સુધીમાં પહેલું બચ્ચું તો ધાવવા પશુ મંડી મથું હતું. બીજું બચ્ચું કટાયેલા બારણા જેવો કચડ કચડ અવાજ કરતું હતું. ત્રીજા બચ્ચાની છટ્ટી પડેલી નાબિનાગમાંથી લોહીનું ટીપું ભજમ પર પડ્યું.

નવા જન્મેલાં આ કુરકુરિયાને પવનના સપાટાથી ઠંઠી ન લાગી જાય તો સારુ. ૪૫થે જઈને બારી બંધ કરી દીધી. આ કુરકુરિયાની

એને દયા આવતી હતી અને તે સાથે જરા તિસ્કાર પણ આવતો હતો પોતાનું ધોણું માથું હાથમાં પકડીને વૃદ્ધ સ્ટૂલ પર બેઠો હતો ત્યારે ફૂતરીએ જરા વાર માટે પડખું ફેરવ્યું અને એની સામે તે નેત્ર રહ્યો. વૃદ્ધે એને પંપાળાં કયાંય સુધી પોતે ફૂતરીની ચાટી રહેલી જીભનો અવાજ સાંભળતો સ્ટૂલ પર બેસી રહ્યો હતો તેના તેને ખ્યાલ ન હતો યાદ પણ એને લાગ્યો નહોતો. ઠોઠ વિચિત્ર સુખનો ભાવ એના અંતરને ભરી રહ્યો હતો. પોતાના વિચારમાં એ એવો લીન થઈ ગયો હતો કે પત્ની હજુ રસોડાના પાછવા બાજુએ થઈ પાછી આવી નહોતી તેની એને નવાઈ પણ ન લાગી. ફૂતરીની પૂંછડી વળી અક્કડ થઈ ગઈ—વળી પાછી પીડ આવવાની શરૂઆત થઈ હતી.

આદમ અને ઈવ | યુરી દાસાકોવ

અનુ • અનિરુદ્ધ પ્રહારક

ચિત્રકાર એમિયેલ હિતર તરફના શહેરની એક હોટેલમાં રહેતા. માછી મારોના ચિત્રો દોરવા તે અહીં આવ્યો હતો. શહેર વિસ્તૃત સ્થળાવળી હતું — એમાં વિશાળ ચોક હતા, શેરીઓ હતી અને વૃક્ષોની ધગધગા રસ્તાઓ હતા; અને એને કારણે શહેર ખાલી દેખાતું હતું. શબ્દ હતી નીચા, વેરવિખેર વાદાં જુખરાં અને સફેદ ઝાકગથી આચ્છાદિત જમતો પર પશ્ચિમ તરફથી દોડી આવતાં, દિવસમાં કંઈ કંટાળીયે વાર વરસી જતાં અને સરોવર શહેર તરફ ધીરે ધીરે ખસ્યા કરતું — સંસારની દિવાલ પેડે એમિયેલ મોડે સુધી પધારીમાં પડ્યો રહ્યો, જુખ્યા પેડે સીમારેટ કૂક્યા કરી અને વરખાદથી રેના નીનારતી બારી તરફ જોતો રહ્યો તેની નીચે ધરોનાં ઝાપરાં આગળનું પ્રતિબિંબ ઝીલવાં હિસાસીનતાથી ચગકનાં હતા તમાકુના ધુમાડાથી અને હોળના કમરાઓમાં હોય છે એવી કેઈ વિસિષ્ટ દવાથી કમરો ધુમાતો હતો એવું નાચું દુખવા સાચું કાનમાં સનત ગજુગજાટ સંભળાયો અને હૃદયમાં અચર નવાર પીડા થયા કરી બાળપણથી જ એમિયેલમાં સંક્રિતનો ચમકારો વરતાયો હતો હવે પચ્ચીસ વર્ષે એના હાવમાવમાં એક પ્રકારની ધિક્કારની સામણી વગતાતી હતી. ટળતી પાંપણો અને નીચલા હોઠમાં તિરસ્કાર અને થાક વરતાતો અને એની કાળી આંખો સુસ્ત તેમજ મગફળ જણાતી એણે વેત્તવેટનું જાકોટ પહેલું હતું, ખેલાડીઓ પહેરે છે એવી હેટ મૂકી હતી, અને મેદિશાઈથી હેટ ઝુકાવીને ખિચામાં દાઘ નાખીને, શેરીઓમાંનાં લોકો અને જે કંઈ સામે દેખાય તેની સામે જાણે જ એકાદ જેપ્પાન નજર નાખીને એ ચાલતો હતો. પણ દરેકની સ્મૃતિ એ સાચી લેતો, જેની એવી જાંધી અવિનાશી તીક્ષ્ણતા હતી કે એને જાણે એના હૃદયમાં દુખાવો થતો.

એને શહેરમાં તો કરું જ કરવાનું નહોતું એથી એણે પોતાના

કમરામાં ટેબલ પાસે માથું પકડીને બેસી રહીને, કે નીચે બોજનગટકનું બારણું ૧૨ વાગે ખૂલે એની રાહ જોતાં જોતાં ક્યારેક આબોડીને, સવાર પસાર કરી, અને જ્યારે સમય થયો ત્યારે એ લયડતા પગે નીચે ગયો અને દરેક વખતે પરસાળમાં રહેલા ચિત્ર તરફ તિરસ્કારથી જોતો ગયો. ચિત્રમાં પાસેનું સરોવર, એની અંદર પડતા વહેણાઓ સાથે અને અકુદરતી જાણુડિયા ખડકોના ઘર પર ઊગેલા ઠીંગરાયેલાં બચ્ચાં વૃક્ષોની નારંગી રંગની અકુદરતી ઝાડી સાથે, દોરેલું હતું. ચિત્રમાં પણ ચાર દત્તી.

બાર પર જઈને એણે આંડીને આઈર આપ્યો. એની અંદર ત્રાંસી નજરે જોતાં અને એ ટળા ન જાય તેની સાવધાની રાખીને તે ધીમેથી પી ગયો. પીધા પછી એણે સીગારેટ ચેતાવી અને ચારે બાજુએ જોઈ લીધું; કારણ કે એ પહેલો ધકો આપનારી ઉખાતી અધીરાધી રાહ જોતો હતો. એ જાણતો હતો કે એનાથી એને કંઈક સારું લાગશે અને પોતે પ્રેમથી પ્રધુ અવસ્થિત કરી શકશે—જિંદગી, લોકો, શહેર અને વરસાદ પણ.

એ પછી એ બહાર જશે, વિકાની સાથે કંઈ જવું, શું કરવું અને કેવી રીતે જીવે જવું એનું આશ્ચર્ય અનુભવતો શેરીમાઓમાં ફરશે બેએક કલાક પછી એ કમરામાં પાછો આવ્યો. એ વખતે એની આંખો ધેરાતી હતી. એ પધારીમાં પડ્યો અને ઊઘી ગયો.

અને જ્યારે એ જાગ્યો ત્યારે ફરી પાછો નીચે રેસ્ટોરાંમાં ગયો. હવે દિવસ તો લગભગ પૂરો થવા આવ્યો હતો બારીઓની બહાર બધું ધૂધળું ઘઈ ગયું હતું અને જ્યારે સાંજ પડી ત્યારે રેસ્ટોરાંમાં જાત્રા બેન્ડ વાગી ઊડ્યુ. ત્યહોરા શણગારીને છાકરીઓ અંદર આવી, નાનાં ટેબલ પાસે બેઠકોઓમાં બેઠી, મીઠું જેવી વાનગીઓ ચૂસવા લાગી; દારૂ પીધો, જે કાંઈએ કહ્યું તેની સાથે નાચ કર્યો અને સુખના અનુભવનું અને જાંચો જિંદગીના નવાનું મહોરું પહેલું. એગિથેવે મોટા, પરિચિત અને ધુમાડાથી ભરેલા ખંડમાં દુઃખથી ચારે બાજુએ જોયું. એને છાકરીઓ પ્રત્યે, નાચ કરનાર ધંધાદારી પુરુષો પ્રત્યે, વાંધો નાખતી

પિપુડીઓ અને ઠોઠાનાં પડખવાળા બનાર બેન્ડ પ્રત્યે, અગુચિદર ખોરાક પ્રત્યે અને વેઇટ્રેસ દ્વાગ ચોક્કસ રીતે ઝાઝા અપાતા રથાનિષ્ઠ વોદકા પ્રત્યે પશુ છૂં

મધરાતે રેસ્ટોર્ગ બધ થયું એમિયેન લથડિયું ખાતો એના ત્રીજા માળે પહોંચ્યો, ખાતણા પાસે અથડાયો એટલે સિસકારો એના મોંમાંથી નીકળી ગયો, કપડાં કાઢ્યાં ધીમો ગજગણાટ કર્યો, દાંત ધસ્યા અને ઊંધે માથે અવકારમાં ફેંકાયો — સવાર સુધી

એ દિવસ પશુ અન્ય દિવસો જેવા જ હતો, પશુ ખીજ દિવસે જે વાગ્યે એ વિદ્યાની ટ્રેન પર ગયો એ વહેનો આવી પહોંચ્યો હતો અને 'નેટફોર્મ' પર તેમજ એમ-મિસ્તારા સાથેના ઉનારુઓ પર એકાદ નજર નાખીને એ સીધો જ નાસ્તા-ગૃહમાં ગયો એક વખત એવો પશુ હતો જ્યારે રેલ્વે-નેટફોર્મનું માત્ર દશ્ય એને હરેકરી મૂકતું અને કાટકવાની લાવસાથી એને બરી હતું

જી ચી અને રાતા વાળવાળી એક વેઇટ્રેસ એને વોદકા લાવી દીધી

‘કૃપી છોકરી છો’ એમિયેન બમડ્યો એની આંખો લોભી આનંદથી એને અનુસરી, અને જ્યારે ફરીથી એ એની પાસે આવી ત્યારે એ મોઝ્યો

‘આજ સુધી જિંદગીમાં જેને શોખ્યા કરું છું તે જ તું

ખચકાયા વિના વેઇટ્રેસ હમી વચકગ દરેક જણ પાસેથી એ આવું સાંભળવા ટેવાયેલો હતો રેસ્ટોરન અને રાતા વાળવાળી વેઇટ્રેસને ફરીથી જોવા કદી ન આવવાના હોય એવા લોકો અડધી એક કલાક માટે અદર આવે અને બમડના મેસે—સામાન્ય રીતે અસમ્મતાથી બરેતુ

“મારે તને ચીનરવી પડશે,” એમિયેન મોઝ્યો, કઈક ડાકટો બનીને. “હું કનાકાર છું”

વેધદ્રેસે ઝાસ ઝેગિયેવના ટેબલ પર ખસેડ્યા અને હસી: ગમે તેમ પણ, આવું સાંભળવું તેને મગણું હતું.

“સાંભળ, હું પ્રતિજ્ઞાવાન છું. આખું પશ્ચિમ મને જાણે છે। બેઠા”

“કલાકારો આવે છે પણ તે અમને ગીનરવા માટે નહીં.” એ કંઈક અ-રશિયન એવા સ્વરભારથી બોલી.

“તું કેવી રીતે જાણે?” એણે તેની છાતી તરફ જોયું.

“ઓહ, અમને માછીમારો જોઈએ અને કામદારો—સિગ્નલમેન. અથવા તો લાકડાના દેવળવાળો એક ટાપુ છે ત્યાં તેઓ જાય. તેઓ આવે છે — મોસ્કોથી, લેનિનગ્રાદથી. એ બધા જ તમારા જેવા હોય છે — માથે ખેમાડીના જેવી હેટવાળા—”

“ખરખાઓ હોય છે એ બધા.” અને આવતી ટ્રેનનો અવાજ સાંભળનારા ઝડપથી એણે કહ્યું, “વારુ, ફરી મળીશું આપણે, ખરું? તારું નામ?”

“જાના.”

“તું રશિયન નથી, ખરું?”

“ના, ફિન. યુઓનાલેઇનન.”

“મરવા કે એ નામ.” ઝેગિયેવ વોદકાને પૂરો કરતાં અને ખાંસી ખાતી ખમડ્યો.

પૈસા ચૂકવ્યા, ઝાન્નાના ખલાને દગાઓ અને પ્લેટફોર્મ પર છોળળતો ચાલ્યો ગયો. “શી ખરાબી છે સ્ત્રીની!” આજા શૂરા રમના એકસ્પ્રેક્સના ડબ્બાઓ એની પાસેથી પસાર થતા ગયા તે સાથે આંખોને ફેરવતો એ વિચારી રહ્યો. આખને લાગેલા ચાકથી એને ચક્કર આવતા હોય એવું લાગ્યું અને એણે મોં ફેરવી લીધું “એ પીણું નહોતું પીવું જોઈતું,” શ્વપમનસ્ક રીતે એ વિચારી રહ્યો અને વિકાના આગમનના વિચારથી એકાએક ગભરાઈને એણે સીગારેટ ચેતાવી.

હિતારુઓ તો ટ્રેનમાંથી નીકળી રોડનની બહાર જતા પથ દત્તા એણે નિસાસો મૂક્યો, સીમારેટ ફેંકી અને વિકાની શોધમાં જીપડયો વિકાએ તેને પહેલાં જોયો અને ઘૂમ મારી, કોફી અને એણે જીનના કાળા કેટમાં આવતી વિકાને જોઈ ઘાટ બંધ કર્યા વિનાનો—જૂનતો હતો અને એના દીયણેથી ધોલાતી રક્ટની કિનાર જીછળનાં મોજાનો આધાર રચતી હતી.

વિકાએ ચરમાતાં મોજામાં દકાયેસો પોતાનો હાથ આપ્યો સૂઈથી સફેદ થયેલા, ટૂંકા અને અસ્તમ્બસ્ત વાળ એના કપાળ પર ઝૂક્યા હતા. એ વાળમાંથી એની તિરછી તાતાર આંખો એમિયેવ તરફ જોઈ રહી હતી કંઈક અપભીત, અને સૂકા ફાટી ગયેલા હોઠવાળું એનું કીરમણ રંગનું સજ્જડ મોં બાળકની પેઠે અડધું ખુલ્લું હતું.

‘હેલો,’ એણે કહ્યું અને કંઈક રમુજી અને ચમરાકીભર્યું, આગમથી તૈયારી કરી રાખેલું, એ કંઈક કહેવા જતી હતી પણ અંત થઈ ગઈ.

એમિયેવે વિકાના મળા પર લપેટાયેલા પારશ્વર્થ રોકર્સ ઉપર નિષ્કારણ નજર જડી દીધી હતી, અને તેણીની નિશાનિયાના જેવું વર્તન કરી એની ચળકતી સુટોસ જૂટવી લીધી હતી પણ અને જણા રોડનમાંથી એક મોટા માર્ગ પર આની મર્મા.

“તારો ચહેરો, મને તે હો, કાંઈક ચડેલો લાગે છે..” વિકાએ કહ્યું અને “કેમ ચાલે છે?” કહીને પોતાની આંગુળાણું જોઈ લીધું.

“મને તો મને એવું છે.”

“હા?” એમિયેવે મળામાંથી ન મને એવો અરાજ કાઢ્યો ધૂણા દર્શાવવા એ હમેશાં આવો અવાજ કરતો.

“પીધેલી હાલનમાં છે?” વિકાએ પોતાના હાથ ખિરસામાં ખોસી દીધા અને માથું નમાવ્યું એના વાળ આમળ ઝૂક્યા.

“હા!” એણે ફરીથી કહ્યું, વિકા તરફ આંખના ખૂણામાંથી જોતાં વિકા બહુ જ ધાટીથી હતી અને એનાં કપડાંમાં, અવ્યવસ્થિત વાગમાં, બોલવાની રીતમાં, કંઈક ઉતરામણું—મોરકાના રહેવાસીઓમાં.

હોય છે એવું—તત્ત્વ હતું. ઉત્તરના પ્રદેશમાં એમિયેવને આવું એણું
જોવા મળ્યું હતું. મોરકોમાં તેઓ બહુ એછી વાર મળ્યા હતા અને
એક ખીમને બરાબર ઓળખતાં પણ નહોતાં. વિકાનું આગમન અને
એણે લીધેલો રાજ બહુ સુશીમને મળેલી હતી તે એ જાણતો હતો;
અને એને મંધ આવી ગઈ હતી કે તે મને તે માટે તૈયાર હતી—આ
બધું એને કઈક અનપેક્ષિત અને વિચિત્ર લાગ્યું હતું.

“ઝીઝોની ખામતમાં તો હું નશીમદાર છું.” આનંદિત આશ્ચ-
ર્યથી એણે વિચાર્યું અને જાણી કરીને હાથનાં મોજાં પહેરવાને બદલે
ઊભો રહી ગયો. જો કે ખરેખર તો વિકાને પીઠ પાછળથી જોવા મટે
એ ઊભો રહી ગયો હતો. વિકા ધીમી પડી ગઈ. અરધા ફરીને એણે
પ્રત્યાર્થક દૃષ્ટિથી એમિયેવ તરફ જોઈ લીધું. અને પછી શાન્તમનરહ
રીતે દુકાનો અને રસ્તે પસાર થનારાઓ તરફ જોયું.

પાછળથી પણ તે સુંદર સાગતી હતી; અને એ આમળ ચાલી
ન ગઈ પણ ધીમી પડી ગઈ અને પ્રત્યાર્થક દૃષ્ટિએ એણે જે જોયું એ
બટનાએ ખતાવી આપ્યું કે તે એમિયેવ પર બધું છોડી બેઠી હતી.
એક ક્ષણ પહેલાં વિકાના આગમનથી પોતે ચૂંચવાઈ ગયો હતો અને
અવલવમાં પડી ગયો હતો, તેમ છતાં આ બટનાએ એમિયેવને ખૂબ ખુશ
કરી દીધો. એને ઝાંખુ ઝાંખુ માદ આબ્યુ કે અકગામલુમાંથી છુકન થવા
માટે એણે પેદા પીણું પીધું હતું.

“તારા પ્રેસ-કટીંગ્સ હું લઈ આવી છું.” એ જ્યારે સાથે યઈ
ગયો ત્યારે વિકાએ કહ્યું. “તને ખમર છે, એ લોકો તારી તો કમનખતી
કરવા બેઠા છે? હું ગઈ હતી તે દિવસે તો પ્રદર્શનમાં જવા માટે મોટી
કતાર જામી હતી.”

“હા.” એ ફરીથી બોલ્યો, જો કે જિડા સંતોષથી અને ભય
સાથે, એકાએક ઉમેરતાં: “‘કોલ્પોઝ મર્જ’ એમણે કિતારી લીધું નથી?”

“ના. હજી લટકે છે,” વિકા હસી. “એનું મ્હો-માયું કોઈ સમજ
જાયું નથી. તેઓ ગયા જ બૂમો મારે છે અને દલીલો કરે છે—દાદી

વાળા અને જીન પહેરેલા છોકરાઓ એમને કંઈ સમજ પડતી નથી, અને તેઓ ગોળગોળ ફર્યા કરે છે "

“ અને તુ તને તે જાણ્યું ? ”

વિકા ન સમજાય એવું હસી, અને એમિયેવ એકાએક ગરમ થયો, નસકોરાં કુલાબ્યાં, પોતાના નીચલા હોઠને કરડ્યો, એની કાળી આંખો અને સ્વપ્ન એકાએક જાગી ઊઠી “ હુ હવે દીવવાનો ” એણે નક્કી કર્યું

અને આખો દિવસ એ વિકાની સાથે ઠાંધક અજાણ્યા આગ-ન્યુકની જોમ શહેરમાં ફર્યો, જગાસાં ખાધાં, વિકાના પ્રમોના અરપષ્ટ જવાળો જાગી ગયો, વિકા સ્ત્રીમરનો સમય જાણી લાવે ત્યાં સુધી ધક્કા પર એ રોકાયો, અને સંજે એણે દારૂ પીધો એટલી દહે કે વિકાને આજીજી કરી અને રોકવો પડ્યો એણે કમરામાં પોતાની જાતને પૂરી દીધી અને વિકા એના કમરામાં એકલો છે એવું જોડા ત્રીજા દુ અર્થે જાણીને આકુળઆકુળ થઈને, એણે સીમારેટ ફૂંક્યા કરી, અને પોતાના પ્રત્યે વક્તાબરું નિર્વજ્જ હાર્યું દરયો, અને રાતા વાળ વાળી જાના વિશે વિચારવા લાગ્યો

થોડી થોડી વારે ટેલિફોન રજૂકમો એ જાણતો હતો કે તે વિકાનો હતો પણ એણે ઘટ્ટી વાગવા દીધી “ જા સટક તારી મેજે, નાનાન કંઈની ” ધૂંધવાનાં એણે વિચાર્યું

ખીજ દિવસે વિકાએ એમિયેવને વહેલો જમાડ્યો અને એ નાહી ધોઈને તૈયાર થાય ત્યાં સુધીમાં એણે એમિયેવની મુસાફર-મેગ તૈયાર કરી દીધી એની રમખેટી જેવી આણી ચિત્ર માટેની થોડી બાંધી લીધી અને માછનીઓ પકડવા માટેનાં સાધન પથારી નીચેથી જેવી લીધાં, ટેબલનાં ખાનાંઓ જેવીને જોઈ લીધું, ખાલી થીથીઓ ફૂંકણી લીધી. વિકા સામાન્ય રીતે અટૂંકી અને કામમાં ગુમાયેલી દેખાતી હતી એણે આ દરમિયાન એમિયેવ તરફ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહોતું

“પત્ની જેવી જ,” આશ્વપંથી વિકાની સામે ઝોંઘી રહેતાં એમિયેવે વિચાર્યું. એણે ભરાં ચડાવ્યાં અને વિચાર્યું કે સ્ત્રી કેટલી જલદીથી પુરુષને અનુકૂળ સાંત અને ચોવટવાળો બની જાય છે, મગ્ગે યુગોથી તેઓ મનને સાથે જ ન રહેતાં આવ્યાં હોય !

એમિયેવનું માથુ ચડતું હતું અને એની ધ્વજા નીચે પીકા પર જવાની હતી, પણ એ હજી પૂરતું નહીં હોય એની યાદ આવી; એણે ખાંસી ખાધી, બમડ્યો, ખાધી પેટે સીમારેટ ફૂકી અને વધુ ખરાબ હાલત અનુભવી. દરમ્યાનમાં વિકા નીચે પહેંચી ગઈ હતી એણે મિલ ચૂકવી દીધું અને ટેકસી બોલાવી. “હ, બસે ચૂકવે,” બદાર નીકળીને ટેકસીમાં બેસતાં એણે વિચાર્યું. એ પાછળ બેઠો અને આંખો બંધ કરી દીધી. સવારથી વરસાદ એવો શરૂ થયો હતો કે જાણે આખો દિવસ પડશે, ખરફ પછુ પડવા માંડ્યો, મોઢાં બીનાં ફાર્શ જોરમાં પડનાં હતાં અને બીનાં છ.પરનાં અને ફરસનધીનો સ્પર્શ પામે તે પહેલાં તો ધણે ભાગે ઠાળા પડી જતા હતા.

ધક્કા પર પહોંચતાં તો એમિયેવની હાલત અત્યંત ખરાબ મની હતી. કુખિત, અર્ધનિદ્રિત, કર્ચા અને શ્વા માટે જઈ રહ્યો છે એના લાન વિના એણે સ્થવતા અને ચિત્કારતા પવનને, પગથિયાં ચાપડો મારતાં પાણીને, અને ચડકતા તેમજ દુનતા ચાલુ થતી મોટર-મોટના અવાજોને, એણે સ્થવર સાંજના કર્ચા વિકાએ પણ એનો ઉત્સાહ ગુમાવ્યો હતો, એમિયેવની બાજુમાં બેસીને આજુબાજુ જોવાં કરતી એ નિરાશ અને ઠંડી ચર્ષ મર્ષ હતી, ટૂંકા તમ જામો પહેરતા એ ઝૂકી હતી અને હજી સ્થવમનરક હતી. પવન એનાં ઝૂંફાં ઉડાડતો હતો અને એના કપાળ પર ઉછાળતો હતો. એ એવી દેખાતી હતી કે એને હમણાં જ ટોઈનો તાર મળ્યો હોય અને એ રમશાનવાના માટે જતી હોય.

“એ જામો પહેરી લેશે,” આંખો બંધ કરીને, લાકડાના પાટિ-

શન સાથે અઢેનીને જોડનાં એનિયેવે ધ્વિયાંથી વિચારું " દુ ક્યાં જવા નીકળ્યો છું ? ભગવાન, કેવું અસલ્ય મને લાગી રહ્યું છે । '

મોટ મોટે તેઓ જાએ જ નીરતે રાહ જોઈ શકે તેમ હતાં આગળ વધતી, અગાળે કરતી, વરાળ કાઢતી, પાણી ઉઠાગતી, ધક્કા સાથે ધસાતી અને ત્રાકારના સફેદ રંગ પર ધસરકા પાડતી મોટને તેઓ અધીરાથી જોઈ રહ્યાં હતાં

તેઓ દૂર ગયાં તેમ છતાં એનિયેવની સ્થિતિમાં ફેર પડ્યો નહોતો નીચે જતાં મોટ સીઝાતી હતી અને મડમડ અવાજ થતો હતો, પીળા પીસ્ટન જ્યાં ગરમ તેલમાં ઝીયા નીચા જતા હતા ત્યાં ઉભા હતી, પશુ આગળની ઓરડી ઉદાસ, ઠંડી અને કુમની વાસવાળી હતી. પવન ધૂરકતો હતો, મોજા વઢાણની બાજુઓ સાથે અફળાતાં હતાં અને વઢાણ જ્યારે હળવેથી મૂક્યું હતું ત્યારે કાચ ઉદાસીનતાથી ઝથ ઝથતાં હતાં બદામી રમનાં ઝાંખાં જગમેા વરસાદથી ઝાંખાં પડી ગયેલાં મામડાં, થોડા પાણીમાં જીભેનાં અને આધાતો ખમેલાં નીશાનેા ધીરે ધીરે પાછળ ફેરતાં, વઢાણનાં બાકારાંમાંથી દેખાનાં હતાં એનિયેવ તાવવાળા શરીરે ચરથયો અને બહાર નીકળ્યો

નીચલા તૂતકના ધાતુના સળવાળા પગથાર પર ભટકતાં ભટકતાં એણે એન્જિનની બાજુના અને રેસ્ટોરાંની નજીકના એક કમરામાં આશરો લીધો રેસ્ટોરાં હજી ખૂંચુ નહોતું જો કે એનેરીમાંથી ખારી ઠોડ માછલી રેષાવાની ખરાબ વાસ આવતી હતી એનિયેવ કાલસા રતવાની ધાતુની ઠોડીના ગરમ મથાળે ચડી ગયો અને જાડી રેશમી હાલથી ચીકણા જર્ચના લાકડાના દુકડાઓના દમલાને અઢેનીને પડ્યો ત્યાં પડ્યાં પડ્યાં એણે એન્જિનના એમ્પરા નિશાસોને દલે સાંના અફળાટને, અને મુસાફરોના દમધડા વિનાના અગાળેને સાંભળ્યા ક્યાં સમાય રીતે અને જો તેમ પોતાના વિદાયદશ્યથી જોઓ હજી ઉત્તજિત હતા તેઓ ઘોંઘાટ કરીને વાતો કરતા હતા અને રમૂજ માણતા હતા વઢાણના પાછલા ભાગમથી સમૃદ્ધસંગીતના, કિકિયારીઓના અને

લોખંડના તૂતક પર પડતી ઝેડીઓના અવાજો આવી રહ્યા હતા.

ગરમ પાણીના નળની પાસે કિટલીમાં ચ્હા ભિકળતી હતી. લોકો પોટમાં અને પેટીઓ ઉપર બેઠા હતાં. ચ્હા પીતાં પીતાં અને ક્રેન્ચ રોપના દુકા કરતાં કરતાં તેઓ પવનથી ધક્કાતો સરોવરનાં કાળાં મોજાઓ ઉપર સતોષભરી દષ્ટિ નાખતાં હતાં. ઝીંઝોએ એમના રૂમાલ લઈ લીધા હતા અને વાળ સમાસ્તી હતી બાળકો તો રમત આરંભી દઈને દોડતાં હતાં અને શેર મચાવતાં હતાં.

ધુમ્મસછાયા કાયમાથી પોગી ખતીઓ સળગી અને બહાર એકાએક વધુ અંધકાર અને ઠંડક છવાયાં એમિયેવે અવસાથી નજર ફેરવી. પુરાણીઓ વચ્ચેની જગાઓ બટાટાની થેલીઓથી, ટોપકીઓથી, ચટણીનાં દીનથી અને બીજી ચીજોની ગાંસડીઓથી પુરાઈ ગઈ હતી. મુસાફરો પાસેના પ્રદેશોનાં જ હતાં. કિનારા પરનાં એક થા પીઝ રથો જતાં હતાં અને એમની વાતો રથાનિક વસ્તુઓ વિશે જ હતી—ઠેર, નવા કાપડાઓ, સર્ગાસંબંધીઓ, મત્સ્ય-ઉલ્લોગ, આચરકુચર ચીજોનાં કેન્દ્રો, અને હવામાન.

“કાંઈ વધી નહિ.” એમિયેવે વિચાર્યું: “એક જ ફિલ્સ છે—પછી તો ટાપુ, શાંતિ, એકાન્ત... કાંઈ વધી નહિ.”

આખરે રેરટોર્સ ખૂટ્યું, અને તરતજ ટોળામાંથી માર્ગ કરતી વિકા એમિયેવ તરફ સરી ગઈ વિકાએ એની તરફ ગમગીન નજરો નેપુ અને રિમન કર્યું.

“પોલું જોઈએ છે?” એણે કહ્યું. “વારુ, આજળ ચાલ અને લઈ લે.” એમિયેવ ગયો અને નાનકડી શીશી, પ્લેઝ અને ચટણી લઈને પાછો આવ્યો. વિકા, જે કાલસાની કાઠી પર ચઢી ગઈ હતી, એણે કાળજી ભરી નજર મેળવી એ એની બાજુમાં બેઠો, શીશીને ખૂચ ખેંચી કાઢ્યો અને ચટણી આવવા લાગી કંઈક સારું લાગતાં એ વિકા તરફ ઉત્તેજનાથી ફર્યો.

“ખા !” એ બનકચો, અને વિકા પણ ખાવા લાગી

“કહે મને, શુ થયુ છે તને ?” થોડીવાર પછી વિકાએ પૂછ્યું

એમિયેવે બીજુ પીણું પીધું અને થોડીવાર સુધી વિચાર્યું પછી એણે સીગારેટ ચેતાવી અને વિકાના પગમાંથી બૂલતા બૂટ પર નજર ફેરવી

“હવે કટાગી મયો છું” એ શાંતિથી બોલ્યો “મને લાગે છે કે કલાકાર તરીકે હું જરાય સારો નથી, અને ખરેખર મૂંઝવે છે અહીં હું તો ચિત્રો દોર્યા જ કરું છું અને ફરેક જથ્થુ કહે છે કે એ સારું નથી, બધું જ ખોટું છે. શુ કહે છે તેઓ ? ‘ભાવનામય અપકવતા’ ‘સપસણા ઢાળ ઉપર’, ‘આપણા લોકો માટે તો આ પરદેશી તત્ત્વ’ જાણે કે એમની સાથે સમત થવું હોય એમ આપુ રાષ્ટ્ર મથુ ધુણાવે છે ખરું છે, તને ?”

“મૂંઝવે ■■■ વું” વિકા મુદ્દતાથી બોલી, એ એકાએક દસી અને એણે પોતાનું માથું એમિયેવના ખભા પર ઢાળી દીધું એના વાગમાં ક્ષીંક તીવ્ર વિચિત્ર મધ હટી એમિયેવે એની સાથે પોતાના માન ધર્યા અને આંખો બંધ કરી

એકાએક એ તેની નજીક આવી ગઈ અને વહાલી બની નહીં મોરોમાં એક કલાકાર મિત્રના મક્કનની અંદર રસ્તામાં પડેલી વાર એણે વિકાને સુખન ક્યું હતું તે એને યાદ આપ્યું એ થોડીક પીધેની હાલતમાં અને ખુશગિમજથી આપ્યો હતો વિકા જાન હતી અને મુઝાયેની દેખાતી હતી. રસોડામાં એમણે લગાણથી વાતો કરી હતી, અથવા તો એણે જ વિકાને કહ્યા ક્યું હતું કે પોતે એક પ્રતિભાવત કલાકાર છે અને એના જોડો તો બીજો કાઈ છે નહિ પછી તેઓ બીજાઓને મગવા મર્લા દર્શા અને ત્યારે રસ્તામાં એણે વિકાને સુખન ક્યું હતું અને કહ્યું હતું કે પોતે વિકાને ખૂબજ ચાહે છે

વિકા એ માની શકી નહોતો પણ એણે પોતાનો સ્વાસ્થ યાદાવી

દીધો હતો અને ખીલો બહો દત્તી. એની આખી કાળી હતી અને હોઠ સફા. એગિયેવ તરફ ફરીથી જોવા વિના એ ત્યાં આવેલી બીજી છોકરીઓ સાથે વાતો વળગી હતી. એગિયેવ પણ પુરુષો સાથે વાતો વળ્યો હતો; અને એક યા બીજાં ચિત્રો વિશે એણે દલીલો કર્યેં રાખી હતી. વિકા અને એગિયેવ જુદા જુદા કમરમાં બેઠેલાં હતાં.

વિકાએ એની સખીઓ સાથે અને આવના જતા કોઈની પણ સાથે વાતો કર્યેં રાખી હતી અને દારમ વેથેં રાખ્યું હતું. એને આ વાતનો આનંદ હતો કે એગિયેવ આજુના જ કમરામાં ખુરશીમાં બેઠો હતો અને પોતાની પેઠે કોઈકની સાથે વાતો કર્યાં કરતો હતો. એણે એગિયેવને આ બધું પાછળથી જણાવ્યું હતું. નજીકના બૂતકાળની અને હવે તો ફરી પાછો કદી નહિ આવવાની એવી એક સંજની એકાએક યાદ આવવી એ આ ઉત્તર પ્રદેશના એકાકી રથગમાં સારું હતું; એનો અર્થ એ હતો કે આ બન્નેને એક ભૂતકાળ હતો. એ બન્ને હજી એકબીજાને વાસ્તવમાં આહતાં હતાં એમ તો નહોતું જ, બન્નેને બાધી રાખનાર પણ કોઈ નહોતું, એમના જીવનમાં પહેલાં આવી ત્રયેલાં માનવીઓને તેઓ હજી જોતાં હતાં, એકપણ રાત્રિ એમણે સાથે પસાર કરી નહોતી, અને હજી બન્ને જણાં એકબીજાને ઓગળતાં પણ નહોતાં. પણ એમને એક ભૂતકાળ હતો અને એ સારું હતું.

“મબીરતાથી હું મારી જિંદગી વિશે વિચારી રહ્યો છું તું જાણે છે કે તારા વિના અહીં સ્વતંત્ર વસાહતમાં અને કર્મો જવાનું ન થયે એવા રથગમાં રહેવું કુસલ છે હું મારા કમરામાં કે નીચે બેઠું, પીધેલો, અને વિચાર્યા કરું... અને આ બધાથી હવે તો ચાકચો હતો. જ્યારે હું કલાકવનમાં હતો ત્યારે હું કદપના કરતો કે હું બધું ઉપવપાયલ કરી નાખીશ, મારા ચિત્રોથી હું બધું તોડફોડ કરીશ, રખડોશ, ગુફામાં રહીશ — ડોકવેન કે-ટની પેઠે પછી મેં દિપ્તોઆ મેળવ્યો અને પછી તો એમણે મારા પર પ્રદાશ શરૂ કર્યા— ‘નીચ, ફલાણો-લોકો!’ — મને શીખામણ આપવા લાગ્યા. મારી પાછળ પડવામાં એ સુન્દરોએ

આજ સુધી પાછગ ફરીને જોયું નથી, અને આ જેમ લાંબુ ચાલે છે તેમ પરિણામ ખરાબ આવે છે 'તું અમૂર્તવાદી અભિનવ-વાસ્તવવાદી, રૂપવાદી તે આ કે તે ક્ષિતિ જ નો છે—ચોડીવાર થભી જ તને સાચા માર્ગે દોરીશું।' '

વિકાસ પાસેથી સહેજ ખસીને જોણે ફરીથી પોણું પોણું એનું માથું ડુખનું બંધ થયું હતું અને એને મેસવાનું, વાતો કરવાનું અને વિચાર્યા કરવાનું મમતું હતું, કારણ કે વિકાસ એની બાજુમાં એકી હતી અને સાંભળતી હતી વિકાસ તરફ જોણે આંખના ખૂણામાંથી જોયું એને ચહેરા છવતો અને મંબીર હતો, પાંપણોની ડાયા નીચેની આંખો લાંબી અને કાળી હતી જોણે નજીકથી જોયું — આંખો સાચે જ કાળી હતી અને એના હોઠ ખરનયમ હતા અને એમિયેવનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું વિકાસે પોતાના પગ વાળી લીધા હતા, કોટના બટન ખોલી નાખ્યા હતા દીંચણ પર હડપચી ટેકવી હતી અને એમિયેવના ચહેરામાં નીરખી રહી હતી

"તું સારો દેખાતો નથી," એમિયેવની હડપચીને રૂપશીને વિકાસે કહ્યું 'તે દાહો કરી નથી કેટલો જધા રવામ લાગે છે '

"હું વાસી થઈ ગયેનો છું ' જોણે હંત પોસ્મા અને સરાવર પર જ નજર ફેંકી "હું વિચાર્યા કરું છું — મારા વિશે અને વાન જોગ વિશે તેઓ મારો મંબીસ્તાથી વિચાર કરે એ પહેલાં મારે રમના પ્યાલાને લાત માગવાની રહી ? જાણે કે મારા રમે, મારાં ચિત્રો, મારી આકૃતિઓ એમના જેટલો સારી નહોતી એ જધા તકવાદીઓ—આ આખા વ્યવસાયથી હું તંજ આવી ગયો છું

"બીજાના અભિપ્રાયો માથે મદાવીને મેટા થનારા તને સ્વીકારે એની અપેક્ષા તું નથી રાખતો ? વિકાસે વાતચાતમાં મ્યુ

"હા મટે નહિ ?"

"મને લાગે છે કે તારી જો તેઓ મળના કરે તો એમણે

એ પણ સ્વીકારવું પડે કે એમની આખી જિંદગી સુધી તેઓ ખોટા હતા ”

“ઓહ !” એમિયેવે સિગારેટ એતાવી અને મૂઝા મૂઝા પીધા કરી, પોતાના પગ તરફ જોયા કર્યું અને ચહેરા પરથી કંઈ એના ફિક્કા ચહેરા પરની ખરમચડી ચામડી એની આંખોમાં સાથે ધસાઈ “ત્રણ વર્ષ !” એ બોલ્યો “અને હું તો હજી મારા યુગરાનને માટે રેખાંકિતો થઈ કડુ છું કલાલવનને હોડયે ત્રણ વર્ષ, અને નકામા માણસો મારી ઈર્ષ્યા કરે છે. ‘ઓહ, એ તો પ્રખ્યાત થઈ ગયો !’ પશ્ચિમમાં જાણીતો થઈ ગયો છે. ‘મૂઝાઓ જે તેઓ માત્ર આટલું જાણે કેટકેટલાં ચિત્ર હું કડુ છું ..અને મારી પાસે હજી રહીયો પણ નથી ! તમે વસતું ભૂમિદશ્ય આલેખો—એ તો ખોટી વસત છે ! એ કુદરત નથી જીવશાળ છે ! તેઓ કહે છે તને શું લાગે છે ? ચિત્ર પ્રદર્શનમાં તો પડી શકાય જ નહીં; પસંદગી કરનારા મડાએ તમારી જિંદગીને ખાનાખરાખ કરી નાખે, અને કંઈક ગિનમહત્વનું લઈને તમે એમાં ઝપલાવો તો એ તો એનાથી ૫ વધુ ખરાબ છે અને અસંલોકનદારો ! આધુનિકતાની વાત તેઓ નકચા કરે છે, પણ એનાથી તેઓ જે સમજે છે તે તો ધૂણારપદ છે, મૂર્ખા મારે છે તેઓ, અને જે એકાદ શબ્દ પણ સત્ય ઉચ્ચારે છે તો તે માત્ર આડગરી અતર્કા પરિણમે છે ”

“અને તારે વિરો એક પણ શબ્દ એમણે સત્યનો ઉચ્ચાર્યો નથી !” વિકાએ અર્થની છાલ ખોતરી કાઢી અને વિચારમગ્ન થઈને દાંત વચ્ચે દનાવવા લાગી

“તું ” એમિયેવ ફિક્કો પડી ગયો “ઓહ ! નાનકડી કેલેન્ડર—કન્યા ! તું તો હજી બાળુ પર ચાલે છે, એમના ફદામાં આવી નથી તારી પાસે તો તારા પુરતકો છે, તારું કાચલેકટીંગલ મટેલિવીઝમ છે, તારું ફિશ-વર્ક... જે તેઓ કહે ‘મેન’ તો એનો ‘એમ’ કેપોટલ હોવો જોઈએ એમની પ્રભાવતી નજર બીજુ કંઈ જોતી નથી પણ સમૃદ્ધ-માનવીને જુએ છે—એનો દેશ, મુગ લઠાંડા ! એક વ્યક્તિની એમને

કાંઈ વિસાત નથી એકનો તેઓ વિચાર કરતા નથી તમારે એમને લાખ્ખો આપવા પડે લાખ્ખોની પાછળ તેઓ જાતને સતાડે છે, અને આપણે, આપણામાંના જોઈએ કંઈક છે તેઓ તો મીટનીક અવળે મારે' ગયેલા હાકરણો ! આવુ તેઓ કહે ॥ આપણી પામે વીરતાભરી શૈલી નથી । " ન મને એવું એ દરેકે " આપણે લોકસમુદાયને આનેખના નથી । આ રજો સમુદાય ' એમિયેવે મુસાફરો તરફ જોઈને માથુ ધુણાવ્યું " હું એમને ચાહું છું એમને વિશે આવેશમાં આવી કંઈ કંઈ રાખવું એ તો મને ત્રાસરૂપ લાગે છે હું એમને ચાહું છું—એમની આખો, એમના હાથ—જેવું ધરતીને ધારણ કરી રાખનાર તેઓ છે એ જ મુખ્ય વાત છે જે દરેક વ્યક્તિ સારી હોય તો સમાજ સારો હોય, એ જ મારે તને કહેવું છે એને અજેરાત ને દિવસ હું વિચારું છું હું તો ખોટા મારે' છું મારી પાસે નથી પચ-સમિતિ કે નથી પૈસો મરવા દે, મને એની ફિકર નથી ખરી વાત તો એ છે કે મને તેમ તેમ હું સાચો છું, અને ઈશુ છું કે મને શીખામણ આપનારો મયતન કોઈ ન કરે મને શીખવે છે જિદ્દગી—અને આસાવાદી મનવામાં, ભવિષ્ય અને પેલા સમુદાયોમાં માનવાની બાબતમાં—પેલા વિવેચકોમાંના કોઈ ને પણ હું સો વારનો લાજ આપી સર્વ મારવા તૈયાર છું '

એ હાક્યો, એના નસકોરાં પહોળાં થયાં, એની આંખો જાંખપથી ઘવાઈ ગઈ.

" હાર પીતો એ તારે માટે સારું નથી ' વિદ્યાએ પુકાનાથી એની તરફ જોઈને કહ્યું

' એક સેકન્ડ થઈ જા, ' એમિયેવેરુક્ષનાથી કહ્યું - ' મને કંઈક થયેલું છે હમ કે એવું જ કંઈક સરી રીતે શ્વાસ લઈ સકતો નથી "

એની સીગારેટ શુઝાઈ મઈ હતી તે નેનાવી અને દમ માર્યો પણ એને ખાંસી ચડી. સીગારેટ ફેંકી દીધી અને પથથી શુઝારી દીવી એણે વિદ્યા સામે જોયું

“રસ્તામાંથી ખસ, હું જીવવા જાઉં છું ।” એણે આંખો પટ-પટાવનાં ગુસ્સાથી કહ્યું. ઠાઠી પાંચી જીતર્યો અને નીચે મથો.

જ્યારે તેઓ વાતો કરતાં હતાં ત્યારે ગરમી હીટ્સથી વધારવામાં આવી હતી. ઝોરડી ગરમ થઈ હતી અને બાકોરો પર વરાળ નાખી હતી. એની પાસે બેસીને એગિયેવે પોતાની બાંધ વડે કાચ લૂંટી નાખ્યો. એની ડામી આંખનું પોપચુ ફરકતું હતું. એણે જાણી પીધું હતું કે હવે એની મુક્તિ વિકાસ હતી પણ વિકાસમાં કંઈક એવું હતું જેથી એને ગુસ્સો આવતો હતો. એ એની પાસે આવી હતી.. બિનઅનુભવી, સુંદર, પ્રેમમાં પડેલી—ઓહ મરવા દે । ચા માટે, ચા માટે પોતે હમેશાં હતીસો ક્યેં રાખી અને એક યા બીજી વાત સામિત કરવા મથ્યો । અને ઠાઠની પાસે નહિ અને વિકાસ પાસે । વિકાસ—પ્રથમ મિલન-રાત્રીના અને એગિયેવને ગાઢ આલિંગન આપ્યાના વિચારે જેનું હૃદય ચક્રાવો લેતું હતું અને જેના પગ દીલા પડી જતા હતા... અને એગિ-યેવ—પીધેલો દુગ્ધમાં.. ઝોહ ભગવાન । અને એ બધું બરાબર થઈ રહેત જો વિકાસે એની વાતોમાં સમતિ આપી દીધી હોત, એણે કહ્યું હોત, ‘હા, તું સાચો છે ।’ તો પોતે આનંદિત થઈને બહાર જાત, વિકાસને સરોવરતે અને મૂંપડીએ લઈ જાત, એને બારી પાસે બેસાડત અને પોતે કેન્વાસ તરફ ધસી જાત વિકાસનો નાજુક ચહેરો, હજેની આંખો અને તડકામાં સુકાઈ મથેલા વાળ, હાથની ઝુકો પર ટેકવેલી હાડપચી આખી જિંદગીમાં એ એનાથી વધારે સુંદર કશું જ દોરી ન શકત ! ઝો ભગવાન !

એણે કપડાં કાઢવા માંડ્યા. એને એકલતા લાગી અને આંસુ આવી જાય એટલી હદે એણે પોતાની જાન માટે દિલગીરી અનુભવી. એણે વિચાર્યું, “કાંઈ વધી નહિ । આ કાંઈ પહેલી વાર નથી ।” વિકાસને પોતે જો કાંઈ કહ્યું હતું તેના વિચારે એને કમકમા આળ્યા પોતે કામ કરવું જોઈએ, વાતો નહિ

કપડાં કાઢીને એ ઉપલા ડાહાર ઉપર ચઢી ગયો અને દિવાલ

તરફ ફરી ગયો તેમ છતાં ચગદાં ઓશિકા પર એને બેચેન જતીને માથુ ફેરવ્યા કર્યું રિથર રહેવા તે અશક્તિમાન હતો.

સ્તીમર ટાપુ પાસે પહોંચવા આવી ત્યારે સાંજ ઢળી હતી સૂર્યાસ્ત હતો, ટૂંકો ઝંખો, એકલ દેખણી જતો. બોટ મિનાગની અમરિન ખડકમાગાઓ વચ્ચેથી માર્ગ કઠતી મધ તેમ તેમ પૂંધગ સ જીતરતી મધ હવે તેઓ દેવગને એના ધણા ધુમ્મગે સાથે જોઈ સકતા હતા જેમ જેમ તેઓ ટાપુની વધુ નજીક આવતાં મધ તેમ તેમ દેવળ ક્ષિનિજ પર ખસતું ગયુ પડીકમાં જમણી બાજુ પડીકમાં ડાબી અને એક દાણે તો તે એમની પાછગ હતું.

વિકાનો મહેરા અછડ અને લામી આખું હોય એવો હતો. એગિયેવ દાંત વચ્ચેથી કિસોટી વચ્ચડતો હતો અને નિર્મળ રીતે આજુ બાજુ સપાટ ટાપુઓ તરફ અને ગામડાઓ તરફ જોતો હતો અને માથિયાઓનાં વહાણો જેવાં દેખાતાં ભવ્ય જવાબે તરફ કઈક રસ પૂર્વક નિહાળતો.

જ્યારે ટાપુની ખૂબ જ નજીક આખાં ત્યારે તેમણે એક પવન ચક્રી જોઈ અને સાથે જ નાનાકાં છાપરાં અને વખારોવાળુ, ખેતરમાં હોય છે એવું એક ધર જોયું બધું જ ખાલી હતું. જીવનના કેઈ ચિદન વિનાનું સમદરયાનની વસ્તુઓ જેવું એગિયેવે કુખથી દાંત કચકચા.

“મારે માટે થે અ જગા છે વિકાની તરફ ચુસ્સાથી જોતાં એ બમડયો સંસ્તરણીય યોજનામાં પહેલી જ, કેમ ?”

વિકા કંઈ બોલી નહિ એણે મ્હોં પરના લાવો પાછા ખેચી લીધા હતા જાણે કે આ બધું ચોતે આવજથી કરેલી યોજના પ્રમણે જ બનતું હતું અને જે કંઈ થતું હતું તે અપેક્ષિત જ હતું.

એ બે જણ વિના કોઈ ત્રીજુ ટાપુ ઉપર જીતરું નહિ. ખુલ્લા લાકડાના ઘાટ ઉપર કોઈ નહોતું હા હજી દિવસનું અજવાળું હતું તો ય દાયમાં સળગાવેતું ફાનસ રાખીને એક સ્ત્રી બેસી હતી.

“હવે આપણે જો, તું અને હું, આદમ અને ઇવ જેવાં,” એગિ-
યેવે ધાટનાં શીનાં અપાટિયાં પર પગ મૂકતાં ફરી દાંત કચડ્યા.

વિકાએ ફરીથી મૌન સેવ્યું.

કિનારા ઉપર રૂંગીવાળો ફાટ અને છૂટ પહેરેલી એક સ્ત્રી દેખાઈ
હર હતી છતાં પણ એણે સ્વાગતનું રિમત કર્યું.

“બસ તમે બન્ને જ ?” એક જણ પરથી બીજા પર નજર
ફેરવતી અને ઝડપથી આવતી એ સ્ત્રીએ આનંદથી મોઢાં અવાજે
પૂછ્યું એ ત્યારે નજીક આવી ત્યારે એણે વિચના હાથમાંથી સુટકેસ
હાથ લીધી અને વાતો કરવા માંડી—જાણે કે તેઓ લાગા સમયથી રાહ
જોવડાવીને આવેલાં મહેમાનો હોય તેવી રીતે.

“સહાયતા માટે આભાર,” એણે કિનારા ચઢતાં ચઢતાં મિત્ર-
તાભર્યા અવાજે કહ્યું.

“હું એવા વિચારમાં જ હતી કે આ વર્ષે તો કાંઈ બીજું નહિ
આવે, મોસમ તો પૂરી થઈ, સિધાળા માટે ખેડ કરવાનો સમય છે,
અને હવે તો તમે આવી પહોંચ્યા હો. હું તમને આમારી હોટેલમાં
લઈ જઈશ.”

“હોટેલ ?” એમિયેવે અસમત અવાજથી પૂછ્યું.

સ્ત્રી હસી પડી.

‘બધા એમ જ કહે છે બધાને આશ્ચર્ય થાય છે જો કે અહાં
આખો મતે એક વર્ષ કે ત્રી વધારે સમય થયો છે મારી સાથે મારાં
૧૬ પુરુષ હતો પણ એ મરી ગયો. હવે હું એકની છું હોટલ છે—ત્રેવા
સીઝો, ક્રતાકારો અને એવાં માણસો માટે કિનાળામાં તો મોઠી સખ્યામાં
તેઓ આવે છે રહે છે અને ચિત્રો દારે છે.

હોટેલમાં પડવાની મુશ્કેલતાના વિચારે એમિયેવે નિસાસો મૂક્યો
અને પોતાના ચહેરાને દીમ્પલક કર્યો એ તો શીષવો હતો એક ઝૂપડી
નાનકરૂં ખેત મૃદુ, જ્યાં માથોની વાસ આવતી હોય, જ્યાં એક માંડવો
હોય અને ઉપર એકાદ માળિયું હોય.

પણ હોટેલ આશ્ચર્યક નીકળી રસોડામાં એક મોટો સ્ટવ હતો,

ત્રણ સયનખંડ હતા—મધ્ય જ ખાલી, અને જૂની રસિયન હમે કાત-
રેલા અને રંગેના પાતળા થાંભલા પર ટેકવેલી છત્રવાળો એક બહુ જ
વિચિત્ર ખંડ હતો, જેમાં ત્રણ મોટી આધુનિક બારીઓ બોલતળિયાને
અડતી હતી, કાચના કમરામાં હોય એવી. દરેક સયનખંડમાં બળી
ફેખાય એવા ખુલ્લા પલ્લો હતા અને ઉપરતર ખરમચડા લાકડાના
ટેમ્પો હતા.

એગિથેવ અને વિકાએ રટવ સાથેના અને દક્ષિણમાં બારીવાળો
કમરો પસંદ કર્યો પાણીના રંગના આલેખનો મઢાવીને લટકાવ્યા હતા
એગિથેવે એ તરફ જોયું અને હોઠ મરડ્યો. મહેનતુ વિદ્યાર્થીઓએ દેવળ
કે પવનચક્કીનાં કરેલાં એ બધાં આલેખનો હતો.

માલકણ બાર્થ આદરો, ઓસિકા, ઓસિકાના ગલેફ જી ચક્રીને
આવ-જા કર્યા કરતી હતી, અને એ બધાંની સાથે સ્વચ્છ લીનનની
વાસ આવતી હતી.

“હ, હવે તમે રહી શકો છો” એ બોલો, ખૂશ થતી “હું
એકવી એકલી તો કંટાળી જઈ છું ઉનાળામાં રમુજ ચિત્કારો સાથે
મજા આવે છે. પણ અત્યારે તો જાગ્યે જ ડાઈ બીજે જીવ બહી
આ ટાપુ ઉપર ફરી”

“બોરાકની અમારે શી વ્યવસ્થા કરવાની ?” વિકાએ પૂછ્યું.

“ઓહ, તમે બૂખે નહીં મરો” જતાં જતાં નીચેથી મોઢા સાદે
આનદથી એ બોલી “ટાપુના બીજા છેડે એક ગામ છે. તમને ત્યાંથી
દૂધ અને બીજા ચીજવસ્તુઓ મળી શકશે અથવા તો પોત ટાપુ ઉપર
દુકાન છે. તમે ત્યાં જોટ દારા જઈ શકો તમે લેનિનઆદથી આવો
છો ?”

“ના મોરકાથી” વિકા બોલી.

“સરસ. અમને તો લેનિનઆદના રહેવાસીઓ મળે. મારી પાસે
ધણા લાકડાનાં ટુકડા અને જળતણ છે. એ લોકો ગયા ઉનાળામાં

દેવળ સમરાવતા હતા અને ઘણી બધી સામગ્રી પડી રહી હતી. મારી પ્રાસે દેવળની ચાવીઓ છે. જ્યારે તમારે જવું હોય ત્યારે મને કહેજો, હું ઉતારી આપીશ "

માલકણુ ચાલી ગઈ અને વિકા, સુખી અને ધાકેલી, એની પધારીમાં પાંખો વેરીને પડી

" સાચા બનવું એ તો જરૂરિયાત કરતાં વધારે સારા હોવા જેવું છે " વિકા ખેલો. " સાચે જ, એ તો તારી તેજસ્વિતા છે, મારા વરાલા આદમ! તને શેકેલા બટાટા ભાવે ને ? "

એગિયેવે ખુશી દર્શાવતા રિમતનો ઢોલ કપો, હોઠ મરડ્યો, અને ખહાર ગયો. એણે શાંતિથી દેવળની આજુબાજુના કષ્ટસ્થાનમાં આસવા માંડ્યું. અંધારું થયું હતું, અને એ જ્યાં જ્યાં દેવળ તરફ પૂર્વમાંથી જતો ગયો તેમ તેમ દેવળ એની બગ્ય આકૃતિઓ સાથે ગોળ ધુમ્મટોની વચ્ચેની વિશાળ જગ્યાઓથી બગ્ય અને ધંડાલયના ખુલ્લા કાગરા સાથે એની ઉપર ઝળુંખતું રહ્યું. બે પક્ષીઓ એકબીજાને બે કિત્તલિત્ત રથોથી માપસગના એકવિધ અવાજોથી ખોલાવનાં હતાં; અને ત્યાં ધાસની તેમજ ચઢીની ઠંડીની તીવ્રવાસ આવતી.

" જગતનો આ છેડો છે. " દેવળની પાસેથી પસાર થનાં એગિયેવે વિચાર્યું અને એ સરોવર પાસે આવ્યો ધાટ સુધી એ ગયો અને પશ્ચિમ તરફ જતો વહાળના એક આડા થાજવા પર બેઠો. સો એક વાર દૂર એક બીજો ટાપુ હતો, સપાટ અને વિલોના થોડાક છોડવાઓ સિવાય વેગન એની પછી એક બીજો ટાપુ હતો અને ત્યાં એક માત્ર દેખાતું હતું. એક એકાદી દીવો જુલોની પાછળ બગી રહ્યો હતો. એ તરફ કયાંક તીણા અવાજ સાથે એક બોટ ચાલુ થઈ, દૂર ચાલી ગઈ અને વિદીન થઈ ગઈ

એગિયેવને એકલતા લાગી પણ એ એકલતાને, ચઢીની તાજગી દર્શાવતી પાણીની વાસને, સડી લેતો સોગરેટ પીતો બેસી રહ્યો. એ પોતાને વિશે, પોતાના મિત્રો વિશે, વિચારતો બેઠો એ વિચારતો હતો

કે પાતે મુક્તિદાતા છે, મહાન કવાકાર છે, અને જ્યતના છે એકયો છે, ન્યારે મોરકોની ગોડી રટ્ટીટમાં રહેતા જાતજાનના વિવેચકો આ ક્ષણે રેસ્ટોરામાં છોકરીઓ સાથે બેમીને ધાન્ડી પીતા હશે, શેકેતો મૂર્ખા ખાતા હશે, નેપથીનથી એમના ચીકણા હોઠ લૂંટના હશે અને કાન-કાનના મુંદર અને જારેખમ સખ્દો હિચ્ચારના હશે, અને તેઓ જે બોલે છે તે તો જુઠાણા છે, કારણ કે તેઓ જીવી વસ્તુઓ વિશે નથી વિચારતા પણ વિચારે છે માત્ર છોકરીઓને પધારીમાં સાથે લેવા અંગે સવારમાં તેઓ કોફી પીશે—મગજ પર ખગમ અસા જામે એટલા માટે, દીપા લેશે એમની હાથની હાવનને માટે પોતાને વિશે તેઓ લેખો લખશે અને ફરીથી જુઠાણા હિચ્ચારશે કારણ કે પોતે જે લખે છે તેમાં તો એમાંનો એકેય માનતો નથી, પણ એમાંથી કેટલું મગશે તેનો જ વિચાર કરે છે એમાંનો એક પણ અધિકારમાં નજર નાખીને નિર્જન ટાપુના બીના કિનારા પર એકાંતમાં બેઠો નથી અને સર્જકતાની સિદ્ધિ માટે નૈવાય થયો નથી

આ વિચારો મગગીન પણ હતા અને સુખકર પણ હતા એ વિચારોમાં એક દુઃસહ્ય તીવ્ર મીઠાસ હતી આવા વિચારો કરવાનું એને મમતું હતું અને એથી એ વારવાર એવું વિચારતો હતો

એક ક્ષણે એનું મન એક સ્થાવર ગૂંજવા માંડ્યું: 'હ કવીન ઓફ રેકેડઝ' માંનું 'ટલા રાણીનું' એક જ મીત એની સ્મૃતિમયી જાગ્રુ આ જૂનાવણુ સગીત એણે અતરના કાષ્ઠકે જીડાણમાંથી કલેરીનેટ અને બાસુનની જ્યારે મુગાવવી સાથે સાંભળ્યું સગીતના વિષદી કુતૂહલપૂર્વક વિરામો એને મગમગી રહ્યા હતા કારણ કે એ મૃત્યુમીન હતું

પછી એકાએક અને તીવ્રપૂર્વક, કુ ખની અણી ઉપર, હવા માટેની ઝખનાની પેડે, એને મ્હાની મધની ઝખના ધમ્ આવી— જીકગતી મ્હા નહો, ગ્લાસમાંની મ્હા નહો, પણ સૂઈ ચાના પાંદડાનો. એકાએક એના બાળપણમાંથી એક સ્મૃતિ એનો તરફ ચાની આવી

એ સ્મૃતિ હતી ત્હાં માટેના દૂધિયા કાચના વાસણની, જેની ઉપર સ્મૃતિમાં જડાઈ જાય એવું ભૂમિદ્રવ્ય દેરેતું હતું એની સાથે જ ગતા છાપરાવાળા મહાનભા રહેવાનું એનું સ્વપ્ન, એની માં જ્યારે દાંતણું ઉપાડતી અને ત્હાની પાંદડી નાખતી ત્યારે થતો સૂકો અવાજ, અને વાદગિયુ અર્ધપારદર્શક ત્હાનું વાસણ જ્યારે અધઃદરથી કારાઈ જતું ત્યારે આવતી ગધ—આ બધું વાદ આગ્યું

આ બધાએ એકાએક એની માની, એના પોતાના પ્રત્યેના પ્રેમની, પોતાને માટે અને પોતાનામાં એણે ગુજારેલી જિંદગીની એને વાદ આપી અને પોતે એ અવશ્યનીય આનંદ અને શક્તિથી કેવા જીવત અને જુસ્સાદાર બની જતો । એ બધે જ માની શક્યો કે તે કદિ આવેા હશે ।

મનમાં તરી ગયેના કુખ સાથે એણે વિચાર્યું કે પોતે અનેક વખત કેવો જ ગમી અને કઠોર બની જતો, માતા પ્રત્યે કેવો લાગણી-વિહીન બની જતો, કેવી વિરલ દુશોભા બાળપણની, વહી ગયેના દૂરના ભૂતકાળની, વાતો માતાના મુખેથી સાંભળવાની એને ઠગ્યા ધર્મ આવતી બાલ્યસદૃશ સ્વાર્થવૃત્તિથી પોતે માતાના અસ્ખયિત પ્રેમનું મૂલ્ય આંકી શક્યો નહોતો એ એવો તો પ્રેમ હતો કે જે પ્રેમ આ જિંદગીમાં કાઢતી પણ પાસેથી મળ્યેા નહોતો

અને આ બધું વાદ કરતાં એને એકાએક પોતાની જાન પ્રત્યે શકાની લાગણી જન્મી એને લાગ્યું કે કદાચ વિવેચકો સાચા હોય અને પોતે ખોટો પણ હોય । દરેક એકએ એવું માન પોતે કરતો નહોતો એવું એને લાગ્યું એણે વિચાર્યું કે એના આખા જીવનમાં કોઈક પાયાનો વિચાર — ઉચ્ચતમ અર્થમાં વિચાર—ખૂટે એણે ધણીયે વખત, પોતે શક્તિસાગી હોવાથી, માત્ર પોતાની શક્તિ અને જિંદગીને ખાદ કરતાં બંધીજ વસ્તુઓ તરફ અગત્ય નિર્માલનાથી જોયું છે — અને તે જીવનના આ સમયે પોતાના વિષયોજીવનથી માંડીને આજ મુધી ચિત્રકાશ, કલાવિદ્યા અને ચિત્ર, રમ, ડિઝાઈન વગેરે જાગત પોતાને

મત નહિ સ્વીકારનારાઓ સાથે કરેલી દલીલો એણે નિરૂપાય ગુરુસોથી
યાદ કરી એ બધાને પોતે કેમ સંમત ન બનાવી શક્યો, એમની
દલીલોને વેરવિખેર કેમ ન કરી શક્યો, પોતાનું મુક્તિદાતાનું કર્તવ્ય
કેમ સામિત ન કરી શક્યો એનું કારણ એ હતું કે વિચારની પ્રેરણાની
એનામાં ખોટ હતી એવું એને લાગ્યું વિચાર વિના પથગ ૧૨ કેમ થવાય ?

એથી એ લાંબા વખત સુધી બેસી રહ્યો. વિદ્યા ધરમાંથી બહાર
આવી, કિનારા તરફ એ લાકડાનાં પાટિયાં ઉપરથી ચાલી આવી,
પોતાની આશુમાશુ બેતી કાઢી અને ધીમા અવાજે એણે એશિયેવને
બોલાવ્યો એણે અવાજ સાંભળ્યો, પણ ન તો હાથ્યો કે ન બોલ્યો
અને છતાં એ એને યાદનો હતો વિકાના વિચારે એનું હૃદય ધડકવા
લાગ્યું બન્ને જણાં આદમ અને હિંવ જેવાં તારાઓ અને પાણી સાથે
અધારા નિર્જન ટાપુ પર એકનાં અને વિકા પોતાની પાસે આવી
હતી તેનું કશું કારણ નહોતું એમ નહોતું, અને પેરી હોટેલના કમ
રામાં જ્યારે પોતે બેઠાન બનવા સુધી દાર પીધા હતા અને એને
એકલી છાડીને ચાલ્યો ગયો હતો ત્યારે એને કેટલું બધું દુઃખ
થયું હશે !

દુઃખી બનાવે એવું તીવ્ર અદુનાપણું, જગત સાથેની અતગતા,
એના પર આવી પડી હતી અને એને કોઈની ચે અને કશાની ચે
જરૂર નહોતી એને યાદ આગ્યું કે જમણી પ્રાણીઓ ત્યારે માંદાં
પડી જાય છે ત્યારે ક્યાંક ચાલ્યાં જાય છે અને જગનના કોઈક દૂર
સ્થળે કોઈક વનસ્પતિથી સાજા થવા કે આખરે મરી જવા માટે સતાર્ધ
જાય છે. વરસાદ જતો નહોતો અને ઝડપુ ઠંડો હતો એથી પોતાને
સ્વેટર અને ખૂટ પહેરવાં પડ્યાં હતા એનું એને દુઃખ થયું જો કોનાળો
હોત તો તો કેટલું સરસ !—આ કે આવા બીજા ટાપુના કોઈક
ખૂણે, જ્યાં ખડકો હોય, રેતી હોય, નિર્મળ પાણી હોય અને કશાપનો
વિચાર ક્યાં વિના આખો દિવસ પડો રહેવાનું હોય, ચાલવાનું હોય
તો પણ ઉધાડા પગે, માછલીઓ પકડવાની અને સ્પર્શતો જોવાના !

એને જ્ઞાન થયું કે એ પોતે પોતાનાથી જ, પોતાના વિચારોથી, ઉપરા ઉપરી શંકાઓથી અને દારૂ પીવાથી મર્યો જ દુઃખી હતો એટલું જ નહિ પણ મરિા હતો.

“ દરિયા માર્ગે દક્ષિણમાં ક્યાંક જવાની મગ પડે...” ધર માટેની એચેનીથી એણે વિચાર્યું અને જિભો થયો. ધરકો છોડીને અને સરોવર તરફ પીઠ ફરીને ફરી પાછો એ પેલા અગ્નિ દેવગની અને એની પાછગની નાની હોટેલની સમુખ આવી જિભો. હોટેલની બારીઓ અળાદમાં થતી હતી જ્યારે દેવગમાં કચુંક હતું, તાણુ મારેલું હતું અને એ વિચિત્ર લાગતું હતું; છતાં દેવગમાં કચુંક નિપુણતાથી મારેલું અને આઠાકારક હતું, જે ઇતિહાસના, જ્ઞાનવીની મહાનતાના, શાંતિ અને એકલતાના વિચારો જન્મ્યાવતું.

“ સેગ-પોગોરટ ! ” ટાપુ અને દેવગનું નામ એને યાદ આવ્યું. “ સેગ-પોગોરટ ” એ ધર તરફ ગયો, અધકારમાં જોતો પગથિયાં પર જિભો રહ્યો અને વિચારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો કે આ પૃથ્વી, પાણી અને લોકોનું ખરું જીવન આટલી બધી સદીઓથી પોતાના વિના શા માટે જીવાયું હશે. પણ આજુબાજુના પાણીના કાંખા ચગકાટ અને વાદળો વચ્ચે પડેલી નિરાડોમાંથી દેખાતા—ચગકાટ આકાશી ટુકડાઓ સિવાય એને કશું જણાયું નહિ અને એથી એ અંદર ગયો.

ખાસતેજના દીવાથી કમરો ઉજલસ મારતો હતો. રહત સગમતો હતો અને સકલેશ બટાટાની વાસ આવતી હતી વિશ્વ ઉમંગમાં હતી અને કાગમાં ગ્રંથાર્થ રૂઈ હતી. આખી જગામાં મેચોની શ્રવંત હવા ફેલાઈ ગઈ હતી, એમાંની દરેકે દરેક ચીજ—જિંએ લટકાવેલાં કે પયારીમાં પડેલાં ફરી નાખેલાં પ્લાસ્ટિક અને બીજા પોપાકો, પયારીની પાસેના ટેમ્બ પર પડેલાં કાળા મોગાં, પાવડર—બુવાન સ્ત્રીની હાથરીની ચાડી ખાતી હતી અને અત્તરની વાસ પ્રસારતી હતી.

“ ક્યાં હતો તું ? ” આખની ભગર દવાવનાં વિશ્વએ પૂછ્યું. “ મેં કેટલી તપાસ કરી ! ”

એગિયેવ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના હાથમ્હોં ધોવા રમોડામાં ચાલ્યો. મયો ત્યાં એજે પોતાને યથેસો ખીન અરીસામાં જોઈ તે તપાસી જોયો, દાંડી કરવાનું માંડી વળ્યું અને વોશરટેન્ડ પર આનંદ-પૂર્વક વસ્તુઓ અખડાવતાં અખડાવતાં મ્હોં ધોયું, ગરમ ખરબચડા દુવાસથી લૂછ્યું, પાછો આબો, પથારીમાં પડ્યો, હેડમોડ' પર ખૂટ ટેકબા, ખરાખર લખાવ્યું અને સિમારેટ એનાવી.

“ આવ અને ખાવા બેસી જા” વિકાએ કહ્યું

એમણે મૂમામૂમા ખાધું. પોતાની આજુબાજુના વાતાવરણથી વિકા ખુશ હતી પણ એક જ મુશ્કેલી હતી અને તે એગિયેવ રટવ પર કૂટકી અખડતી હતી અને સિસોટી વમાડતી હતી.

“ કેટલી રજા લીધી છે તે ? ” એગિયેવે અસખદ રીતે પૂછ્યું.

“ દસ દિવસ,” વિકાએ નિઘાસ મૂક્યો “ કેમ ? ”

“ અમરતુ જ...”

“ ત્રણ દિવસ મયા,” એગિયેવે વિચાર્યું

ફરી પાછું લાંબું મૌન ડાળ્યું. એમણે જ્યારે મ્હોં પીધી ત્યારે સૂવાનો સમય થઈ ગયો હતો. વિકા શરમથી ગરમ થઈ જોડી અને નિરાશાથી એણે એગિયેવ તરફ જોયું એગિયેવે નગર ફેરવી લીધી, નાખુશી દર્શાવી અને કોમો થઈ ગયો. સિમારેટ એનાવી અને ખારી તરફ ચાલ્યો. મયો એને પણ શરમનો અનુભવ થતો હતો પણ એનો એને આનંદ હતો કે વિકા તે જોઈ શકતી નહોતી પાછળ વળોતો સરસર અવાજ થતો હતો આખરે વિકા આ સહન કરી શકે નહીં અને દયામણે અવાજે કહ્યું :

“ દીવો છુઝાવી નાખ ”

વિકા તરફ જોયા વિના એગિયેવે દીવાને છુઝાવી નાખ્યો, કપડાં કાઢ્યાં, પથારીમાં પડ્યો અને ટિવાવ તરફ ફરી ગયો. “ પ્રયત્ન કર અને મારી પાસે આવ ” એજે વિચાર્યું. પણ વિકા ન આવી. એ

એટલી તો ઠંડી થઈ ને પડી હતી કે એનો શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ પોતે સાંભળી શકે નહોતો.

વીસેક મિનિટ ચાલી મઈ, બન્નેમાંથી કોઈ ઊંધું નહોતું. અને બન્ને જણ એ બંધનાં દનાં કમરામાં અધકાગ હતા અને બારી બહારનું આકાશ કાળું હતું પવન જાગ્યો અને દિવાલો સાથે અફ-જાવા લાગ્યો, એકએક થોડીક ક્ષણ પૂરતો બારીનો પરો પ્રકાશિત થઈ ઊઠ્યો. એમિયેલે પહેલાં તો એમ લાગ્યું કે ત્યાંથી થોડીક ક્ષણ પછી વાદળના ગૂઝગૂઝતો ધીમે અવાજ સંભળાયો.

“વાવાએકું છે” પથારીમાં એકાં એકાં અંધારી બારી સામે એનાં વિદ્યા ધીમેથી બોલો. “સરદનું તોફાન.”

બીજા ચમકાર અને ગર્જન પછી પવન પડી મથો અને જોગદાર વરસાદ વરસતો સર થઈ ગયો. રેઈનપાઇપમાં પાણી બોલવા લાગ્યું.

“વરસાદ પડે છે,” વિદ્યા બોલી. “વરસાદ પડે એ તો મને મમે છે. વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે વિચારતું મને ખૂબ મમે.”

“તું મૂગી નહિ રહી શકે, ખરું?” એમિયેલે સિગારેટ ચેનાવી અને આંખો ઓળી. એની આંખો ચથરતી હતી.

“તું જાણે છે—હું જતી રહેવાની છું” વિદ્યા બોલી એમિયેલે લાગ્યું કે વિદ્યા એને ધિક્કારે છે” પહેલી જ બોટમાં હું જઈ છું તું અહંકારી છે. છેલ્લા એ દિવસથી હું વિચારતી જ રહી છું—તું જાણે, તને થયું છે શું? હવે ખબર પડી કે તું સ્વાર્થી છે વાનો કરે છે લોકો વિશે પણ મધું જ હું તારી જાન વિશે જ વિચારે છું અને બીજા કોઈ વિશે નહિ... તારે કાંઈની જરૂર નથી. અસહ્ય છે એ તો! મને તે આમ ત્રણ આંધુ શા માટે? જાણું છું તારી પીડા યાદગર અને દાજી હા કરવા માટે. વારુ, હવે કેઈ બીજા સિકારની શોધમાં મહેન્ટે. મારા પિતા ગિમાર છે એવું જુદાજુદા બોલીને વિદ્યાશાખાના વધાનો એ કેવો પીડા પહોંચ્યો એનો વિચાર કરતાં મને ઘરમ આવે છે...”

એ ધૂસકે ધૂસકે રડી પડી

“બધ કર, મૂગખા !” બધુ પતી ગયું છે જાણીને એગિયેવે દુઃખથી કહ્યું ને “ અને અહીંથી ચાલી જા. જોડતો જલદી જઈશ એટલું સારું છે ”

એ જિભે થયો અને પથારી પાસેના ટેમલ પર હાથ ટેકવીને બારી પાસે બેઠો. હજી વરસાદ પડતો હતો અને બહાર જમીન ઉપર ઠંડુ મોઢું, કાળું, હલમલતું પડ્યું હતું, એની સામે એણે લાંબા વખત સુધી જોયા ક્યું. પછી એણે જાણ્યું કે એ તો ખામોચિયું હતું એને રડવું હતું, બાબો મસળવી હતી અને માવથી લૂછી હતી—માળક હતો અને રડતો હતો તેવી રીતે પણ પોને રડી શકતો હતો. એ વાતને તો હવે વર્ષો થઈ ગયા

વિકાએ પોતાનું માથું ઓશિકામાં દાગી દીધું હતું અને ધૂસકા ખાતી શ્વાસોચ્છવાસ રાજીને પડી હતી. એમિયેવ શાંત બેઠો હતો, દીવા-સળીઓ તોડતો અને સિગારેટનાં છેડાઓ ઍશ-ટ્રેમાં મસળતો. પહેલાં તો દુઃખ અને નિરસ્કાર સાથે એને લાગ્યું કે પોતે મદિદા અને ઠંડો થઈ ગયો છે પણ હવે આ બની ગયું ત્યારે પોતે એનાથી જીએ આબો, એકન, નજીવી બામતોથી ઉલસીન, બધાયને માટે દિવગીર, માનવજૂથના દુર્લભ અવરોધને કારણે શાંત અને દુઃખી અને છર્નાંય એનામાં જીડે જીડે રહેલું સર્વ કંઈ જીકની રજુ હતું બહાવું હતું, આપાત પામ્યું હતું અને પોતે શાંત રહી શકે તેમ નહોતો, પોતાનું નિર્મલ હાસ્ય હવે હસી શકે એમ નહોતો કે પોતાના નાખુદોબર્ષા “ઉહ” સાથે વસ્તુઓમાંથી બહાર નીકળી શકે તેમ નહોતો અને કંઈક કહેવાનું હતું

પણ એ કંઈજ બોલ્યો નહિ, માન વિચાર્યું, જે કે વારતવર્માં તો એ કશા પણ વિશે વિચારતો નહોતો શાંત રહીને બારી બહાર અધા રામાં હલમલના પાણીના ખામોચિયા તરફ એ જોઈ રહ્યો એના માથામાં સ્પાવલિ ગૂંજતી હતી, ઝકૂતિ જીકતી હતો, જાણે કે એ બિમાર હતો

અને શરીરમાં તાવ હતો એણે પોતાની સામે ગેવેરીના ખડમાં મૂગા મૂગા પસાર થતા માનનીઓનું એક અનત સરખસ જોયું. એમના ચહેરા પર અસ્પષ્ટ, અકલ અને દુઃખપૂર્ણ બાવો હતા. “ શા માટે દુઃખપૂર્ણ ? ” —આ વિચારે એને પકડી લીધો હતો; “ જમે તેમ, મારા મગજમાં આ ખોટી રીતે ધૂસી ગયું છે.” પણ એકાએક એ એનાથી દૂર ગયો અને ઉલત વસ્તુઓ અને જે એને ઉચ્ચતમ જણાયું એને વિશે વિચારવા લાગ્યો.

એ વિચારતો હતો કે જમે તે સાચ, પોતે તો જે કરવાનું છે તે કરશે જ કેમકે પોતાને શકી શકે તેમ નથી અને આખરે તો એ જ એને પ્રતિજ્ઞા અપાવનારું નીવડશે.

એ જિભો યથો અને કપડા બદલ્યા વિના જ લમણા પરની ફળી ગયેલી નસો સાથે મક્કપ સુધી ગયો ત્યાં જિભો રહ્યો અને કાગળો ફર્યો. કંઈક કારણસર એનું મ્હોં મીઠી લાગથી બરાઈ ગયું હતું એનાથી એણે મ્હોં બરાવા દીધું ને થૂક્યે રાખ્યું. એના ગળામાં એક ગળદો એને ગૂંચળાવતો અટક્યો હતો.

“ બધું ખતી ગયું ! ” એ ધીમેથી નવડ્યો “ મરવા દો બધું ખતી ગયું ” બીજો આખો દિવસ એઝિયેવ દિવાલ તરફ મ્હોં કરીને પથા રીમાં પડી રહ્યો એ જીધી ગયો, જાગ્યો અને એણે કમરામાં તેમ જ મકાનની આગુનાજી ફરતી વિકાનાં પગલા સાંભળ્યાં વિકાએ અને જમવા માટે બોલાવ્યો પણ એ ગુસ્સામાં હાંત દગાવીને આખો બોલ્યા વિના ધેનમાં હોય તેમ ફરીથી જીધ આવી ગઈ ત્યાં સુધી પડી રહ્યો.

સાજના સમયે એનું શરીર દુખવું હતું અને એથી એને જિભા યવાની ફરજ પડી વિદા મદાર ગઈ હતી, એઝિયેવ માનકબુને મોઢવા નીકળ્યો.

“ મને બોટની ચાવી આપો ? ” એઝિયેવે માગણી કરી. “ મારે થોડીક સિગારેટ ખરીદવા દુકાને જવું છે ”

માલકણે એને ચાની આપી , હલેસાં કપાં ■ તે કહ્યું અને કંઈ દિશામાં હંકાર્યું તે મતાન્યુ

પવન સામી દિશાનો હતો, હલેસાં લારે અને વિચિત્ર દર્તા, અને બોટ વગનદાર હતી, જો કે દેખાવે સુંદર હતી બીજા ટાપુ પર પહોંચ્યો ત્યારે એગિયેવના હાથ પર ફાંદના ઝીંકા હતા

એણે સિમારેટો, વોલકાની બાટલી, થોડોક નારસો ખરીદ્યાં અને નામતવાની જગ્યા તરફ પાછો ફર્યો

કિનારાના કાંપ-પ્રદેશને એ વગવતો હતો ત્યાં એક બેડા ધાટનો વળેતા પગલાળો, માથે સિમાળુ ટોપી પહેરેલો અને નાના રંગના ચહેરાવાળો માછીમાર એની પાસે આવી પહોંચ્યો

“હેલો ”નજીક આવનાં અને નજર માણતાં માછીમાર બોલ્યો કલાકાર છે તમે ? સેમ-પોગોરટથી ?”

એની પાસે છાપાના કામળમાં બે જડન હતાં જે એણે બન્ને હાથમાં સલાળપૂર્વક પકડી રાખ્યાં હતાં અને એના ત્રાકીયા ખિસ્સામાં વોલકાની બે બાટલી ઠાસેલી હતી

“વગળ-રનાન પછી આજે અમારે લેનપૂી છે ’ કોઈ જૂના મિત્રને કહેતો હોય એમ એણે આનદથી સમાચાર કહેવા માંડ્યા “રસ્તા માટે એક લઈ લઈશું ?”

માછીમાર લાકડાનો કહેડો ઠેકીને મોટામાં ફૂલો બોટમાં દેખાઈ આવે એવું ચળકતા લોતા રંગે રમલી પેગીવાળું મશીન હવું એણે ચાર બાટલીઓ કાઢી (જે એના પાચળમાંનાં ખિસ્સામાંથી) અને એમાંથી નણુને સલાળપૂર્વક બોટના આગલા ભાગમાં પાથરેલી તાડપત્રી ઉપર મૂકી ચોથી એણે તરત જ ફેડી અને ખાલી પ્લાનો શોધ્યા સરોવરમાં ધરીને એગિયેવને પાલો લરી આપ્યા એગિયેવ એ પી ગયો અને નિસ્ક્રીટ ચાવવા લાગ્યો માછીમારે એક બાટલી પોનાના માટે ફેડી અને કિનારા પર ફૂટી ગયો

“તમારી ઝાળખાણુ ચઈ તેથી આનંદ થયો,” એ હરખાતો બોલ્યો. ‘ધણા વખતથી છો અહીંયાં?’

“ચઈ દાલથી જ આવ્યો છું.” ઝેગિયેવે એને જાણી કરીને માખી લેતો હોય એ રીતે જોતાં કહ્યું.

“દેવળનાં ચિત્રો કરો છો?” એણે આંખો પટપટાવી

“જે જડે તે.”

“તમારે ત્યાં આવવું જોઈએ અને અમારી ટોળીને મળવું જોઈએ.” ઝેગિયેવની તરફ ધસી આવીને માછીમારે વાદળા ધર્યો.

“તમારી સાથે છો છે? અમારી પાસે રત્રીઓ છે,” એણે હાથ પસાર્યો, “આવી! સખજ્યા! તમારે તો પલ્લુ બધું ચીતરાવાનું હશે, નહિ?”

એમણે સદા કરેલી બાટલી લેવા એ બોટ તરફ ગયો અને ઝેગિયેવને ફરી વાર પીણું રેડી આપ્યું.

“અને ખતમ કરી દઈએ, ખરું?”

“મારી પાસે પણ છે.” ઝેગિયેવે બાટલી કાઢતાં કહ્યું.

“તમે અમારે ત્યાં આવશે ત્યારે તમારો વાદળા પીણું,” માછીમાર બોલ્યો.

“બહુ દૂર નથી; તમારે ક્યારે આવવું છે તે જણાવો. એટલે અમે તમને અમારી મોટર-બોટમાં લઈ જઈશું અને કલાકારો ગમે છે, તેઓ બહુ રમુજી હોય છે. થોડા વખત પહેલાં અમને લેનિનમ્હાદના એક પ્રેક્ષક મળ્યા હતા. એમણે કહ્યું હતું કે “મારી જિંદગીમાં મેં તમારા જેવા લોકો જોયા નથી.” માછીમાર ખટખટાટ દસી પડ્યો. અને તમને માછીની સદા આપીશું—ગીનીવાડ માછલી, જાણો છો? જ્યારે છોકરીઓ ટોળે વળીને રમે છે ત્યારે તો રમત આખી રાત ચાલે છે. તમને એ મમ્મો, મમ્મનો આનંદ છે એ તો.”

“તમે ક્યાં માછલીઓ પકડે છે?” ઝેગિયેવે રિમન કરતાં પૂછ્યું.

“કિમ્મ ટાપુની પેલે પાર પણ ચિંતા નહોતે. અમે તમને સર્ઈ જઈશું, અને જો તમને તમારી જાતે આવવાનું મન થાય તો સ્વીપનની રોગો વિશે પૂછજો—એ હું છું. સ્વીપન, સમજવા ! ખડક-માળા વટારીને તમે ખદાર નીકળો કે કાળી તરફ વળજો; દીવાદંડી પસાર કરેશે એટલે ટાપુ દેખાશે. એ યુમાવું તમને નહિ પાસવે.”

“હું જરૂર આવીશ.” એમિયેવે ખુશ થઈને કહ્યું.

“એ જ ખગખર છે. તમે આવો જ. મારા માટે તમને માન છે, ખરું ? તમે મને માનવી માનીને વતો ઉઠા ખરી વાતને ! જ્યાં એવા જ છે ત્યાં...તો આ નક્કી. જસ. એમ. દાસ પૂરતી અલવિદા. મારે જલદી જવું છે, હાકરાઓ રાહ જુએ છે.” એ બોટમાં ફેરી પડ્યો, વડાવી, આગળ ધકેલી અને એન્જિન ચાલુ કર્યું. બોટનો ઝીંજો ધકકતો અચાજ આવ્યો. સુકાન પકડીને ઝડપાણીમાં માછી-મારે બોટને વાળો, હંકારી, અને બોટ એનો પાછળના પાંચોમાં સફેદ ફીણનો વળાંક મૂકતી ગઈ.

જાત પ્રત્યે દસીને એમિયેવ પોતાની બોટમાં આવ્યો અને ધર તરફ ફર્યો, એ હવે સ્વાસ્થ્યને જોતો બેઠો હતો. આકાશના રંગો તથા સરોવરને નિરખવાને માટે થોડી થોડી વારે એને હલેસાં મારવાનું અટકાવી દેવું પડતું અને આરામ લેવો પડતો હતો. સેમ-પોગોરડના અરધે રસ્તે એક નાનકડો ટાપુ હતો. જ્યારે એમિયેવે એ ટાપુની આજુબાજુ ચક્કર લગાવ્યું ત્યારે પવન પડી ગયો હતો અને પાણી શાંત અને બારે બની ગયું હતું—દાઢેલા સોના જેવું.

સંપૂર્ણ નીરવતા અને શાંતિમાં એમિયેવ હલેસાં મારી રહ્યો હતો અને દેવગને જોવા માટે ચક્કર લાવતો હતો. વરસાદી વાદળ, કાળી દીવાલ જેવું, પૂર્વ દિશામાં નીકળી આવ્યું, પશ્ચિમમાંથી સૂર્ય પોતાના છેલ્લાં કિરણો વરસાવી રહ્યો હતો અને એમણે જ્યાં જ પ્રકાશિત કરી દીધું હતું—ટાપુ, દેવળ, પવન ચક્કી, જૂનું ખેતર. વાદળની પડછે એવું દેખાતું હતું કે એ જ્યાં જ કોઈ વિચિત્ર રીતે અભાગલિક એવા

લાલ રંગથી ચીકટા હતાં જ્યાં વાદળ ખસતુ હતુ તે ક્ષિતિજની દ્વાની કિનાર પર વરસાદના ફોટેનાં વરસો લટકતાં હતાં અને મોટું મેવ-ધનુષ્ય નનામી જેવું પ્રકાસતુ હતું

એગિયેવ વધુ અતુક્રૂણ રીતે ખોટમાં ઝાઝવાયો, ખીચુ પીણુ લીધુ અને નિસ્કીટ ચાવેના દેવગ તરફ જતો બેઠો સૂર્ય આથમતો હતો, વાદળ નજીક આવતુ હતુ, દષ્ટિમાં જે કાંઈ પડે તેને ઈંદ્રી દેતુ હતુ અને વરસાદ સેગ-રોગોસ્ત સુધી પહોંચી ગયો હતો પાણીના અવાહ સાથે ખોટ સરતી હતી.

પણ એગિયેવની આજુબાજુ તો પણ જ સાત સ્વરથ હતું પશ્ચિમમાં આથમના સૂર્યની આજુબાજુ ધૂસર રાત્રી રંગના પહોળા પટા સાથે આકાશ સગમી નહુ હતું

એગિયેવ દેવગને નિરખતો બેઠો એતુ ચિત્ર કરવાતુ એને મન થયુ. એ વિચારતો હતો કે એ માત્ર સદીઓ જેટલુ જ જૂનુ નથી પણ અગણિત વર્ષો જૂનુ છે, એ પૃથ્વી અને પૃથ્વરો જેટલુ જૂનુ છે મનમાંથી ખીજ એક વસ્તુને એ દૂર કરી શકે તેમ નહોતો તે હતો. આનદી માછીમાર એતુ ચિત્ર કરવાતુ પણ એને મન થયુ

એ પશ્ચિમ તરફ ફર્યો ત્યારે સૂર્ય આથમી ચૂંપ્યો હતો. આખરે વરસાદ આગ્યો એણે ટોપી માથે મૂકી અને હરેસાં પૃથ્વીનાં ભોગદાર વરસાદ પણ કોઈક કારણે ઉપમાવાળો અને રમતિયાળ હતો, અને એ જેમ જેમ દહાડો મયો તેમ એની આજુબાજુ માછલીઓ ઊછળતી નહી

પૂરું ઝડપે દિન રે આવતાં એગિયેવે વિકાને જોઈ વરસાદમાં એ રિથત ઊભી હતી એના ખજા પગ એક પાગદર્શક રેઈનકોટ નાખેતો હતો એણે ખોટ નાંચરના, તાણુ મારના, હવેસાં અને ખરીદવી ખીજ ચીજો વગેરે લઈ લેતા તેમજ આલી બાળીને ખિરસામાં સરકાવના એગિયેવને લેવા ક્યો

“ જોઈ શકે છે તું ! ” પર તરફ ચાલિથી કમ જ તા એગિયેવે આનદુર્વંદ વિચાર્યું

વિકા ધક્કા પર ઊભી રહી ગર્ભ એનિયેવ તરફ જોયા વિના એણે સાન્ન્ય રંગોમાં અને વરસાદમાં સરોવરને જોયા હયું

ઉમાશર્પી કમરમાં આવનાં એનિયેવે જોયું કે વિકાની વરણ્યો આજુમાજુ નહોતી અને સુકેસ નારણા પાસે પડી હતી “ અ હા ” એ જોઈયો અને લાગે ધર્મને પડ્યો જાપરા પર વરસાદ નગાડુ વગાડતો હતો. વેદકા પીધા પછી સાંત ધર્મને એણે આજો બધ કરી અને એકે ચડ્યો એ તત્ત જ જાગી ગયો, હજી અધારુ થયું ન હવડ પછી વરસાદ અટકી ગયો હતો, આકાશ ચોખ્ખું ધર્મ મધુ હતું અને હડો ઉજસ પાથરતું હતું

એનિયેવે જમાસુ ખાધું અને માલકજીને શોધવા નીકળ્યો માલકજી પાસેથી દેવળની ચાવીઓ લઈને એ કબરતાનને આવરતી વડની અદર ગયો, કબરતાન એળચ્છુ જૂના ધુમ્મટોની વચ્ચે ચાલીને એણે ધટાવપના ટાવરનાં દાર જોઈયાં અને અધારાં, સંકિર્ણ, અવાજ કરતાં મગધિયાં ચડવા લાગ્યો

ત્યાં જ ગલી કામડાની અધાર અને સૂકા લાકડાની વાસ આવતી હતી અને અધારુ હતું પછી જેમ જેમ એ જીએ ચડતો ગયો તેમ તેમ પ્રકાશ વધતો ગયો અને હવા સ્વચ્છ થતી ગઈ હોવટે એ ધટાવપના ચાળા પર પહેલ્યો ઉચ્ચારના સવેદનને કારણે એનું હૃદય યડકવ હતું અને પગ ઢીસા પડી ગયા હતા

નાનકડી બારીમાંથી એ ચાળા પર ચડ્યો ત્યારે પહેલાં તો જીઆ કાગરામાંથી એણે માત્ર આકાશ જોયું આકાશમાં ચોડાક રસગનાં વાદળાં હતાં, નજીકના મોટા તારાઓ હતા અને ડૂમી ચૂંદવા સૂર્યના ખૂર્સા ફિરજોનો ઊંડાણમાં ઉજસ હતો

પછી ન્યારે એણે નીચે જોયું ત્યારે બીજુ આકાશ દેખાયું— ઉપરના આકાશ જેટલું જ ભવ્ય અને હલકું બધી દિશાઓમાં સિતિજ તરફ ખેંચાયેલો આજુમાજુના પાણીનો અમેય જરથો પરાવર્તિત

પ્રકાશથી ચળકેનો હતો અને નાનકડા ટાપુઓ એમાં વાદળાં જેવા દેખાતા હતા.

એગિયેવ જેવો કઠેડા પર બેઠો તેવો જ એનો હાથ ઘાલવાની આજુબાજુ વીંટળાઈ વળ્યો અને જ્યારે પૂરેપૂરું અધારું ઘઈ ગયું અને તારાઓ ભૌતિક ક્રાંતિથી પ્રકાશી થઈયા ત્યાં સુધી એ ત્યાંથી ખસ્યો નહીં અને પત્ની, જ્યારે એ નીચે ઊંચી ત્યારે આ કે તે બાજુ-એથી ડોકિયા કરતો અને નિસાસા નાખતો દેવળની આજુ બાજુના રસ્તે રસ્તે ફર્યો.

જ્યારે એ ધરે આગ્યો ત્યારે ફરી પાછો રટવ સમગતો હતો ત્રિકા રાતનું ખાણું તૈયાર કરતી હતી, પણ એ જ્ઞાત હતી અને વિચારોમાં ધણે દૂર ચાલી ગઈ હતી.

“ખોટ હુમણું જ આવે છે તે તપાસ કરી ?” એગિયેવે પૂછ્યું.

“અગિયાર વાગે” ઘોડીચારના મૌન પત્ની ત્રિકા બોલી.

એગિયેવના હૃદયમાં આચક્રો લાગ્યો અને કશુંક કહેવું હતું, વિકાને કંઈક પૂછવું હતું, પણ એ કંઈ જ બોલ્યો નહિ. એણે પથારી નીચેથી રંગરોંગી પેચી, બારી પર અને પથારીમાં રંગની ટપુઓ અને ટપે-નટ ઈની સીસીઓ જુદી પાડીને મૂકી, બધા જુદા મૂક્યા અને ઘોડીઓના બારાને ઠોકવા લાગ્યો ત્રિકા એની તરફ આચ્ચંથી જોઈ રહી.

પહેનાની જોમ જ તેઓ મૌન સેવાને વાળુ કરવા બેઠાં એક બીજાની આંખોમાં જોયું એગિયેવે વિકાના સૂકા હોઠ જોયા અને મહેરા અને આંખોમાં વહાણો લાગ્યાં એના હૃદયમાં ફરીવાર આચક્રો લાગ્યાં; અને એને સમજાયું કે અનવિદા કહેવાનો સમય પાસે આવી પહોંચ્યો છે.

પથારી નીચેથી લોહકાની બાટલી એણે કઢી અને પોતાના માટે તેમ જ ત્રિકા માટે ખાસી કરી.

“ખેર,” એ ખોખના અવાજે બોલ્યો, અને અવાજ રૂપક કહેવો

“આ આપણી જુદાઈમાં !” ત્રિકાએ પીધા વિના પોતાનો ગ્લાસ નીચે

મૂંડી દીધો, ખુશીમાં પાછળ મૂંડી અને પોતાનું માથું પાછળ દાળી
 હાથે દોડી પાંપણોમાંથી એગિયેવ તરફ જોયું વિકાનો ગદ્ગદો થયરતો
 હતો, ગગા પરની એક નસ ધગદગી હતી, હોઠ ઢાલના હતા. એગિયેવ
 આ દૃશ્ય સહન કરી શકે તેમ નહોતો એ ગરમ ગરમ થઈ ગયો.
 જીભ ધકેલે એણે બારી ખોલી અને રાત્રીની ટકા દવા લેવા
 બહાર મૂક્યો.

“વગસાદ અટકી ગયો છે,” ટેનવ તરફ પાછા આવતા અને
 બીજું પીણું લેતા એ મોઢ્યો “હવે વરસાદ વગસતો નથી

‘તારે કંઈ જ પૈસા જોઈના નથી ?’ વિકાએ પૂછ્યું “મારી
 પાસે ધણા બધા છે હું વધારે લેની આવી હતી એમ વિચારીને કે ..”
 એણે હોઠ કરડ્યો અને દયામય બાવે હસી

“ના નથી જોઈના,” એગિયેવ મોઢ્યો “હવે હું પીવાનું
 છોડી દઈશ =

“હું હજી પણ માનું છું કે તું ખોટો છે,” વિકા કુખી થઈને
 બોલી “તું મિત્ર છે એ તું પીવાનું છોડી દઈશ તો મધુ બરાબર
 થઈ રહેશે”

“ઓહ ! એમ ?” એ બગડ્યો. “તો તો જલ્દી હું મારું આગવું
 પ્રદર્શન (one man show) બરું બરી શકું ને ? કેવું સરસ !”
 એણે ફરીવાર દારૂ પીધો “અને તકવાદીઓને સમજાવ્યું પડી જશે કે
 તેઓ કલાકારો નથી જ બગડાર ?”

“સાંજે તું ક્યાં હતો ?” ઘોડીવાર પછી વિકાએ પૂછ્યું

“ત્યાં,” એણે અસ્પષ્ટ અભિનય કર્યો “હવે ભગવાનને
 બોલાવતો હતો.”

“તું જલ્દી મોરકો નહિ આવે ?” વિકાએ કમરામાં અસ્તવ્યસ્ત
 પડેલા રંગ, બચ, ઘોડી વગેરે જોઈને ફરીથી પૂછ્યું

“ના. હમણાં નહિ,” હવે પછી મગનારી માછીમાર સ્ત્રીઓ,
 એમના પત્તા, એમની છાતીઓ, એમની આંખો, જળ નાખે ત્યારે જક-

ડાપેલા દાંત અને રાતા રાતા હાથ વગેરે કલ્પનામાં જોઈ લઈને એ બે લ્યો.
 “ધારું છું કે એકાદ અદિનામાં. કદાચ એથી પણ મોટું માછીમાર
 લોકો અને જળ ભારે ચીતર્યા છે, “ એ અટક્યો. “ અને આશ્ચર્યને...
 એમ વાત છે. ”

બોટ આવે છે કે નહિ તે સંભળવા વિકા બહાર ગઈ.

“ હજી તો બહુ વહેલું છે ” જાણ કરતાં એ બોલી, ચરીસામાં
 કંઈક વિચારપૂર્વક પોતાની જાતને જોઈને એણે સુટકેસમાંથી રજાઈ
 કાઢ્યો, માથે બાંધ્યો અને એના બે હેડા દાદીની નીચે બાંધ્યા. પછી
 એ બેઠી અને ઘૂંટણની વચ્ચે હાથ દબાવ્યા એ મુઠ્ઠી બેસી રહી. એનું
 માથું થોડુંક ઝુકેલું હતું એ જાણે કે રોશન પર બેઠી હતી અને એમિ-
 ચેવ એને અપરિચિત હતો એના વિચારે દૂર દૂર મથા હતા પાતળા
 રજાઈમાંથી એના વાળ સોનેરી રંગે ચમકતા હતા. એમિચેવ પથારીમાં
 પડ્યો હતો, ત્રાંસી નજરે જોતો, કુતૂહલથી નીરખતો, અને બેચેનીથી
 સિગારેટ ફૂકતો.

“ નું” એ સહી સહીશ નહિ, ” નિશ્વાસ સાથે બોલી ” હું” ધક્કા
 પર ચાલી જઈશ. ” ફરીથી નિશ્વાસો ચૂસીને એ બીબી ધઈ, દીવા તરફ
 થોડીક ક્ષણો. સુધી એકોટશે તાકી રહી અને કેટ પહેર્યો. એમિચેવે
 જમીન પર પગ ઝુનાવ્યા અને બોલે થયો

“ વારું, ” એ બોલ્યો. “ અનવિદા મૂકવા આવું તે ગમશે ? ”

વિકા પોતાનું ઝાળખપત્ર લેવા માટે માલકજી પાસે ગઈ એમિ
 ચેવે ઝડપથી દારૂ ગટમટાવ્યો, નસકોરા ફફડાવ્યા, બાળક ખાધી અને
 કપડાં પહેરવા લાગ્યો. દરમ્યાનમાં એ ખ્યાનપૂર્વક પોતાના ધૂનતા હાથ
 તરફ જોઈ રહ્યો હતો અને પાર્ગીસનની પેની જાણુથી આવના વિકા
 અને માલકજીના અવાજને સંભળતો હતો. એણે સુટકેસ ઓપની
 લીધી અને મઝપ સુધી ચાલ્યો. પગથિયાં સળિયા પગ જવાનો અપા-
 ટિયાનો રસતો—નહુ દમણાં પડી મપેલા વરસાદને કારણે જીનું હતું.
 વિકા આવે એની એને રાહ જોઈ અને પછી ચાલવા માંડ્યું. વિકા
 એને અનુસરી, પાટિયા પર પડતી એની એડીના અવાજ સંભળાતા હતા.

તેઓ મક્કા પર આઘ્યા ત્યારે એમિયેવે સુટોસ જમીન પર મૂકી અને તરત જ વિકાસ એની ઉપર બેસી ગઈ, પોતાનામાં સંકેતોઈને અને ક્ષાતિમાં થીજી જઈને એમિયેવ થયરી બિંદુઓ અને પોતાનો કેલ જીવો ક્યો. એકાએક રાત્રિની મરેલી કૃત્રિમ ક્ષાતિમાંથી પ્તેનનેા જીવો દેવાવર અવાજ આવ્યો. એ જેમ જેમ નજીક આવતુ ગયું તેમ તેમ એ મોટો થતો ગયો, અજબૂત બનતો ગયો. પણ સાથે જ સૂમાં નીચો, વધુ સુવાળો અને પોંટળાઈ વળતો હોય એવો, જણે કે કોઈ સોલોના તાર પર સતત રીતે કામકુ ધસી ન્યુ હોય, અને ખુટી દેવરીને કમે કમે, એ વિતીન થર્તા થર્તા માત્ર તુમકામાં જ રજુગથી રહે ત્યાં સુધી, સરને નીચે પાડતું હેય એવું લાગતું હતું.

હરી પાછું ત્યાં મૃત્યુવત્ મૌન પથગયુ ત્રિકાની પાસે પગ દોકતો જઈને એમિયેવ ત્યાંથી ક્યો અને કિનારા પર ચડી ગયો. ઉચાઈ પર જઈને થોડી વાર બિતો રહ્યો અને પછી ટાપુની દક્ષિણ તરફની ટોચ તરફ જઈને આજુમાજુ જોવા લાગ્યો.

ઉપર તારાઓ સ્થિર પ્રકાશતા હતા એકા એક જણે એવું થયું કે આકાશમાંથી હવાનો પ્રાણ દોડી ગયો, તારાઓ આંખ મીચી ગયા અને મૂંઝી બિંદુઓ આકાશ કાણુ પડી ગય, ફરીથી મૂંઝતા પ્રકાશથી ભરાઈ ગયું એમિયેવ ઉપર તરફ જોવા માટે ક્યો અને તરત જ એને એતુ પ્રભવરથાન દેખાયું. દેવળની પાછળથી—એની ક્ષાત કાળાસાની પાછળથી ઉત્તરના કમળેર ફિક્કા—જૂરા સુવર્ણરેખી તેજ—લીસોટા બાવી રક્ષા હતા, પ્રકાશ પાથરતા, સચા જમાવતા, તરજો ઉછળતા, સંકોચાતા અને ઊપસતા જ્યારે જ્યારે એ નિસોટા ફેલાયા ત્યારે ત્યારે બધું—સરોવર, કિનારો, પથ્થરો અને બીનું ઘાસ—ચળાઈ બિંદુયુ દેવળ એની રોનક સાથે અક્કડ બિંદુ રહ્યું હતું જ્યારે એ લીસોટા ઝાંખા પડ્યા ત્યારે બધું જ એમળી ગયું, અરપટ થઈ ગયું, વિલોન થઈ ગયું પૃથ્વી ફરતી હતી એમિયેવને એકાએક એના પગ અને હૃદયથી એનો અતુસવ થયો. પૃથ્વી એનાં સરોવરો, નગરો, લોકો અને એમની આશાઓ.

સાથે પ્રકાશથી વીંટળાયેલી, મહારાવી નાખે એવી, અનંતતામાં ફરતી હતી અને ઊડતી હતી. અને એ અહીં આ ધરતી ઉપર હતો, આ ટાપુ ઉપર સત્રિના શાંત તેજમાં. અને વિકા એને છોડી રહી હતી. આદમ ધૃવથી જુદાઈ પામતો હતો—અને તે કોઈ અનિશ્ચિત ભાવિમાં નહિ પણ અત્યારે, હમણાં જ. અને એ તો મૃત્યુ જેવું હતું. જેના તરફ તમે દૂરથી હસી શકો પણ જ્યારે એ તમારી નજીક હોય ત્યારે તો એના વિશે વિચારી પણ ન શકો અને એને સહન પણ ન કરી શકો.

આ બધું એ સહી શક્યો નહોં અને જહાજને નાંગરવાની જગા તરફ જમદી પાછો આવ્યો. મથો, એના બુટ બીના ઘાસમાં ભીંજતા હતા એનો અનુભવ કરતો. અધાગમાં એને કશું જ દેખાતું નહોતું. પણ જાણી શકતો હતો કે બુટ હવે કાળા અને ચળકતા ■

જ્યારે એ ધક્કા પર આવ્યો ત્યારે યાંત્રણ પર ફાનસ સગમ્યું હતું. તીમે પગથિયાં પર વૃદ્ધ બગાસું ખાતી ઊભી હતી. એ વખતે ઉત્તર તરફથી નાની ટેકરીની પાછળથી એક નવો પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો, અરણ્ય જેવો, પણ ઉષ્મામયો પ્રકાશ દાઢતો હતો અને ત્યાં હુલેસાના અવાજો સંભળાયા; અને એકાએક ટાપુઓ પર પડ્યા પાડતો જહાજની સાયરનનો જી મો અફળાતો અવાજ આવ્યો.

“તેં ઉત્તરના પ્રકાશ જોયા? એ એ જ હવે ખરું ને?” વિકાએ ધીમા અવજે ઉનાવળથી પૂછ્યું. એ ઉત્તેજિત મર્ષ મર્ષ હતી અને સ્ટોકેસ પર મેસી ન રહેનાં સંજીવનાના કોડા પાસે ગમી રહી મર્ષ હતી.

“મેં જોયા” એમિયેને ગળું માફ કર્યું

જહાજ દૃષ્ટિવધમાં આગળ વધતું હતું અને એનો અવાજ હવે સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો. જહાજની આગળના ભાગમાં સર્વેશ ઈટો નાનકડો તારો પ્રકાશી રહ્યો હતો હવે પ્રકાશ કિનારા સુધી પહોંચ્યો અને પાટિયા પર દીવો ચળકી ઊડ્યો એન્જિન અટક્યા અને જહાજ મનિમાં ધરેલાં ધક્કા તરફ સરક્યું. વૃદ્ધએ પાટિયા પર કશુંક દોષના પ્રકાશથી જમના પોનાની આંખો પર દાઢ દાંડી દીધા. એમિયેને પ્રગ-

જને જૂના સુદર એતર ઉપર ધૂમાળો અને ધૂજતો જોયો, જાણે કે એ પ્રાચીન અસહી વસ્તુને દર્શાવી રહ્યો હતો.

રટીમર ત્યારે આગળ ખસી ત્યારે સર્વલાષ્ટ ફરી અને અંજ નાખે એવા દૃષ્ટિયા પ્રાણથી ધક્કાને કરી દીધો જહાજ નાંગરણ હણ ત વિદ્યા અને એમિયેવ મૂર્તિ મૂર્તિ જોતાં હતાં તુલ્ય ઉપગતા અલા-શીએ દોરડાનો એક છેડો વૃદ્ધા તરફ ફેંક્યો વૃદ્ધાએ જરા પશુ ઉતાવળ કર્યા વિના ધામધા પર ગાળો કરાવ્યો ખવાસી નીચે નમ્યો અને દોરડું અંદર ખેંચી લીધું દોરડું ખેંચાયું, ધસાયાનો અવાજ થયો અને ધક્કો મૂજ ઊઠ્યો રટીમર ધીમેથી એની પાસે અટકી ખવાસીએ સીડી નાખી અને તે દીવા નીચે જોતો રહીને જહાજ જતાં મુસાફરોની ટિકિટ તપાસવા લાગ્યો આખરે એ નીચે જતરો અને વિદ્યા તેમજ એમિયેવ તરફ ફર્યો

“આવવાનાં છો?” એણે અનિશ્ચિતપણે પૂછ્યું

“જસ ત્યારે, આવજો,” વિદ્યાના ખભા પર એખ્યાન દપણી મારીને એમિયેવ જોઈયો. “બધું સારા માટે.”

વિદ્યાના હોઠ હાલો ઊઠ્યા

“અલવિદા,” એ જોતી, અને તૂતક પર ચઢી મઈ એના બૂદ સીડી પર ખટખટ અવાજ કરી રહ્યા

જોડ લગભગ ખાલી હતી અને કબરોનાં બાકોરામાં અધ રૂ હણ કબરોમાં કદાચ મુસાફરો નહોતા, અને હતા તો ઊધી ગયા હતા જહાજની બાજુમાંથી વરાળ નીકળી અને પારદર્શક કુખાઓમાંથી ઊંચે તરવા લાગી

વિમ પાછું જોતા વિના નીચે જતરી મઈ જહાજના અંદરના ભાગમાં અદૃશ્ય થઈ મઈ સામરને એકાએક ચીસ પાડી—એક લાંબા અને ત્રણ ટૂંકા અવાજોમાં વૃદ્ધાએ ધામધા પરથી ગાળો કાઢી નાખ્યો, સીડી ઉચ્ચાઈ મઈ, તૂતક પરનાં બારી બારણાં બધ થયાં અને જોડ

—ગરમ, નળીનું, શ્વાસ લેતું પ્રાણી, કહી જુસાતમાં જીવતી એક્ટમાન વસ્તુ—ધકેલાઈ, દલેલાના અવાજે કરતી નમણી દિશામાં ચક્રાવે લેતી.

૧૬ાએ ફરીથી જગાસુ આધુ અને જમડી કે ઉતરના પ્રકાશ આ વળે વહેલા છે અને એનો અર્થ એ કે સિવાજો બારે ૩ એણે ફાનસ જી ચક્રાવે અને કિનારો ચઢવા લાગી પ્રકાશના લોહા એની આગળ પડના હતા—એના બુટ પર પ્રકાશ પાથરતા અને ડામી બાજુએ મોટો અસ્થિત પડાપો પડતા એ ફાનસ ઝુનાવતી હતી તેમ તેમ પડાપો કિનારા પરથી ફેડીને ધક્કા પર ચઢીને સરોવરમાં પડતો હતો.

એગિથેવ સિગારેટ પીતો સાંત જીમો રહ્યો અને પછી ગરમ હોટેલ તરફ પાછો ફર્યો ઉતરના પ્રકાશ હજી ઝગકારા મારતા હતા પણ હવે તે ફિક્કા હતા અને બધા જ એક રમના હતા—સૂત.

* એક વાર્તાની વાર્તા | બ્લાંદિગિર પાલ્યાકોવ

અનુ : સુભદ્રા ગાંધી

*

(સોવિયત મેજિઝિનની તંત્રી ક્યેરીનું દ્રશ્ય. તંત્રી સાહેબ ખુરશીમાં બેઠા છે, ત્યાં એક નવોલિત લેખિકા ચરમાત્ સઠોચાત્ તંત્રી સમક્ષ હાજર થાય છે.)

લેખિકા:—માફ કરજો...તરફી બદલ લેખા કરજો.....પણ આ સામયિકના તંત્રી તો આપ જ ને ?

તંત્રી:—તમારી વાત સાચી છે. હું જ એના તંત્રી છું.

લે :—મારું નામ કૅપિવિના. હું તમારા સામયિક માટે એક વાર્તા લખી લાવી છું

તંત્રી :—સારી વાત છે. મૂક્તતાં જવ અહીં.

લે :—પણ મને એમ હતું કે, એના વિશે જો તત્કાલ આપનો અભિપ્રાય જાણવા મળે તો સારું. જો આપને વાંધો ન હોય તો હું એ આપની પાસે વાંચી જઈશ. વાર્તા બહુ ટૂંકી જ છે આપનો ત્રણ ચાર મિનિટથી વધુ સમય નહિ જાય...આપની આજ્ઞા હોય તો હું વાંચું !

તંત્રી :—વાર, તો ચાલો, વાંચવા માડો...એટલે પનાવી નાખીએ.

લે :—વાર્તાને મેં સિર્ષક આપ્યું છે. ‘ એક ઉમદા કૃત્ય. ’ (કહી લેખિકા બેન આગ વાંચવા માંડે છે.)

મધરાત વીતી ચૂકી હતી. ત્રણેક વાગ્યાનો શુભાર હશે. નગરજનો સૌ નિદ્રામાં પોહી ગયા હતાં. કચાંચ કશે એકઠો દીવો થ અળતો દેખાતો ન હતો. સર્વત્ર ધીર અંધકારને સ્થિતિ છવાયેલાં હતાં. પણ ત્યાં તો એક—

* ૧૯૫૩ની સાલમાં મોસ્કોના એક સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તા.

મોઠા સુખરા મહાનની ચોથા મજલાની બારીમાંથી આમની જવાબાઓ બહાર નીકળવા માંડી. તે સાથે જ કોઈની જુમ સબળાઈ : દોડો, કોઈ બચાવો રે, અમે સળગી ગયાં !'

આ એક એવા ભેદરકાર ને જીવકળા બાકુઆતનો સાદ હતો. કે જે સર્ત પહેલાં એરડાને હુંકાળો બનાવનારી વીજળી-સગડીનું બટન હવાવર્તા બૂની ગયેલો ને એ સગડી જ આગનું કારણ બનેલી.

બાકુઆતે ને આમની જવાબાઓએ એરડામાં ધમાચકડી મચાવી મૂકી હતી ત્યાં તો આમના બાબાની સિસોગીનો વિલાપ પણ સંભળાયો. આમ એલવનારા બાબા પરથી ફટી પડવા, ને સીધા એ મહાનમાં ધસી ગયા.

હવે જ્યાં પેલો બાકુઆત કાગારોળ મચાવતો દોડાદોડ કરી રહ્યો હતો, એ એરડી તો આમનો દરિયો બની ગઈ હતી. હાપરમેન (આગ એનવનાર) પ્રોપોરસુક ..એક પ્રોટ વચનો ને મોટી મોટી કાળી મૂંઝાના ચોલિલાવાળા યુકેનિયન. તે એરડીના બારણા આગળ આવીને ધડકે થભી ગયો મનમાં કંઈક વિચાર કરી લીધા પછી તે એરડામાં ધસી ગયો. પહેલાં તો આમમાં જુલના બાકુઆતને તેણે બહાર ખેંચી આણ્યો, તે પછી આમ એલવનારી એસની નળી ધરીને એણે એરડામાં આગ જુઝાવવા માંડી.

પ્રોપોરસુકની સમયસૂચકતા ને સાદસિદ્ધતાને કાગળે આગ તો આખરે જુઝાઈ ગઈ. તે પછી અસિદ્ધાંતિ કેન્દ્ર (ન માખાના)ના વડાએ પ્રોપોરસુકની પામે આવી એનો ખરડો યામડી ચાનાશી આપતાં કહ્યું, ચાનાશા ! ખરો મરદ નીકળ્યો તું પ્રોપોરસુક ! તે આપણા નિયમનું ખરાખર પાલન ક્યું હો ! પણ જાણ માણસ ! તારી જમણી મૂઝ હજી બળે છે, એ વાતનો તને અજસાર સરખો ન આવ્યો ?

પ્રોપોરસુક હસી પડ્યો, ને એણે આમ એલવનાની નળીનું નાળયુ પોતાની મૂઝ બાજી ધકુ' ..ને ત્યાં તો પરાઈ ચઈ ચઈ હતી.

તત્રો —સર્તી ખરાખ તો નથી એનું ચિર્ષક પણ ખરાખર

બધે બેસવું છે...“એક હિમદા કૃત્ય.” પરંતુ વાર્તામાં કથાંક કથાંક એવા ડેટલાક ફરરા છે, જેને આપણે જરા સુધારી લેવા પડશે. જુઓને, વાન એમ છે કે, વાર્તા સારી હોવા છતાં જો એમાં વચમાં વચમાં કથાંક, એના તથ્યને મારી નાખે એવી, નકામી વસ્તુઓ આવતી હોય તો એ શરમજનક મણાય. લાવો તો હવે, આપણે તમારી વાર્તાને તપાસીએ .. એવી શરૂઆત કેમ કરી છે તમે ?

લે :—મધરાત વીતી રહી હતી...ત્રણેક વાગ્યાનો શુભાર હશે નગરજનો સૌ નિદ્રમાં પોદી ગયાં હતાં. .

તત્રી —ઘિહ્! એ તો સારું ન કહેવાય. એનો અર્થ તો એમ જ થયોને કે, નગરનું આખું પોનિસ તત્ર બિલતું હતું, ને ચોકિયાતો પણ બધા બિલમાં ધોરતા હતા.....ના, ના, એવું તો કદાપિ ચલાવી ન લેવાય...એનો અર્થ તો એ થયો કે આપણે સૌ માફેલ હતાં. આપણામાં તોફારીનો અભાવ હતો...એટલે જ ફરરા તો તમારે બદલવો પડશે ..વારુ, તો તમે એમ લખોને કે, ‘ મધરાત વીતી રહી હતી, ત્રણેક વાગ્યાનો શુભાર હશે. નગરમાં કોઈ જ બિલતું નહોતું ’

લે .—પણ એ તો અશક્ય છે રાતનો વખત હોય એટલે લોકો તો બિલતા જ હોય ને ?

તત્રી :—હા, એ પણ ખરું. તમે કહો છો એ વાત તદ્દન સાચી પણ તો પછી આપણે એમ લખો કે—નગરજનો સૌ નિદ્રમાં પોદી ગયાં હતાં, પણ તે ફરજ બળવર્તા સૌ પોતપોતાના સ્થાનકે .

લે —ફરજના સ્થાનકે ને તે બિલતા ?

તત્રી :—ના ના, એવું તો ન હોય, એ તો વળી ઝાર બેહુક મણાય તો પછી આપણે એમ લખો કે નગરમાં ડેટલાક લોકો બિલતા હતા, બાકીના આંપત્તી તોફારી રાખી નજા હતા ..જરાજર ?વારુ, તો આલો, હવે આગળ શું છે ?

લે —નગરમાં...કથાંક ફરરા, એકાદો દીવો થ બળતો ન હતો...

તંત્રી :—એ શું કહ્યું ?...તમે લખ્યું છે, એ પરથી તો કાઢીને એમ જ લાગે કે, આપણા દેશમાં બનતા વીજળીના ગોળા તદ્દન નકામા હોવા જોઈએ, જે રાતે કામ જ નથી આવતા !

લે :—પણ આ તો મધ્યસ્થતાની વાત છે. ગોળાને સળગતા રાખવાની જરૂર જ નહિ, ને તેથી લોકોએ જાતે જ બુઝારી નાખેલા...

તંત્રી :—ના, ના, પણ આથી તો આપણા વીજળીના ગોળાની જ વજોવણી થાય છે એ આપું વાક્ય જ કાઢી નાખો ને તમે વીજળીના ગોળા જો સળગતા ન હોય, તો એમને અહીં વાર્તામાં ખેંચી લાવવાની શું જરૂર છે ?

લે :—(આચળ વાંચતા) પણ ત્યાં તો એકએક એક મોટા બૂખરા મકાનની ચોમા મજલાની બારીમાંથી આમની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. ને સાથે જ કાઢીની ધૂમ સળગાઈ : ‘ કાઈ દોડો, બચાવો રે, અમે સળગી ગયા ! ’

તંત્રી :—એ શું...! પેનિક્...ની (બચની વાત કરી તમે !

લે :—હા.

તંત્રી :—તો ॥ તમે એમ માને છો કે આપણા સામાયિકોની કતારો લોકોમાં પેનિક્ ફેલાવવાનું કામ કરવા માટે છે ?

લે :—નહિ જ વળી આ તો એક કલ્પના છે ..આ તો સર્જનાત્મક સાહિત્ય મણ્ડાય...મારે અહીં આમનું વર્ણન આપવાનું છે.

તંત્રી :—પણ તમે તો અહીં સામાજિક રીતે જન્મીને એવા એક નાગરિકનું ચિત્ર આપવાને બદલે પ્રજામાં ભય ફેલાવનારા એક બાવરા માણસનું ચિત્ર આપ્યું છે ! તમારી જગ્યાએ જો હું હોઉં તો મેં એના મોંમાંથી ‘ બચાવો ’ ના ઉદ્ગાર કઢાવવાને બદલે લોકોને ધરપત બંધાવે એવા ઉદ્ગાર કઢાવ્યા હોત.

લે :—દાખલ તરીકે !

તંત્રી :—દાખલ તરીકે...કહોને કે...‘ આજ લાગી છે, પણ પરવા નહિ, એમાં શું ધર્મ મળ્યું ? ’ એવું એકાદ જણને મોઢે બોલાવ્યું

હોત, તો બીજા પાસે વળી એમ કહેવાયું હોત કે, 'એમાં ફિકર કરવાની જરૂર નથી, આમ જેવું એમાં કશું છે જ કયાં ?'

લે :—એ વળી શું કહ્યું તમે ? આમ લાગેલી હોય, ને છતાં 'આમ જેવું કશું છે જ કયાં,' એમ કહેવાની મતનગ શી ?

તત્ત્રી :—ના, ના, તમે સમજ્યા નહિ 'આમ નથી' એ તો એ અર્થમાં કે . આ આમ તો અમે આમ ચપગીમાં એ બરી નાખવાના છીએ, એમાં ફિકર કરવા જેવું શું છે ?

લે :—પણ એ તો અચકચ જ છે

તત્ત્રી :—પણ—હું કંઈ કુ કે, ચકચ છે હવે તમે એ ઉદ્ધાર જ કાઢી નાખો, એટલે જુદું બરાબર થઈ જશે.

લે :—(આગળ વાંચે છે) આ એક એવા બેદરકાર ને બૂલ-કથા બાકુઆતનો સાદ હોતો કે જે સત્તા પહેલાં, ઓરડાને છુદાવો બનાવનારી વીજળી-સગડીનો પ્રવાહ બંધ કરવાનું બૂલી ગયેતો.

તત્ત્રી :—હે, હે, કેવો બાકુઆત કલો તમે ?

લે :—બેદરકાર ને બૂલકથો.

તત્ત્રી :—તો તમે શું મારી પાસે એમ મનાવવા માગો છો કે, આપણાં સામાયિકોની કતારો એ પ્રજામાં બેદરકારી ને બુલકથાવેડાના પ્રચાર માટેનું સાધન છે ? ના બાઈ, હું તો એમ માની ચકું એમ નથી ના, ના, પણ હું તમને એમ પૂછું કે, બાકુઆત વીજળીનું બટન દેખાવી સગડીનો પ્રવાહ બંધ કરવાનું બૂલો ગયો, એમ ન કહો તો તેથી તમારી વાર્તામાં કઈ ખામી આવે એમ છે ? એક શૂલકથા બાકુઆતો દાખવે આગળ ધરીને આપણે આપણા વાંચકોને શું સારું શિક્ષણ આપવાના હતા ?

લે :—જો કે અહીં, આ પ્રસંગ દ્વારા, કાઈ શિક્ષણ આપવાનો મારો ઈરાદો જ નથી ... ને વીજળીક સગડીની વાત ન લાગુ તો આમ લાગ્યાનું હું શી રીતે બતાવું ?

તત્રી :—પણ હું તમને એમ પૂછુ છું કે, આ વાર્તામાં તમે આમને વચમાં ન લાવો, તો તેથી આપણને કંઈ નુકસાન ખરું ?

લે :—નહિ જ વળી...આગ ન લાગે તેથી તો છલ્લાનો આપણને કાપદો જ છે.

તત્રી :—વારુ, તો હવે જુઓ જોઈએ...તમે શી રીતે લખવાના છો ? સૌ પ્રથમ તો વીજળીક સગડીનું તમે એમાંથી નામ નિશાન જ કાઢી નાખ્યો...એટલે ‘આમ’ની વાત કરવામાંથી તો તમે ઊગરી જ ગયા ! તે પછી...આગળ વાંચો જોઈ, કેવું લાગે તે જોઈએ...હા...ને હવે સીધા...ખખાવાળાના પાત્રલેખન પ. આવી જવ...

લે :—ખખાવાળો પ્રાપ્તોસ્તુક...એક પૌદ્ર વચનો પુરોનિયન...

તત્રી :—સરસ ખટુ સરસ રીતે આવી ગયું એ.

લે :—.. મોટી મોટી કાળી મૂંઝેલા ચોલિયાવાળો. ખારણા આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. પાંદે કંઈ થયી જઈ મનમાં એણે કંઈક વિચાર કર્યો...

તત્રી :—નહિ, નહિ એ પણ ખરાબ નથી. ખખાવાળાએ વળી વિચાર કરવાની જરૂર જ થી હોય ? એણે તો અમારું વિચાર કર્યો વિના સીધા આગ પુકાવવાના કામમાં જ લાગી જવું જોઈએ.

લે :—પણ આ તો વાર્તા લેખનનું એક સૂક્ષ્મ અંગ છે.

તત્રી :—અરે હા બાઈ, વાર્તા લેખનમાં જાણે સૂક્ષ્મ ગણાતું હોય પણ ખખાવાળાને માટે એ સૂક્ષ્મતા નકામી છે. ને તેમ છતાં જ્યારે આગની વાતને જ આપણે સમૂગમી ટાળી દીધી છે, ત્યારે ખખાવાળાને હવે આ એરડા લગી ઘસડી લાવવાની જરૂર જ ક્યાં રહી ?

લે :—તો પછી અમિત્રાતિ કેન્દ્રના વચને ખખાવાળા વચ્ચેના મેવાઈનું શું થાય ?

તત્રી :—અમિત્રાતિ કેન્દ્રમાં જ એમનો એ વાર્તાવાપ થવા દોને, એમાં વધી ક્યાં આવે છે તમને ? તમે આગળ વાંચો એટલે આપણને એ વાતની ય ખબર પડશે.

લે :—(આમળ વચ્ચે) અમિશાંતિ કેન્દ્રના વડા 'ગોબુ'દિન એની પાસે આવ્યા ને એની પીઠ યાજ્ઞી સામાઓ આપતાં કહેવા લાખ્યા :
 'સામાશા ! ખરે ખર નીકળ્યો તું પ્રોષેરચુક ! તેં આપણા નિયમોનું ખરાખર પાલન કયું' છે...પણ જાણ માણસ તારી જમણી મૂઝ હજી બળે છે, એનો અણસાર સરખો તને ન આવ્યો ?' એ સાંભળીને બંબાવાળો હસી પડ્યો, ને એણે આમ ઓલવવાની નળીનું નાળચું પોતાની મૂઝ બણી ફેરવ્યું...ત્યાં તો પરોઢ યઈ યઈ હતી.

તંત્રી :—પણ હું કહું છું તમારે એની થ શું જરૂર છે !

લે :—શેની ?

તંત્રી :—જગતી મૂઝની.

લે :—એ તો મેં જરા એક હળવા મર્મને ખાતર મૂક્યું છે.

એ માણસ પોતાની ફરજ બજાવવામાં એટલો મશગૂલ થઈ ગયો હતો કે, પોતાની સગી મૂઝ સગમી બિડી ત્યાંબી એને એનું કંઈ જાનજ રહેલું નહિ !

તંત્રી :—મારી વાત માનતાં હો તો, જ્યાં યઈ ને, તમે એ આખી વાત જ કાઢી નાખો. કારણ હવે જ્યાં આમ લાગવાનો સવાલ જ મટી ગયો છે, બાકે બળતું ધર પણ રહ્યું નથી, ત્યાં બંબાવાળાની મૂઝોને બાળવાની જરૂર જ કેપાં બિબી માય છે ?

લે :—તો પછી વાર્તામાં હળવા મર્મનું શું ? એમાં હાસ્યનું જે એક તત્ત્વ જોઈએ, એનું શું ?

તંત્રી :—એથી હાસ્યમાં કેપાંય, કશું જ વિદ્ય આવવાનું નથી, કારણ, માણસને હસવું કેપારે આવતું હોય છે, તે તો તમે જાણો જ છો ને ? એમને બધી વાતે નિશ્ચિંતતા હોય ત્યારે, કેપાંય આમ જ ન લાગે તો એ એક મોટી નિશ્ચિંતતાનું કારણ ખરું કે નહિ ! એટલે વાર્તામાં પણ આમ નથી લાગી, એ એક સારું જ લક્ષણ છે. ને જો, કેપાંય આમ નથી લાગી, તો એ સારું જ છે, ને બધી વાતે

જો સારું જ હોય તો, દરેક માણસ હસતું જ રહેવાનું છે... ખરું કે નહિ?... વારુ, હવે આગળ વાંચો જોઈ, કેમનું વંચાણ છે બધું ?

લે : (સરસ્વતીથી પોતાની વાર્તા વાંચવા મડિ છે.) ‘ એક ઉમદા ફૂલ. ’ ‘ મધરાત વીતી ચૂકી હતી. ત્રણેક વાગ્યાનો શુભાર હશે. નગરમાં કેટલાક સોફા છાંધી મથા હતા, ત્યારે બાકીના ચાંપતી તહેદારી રાખી રવાા હતા. એક મોટા બૂખરા મહાનની ચોથા મજબાની બારીમાંથી કોઈએ બૂમ પાડી : ‘ અહીં આજ જેવું તો કંઈ છે જ નહિ ! ’ ” સાબાચા પ્રોખોરસ્યુક ! તું ખરો મરદ નીકળ્યો ” અમિસાતિ કેન્દ્રના વડાએ આમ કહેતાં બંજાવાળા પ્રોખોરસ્યુકની પીડ યાજડી એને સાનાશી આપી. પ્રોખોરસ્યુક પ્રીઠ વયનો મોટી મોટી કાળા મૂજાના થોભિયા વાળો એક યુકેનિયન હતો. અમિસાતિ કેન્દ્રના વડાએ એને કહ્યું. ‘ તે’ આપણા નિયમોનું ખરાખર પાલન ક્યું છે. ’ એ સાંભળી પ્રોખોરસ્યુક હસ્યો ને એણે આગ ઠારવા માટેની નળીનું નાળચું પોતાની મૂછ લણી ફેરવ્યું. ને ત્યારે પ્રેરેલ ઘર્ષ મર્ષ હતી. હતું...

તંત્રી : બસ, બસ, હવે બધું ખરાખર છે ચાલો, આજે એક સારુ લખાણ હાથ આવી મયું, હવે આપણે એને જરૂર જાપી સજીશું.

(અનુસંધાન પાનું ૮ થી ચાલુ)

અજમાવે રાખે છે, એમાંના મોડરેટો-લિબરલો-મધ્યમ
માર્ગીઓને ચડાવે છે, માયા ફરેલને ભાંડે છે, મજાવાય
એટલાની પાસે માફીઓ મળાવે છે અને ‘આઠડિયાણી’ની
શુદ્ધિને લખેલ આપી, ખાસ ‘આઠડિયાણી કમિશન’
નીમે છે x x x પોતાની મેરહાજરીમા (૧૯૧૩) એના
દરોફાને હાથે સાહિત્યલેખે નવી કટોકટી જામે છે, એ
પછી, પોતે પાછો ફરી ભાંડું સંઘેલી લે ॥ ૧

અને ‘પ્રાવણ’ ના તત્ત્વોનેજ દ્વારા રચેલી કરી નાખે છે કે—

ખુદ્દિલ્લીવીઓની દરેકે દરેક પગલે ચોકી કરવાની હોય
નહિ, કેમ લખવું, કેમ ચીતરવું, કેમ લજવવું, ગાવું—એ
અધી વિગત સાથે અમને નિસ્ખત નથી (મે-૧૯૬૩)

પરંતુ આ તમામ વસ્તો દરમ્યાન એના કુશાહ, માળો, ધમકીઓ,
અને વખન આગ્યે લડતનું લૅન્જિક (‘આ કઈ કમચતાઉં ખુબેશ
(કમ્પેઈન) નથી, આ તો એકધારી લડત (રફ્ટન) છે’) ચાલુ રહે
છે ‘માનેઝ’ના ચિત્ર પ્રદર્શનમાં સૌની હાજરીમાં મોડર્ન ચિત્રકારો-
કતાકારોને ચ મોધીને કહી નાખે છે • અમે તમારી સામે મુઢ જાહેર
કરીએ છીએ । અને દુશ્મનને પથે મથેના દીકરાનું ખુન મ્પતિા આલ્સ
(નવલકથામાંનું દર્શાત આપી) યાદ કરાવ્યા વિનાય તે રહેતો નથી

આમ —

૧૯૫૪ થી ૧૯૬૩ । દસ વરસ લગાતાર આઠાપાટા ખેત્યાને
અતે, કુશોવે કદાચ ધાણું કર્યાનો સતોવ પસૂ લીધો હશે એક વાત
રચે છે કે ૧૯૫૮ માં પોતાને સર્વસર્વા પદે નિશ્ચિન બનેતો માન્યા પછી
એણે બે છેડાના અતિમવાદીઓને અજમા રાખી, લિબરલો-મોડરેટોને
આમળ આણી, પોતાને હસાક લગામ રહે એ પ્રકારની જે સમતુલા
ઝીમી કરી હતી એમાંથી કુશોવ પાછો વાળ્યો નથી બે કમર્તા આમળ,

એક ડગલું પાછળનું પ્રમાણ એવું સુખાવી દીધું નથી.

પરંતુ કૃત્રિમતાની ખરેખરી સિરોવેદના દૂર ચર્ચ નથી. એ તો પરિસ્થિતિના પાયામાં જ પડેલી છે —

સૌથી પહેલી વેદના તો ‘પશ્ચિમી અક્ષર’ અંગેની છે. તે માને છે કે —

● પશ્ચિમી સંપર્કથી રુસી નવજુવાનો — નવોદિત લેખકો — સર્જકો બનકે છે. ફેર્માપિઝમ, એપ્રેક્ટેશનિઝમ અને એવા સિદ્ધાન્તો તેઓ પરદેશથી લઈ આવે છે (એને ખમર હોવી જ જોઈએ કે રશિયામાં જ ક્રાંતિપૂર્વે અને ક્રાંતિના આરંભકાળમાં આવા એક બે નહિ બાર પ્રવાહો થઈ ચૂકે રીતે વિકસી રહ્યા હતા) ; ત્યાંથી અંગ્રહને આવે છે; ત્યાંની ટેકનીક વાદવાદ પણ કરે છે તે ધરની ફરિયાદો બહાર કરી આવે છે । આવી હજાર દીકા ઝાઝ્યા પછી જ કૃત્રિમતા કહે છે શું ?

— ત્યાંના નવા વિચારો પ્રવેશો એવી, મર્યાદિત છતાં અનેક, છૂટછાટો ચાલુ રાખે છે — પુસ્તકો, સામયિકો, પ્રવાસો, પરિવહો અને નમ્રમતાં ચિત્રોના પ્રદર્શનો જ । અમેરિકન રેડિયો, જામ કરવાને બદલે, ઊભરો છૂટો મૂકે છે । અને પરદેશ જઈ આવેલાની મોંભરી દીકા કરીને જ એમને સહતર પૂરી રાખવાની ભૂખ કદાચ એ નહિ કરે ।

(ધરના તેજસ્વી હીરાઓને પરદેશ પાછાંતે તો એ રશિયાની આગર વધારી રહ્યો છે — જાવેને ઘેર પાછા ફર્યા પછી પથ્થર જેવા ચબ્બાથી તેમને પી ખી નાખે ।)

ખરી વાત તો એ છે કે —

● એ પોતે જ બીજા ક્ષેત્રોએ પશ્ચિમ સાથેનો નવો સંબંધબંધો સંપર્ક (detente) બાંધી — વિસ્તારી રહ્યો છે — આર્થિક, ઔદ્યોગિક, વૈજ્ઞાનિક, સાંસાધનિક, શૈક્ષણિક અને અણુપ્રયોગો તથા અવકાશો ઉક

યતોની દિશામાં આ બધા પછી સાહિત્યિક અને વૈચારિક ક્ષેત્રની, સર્જન અને ચિંતન ક્ષેત્રની, આભાષ્ટ દેખવાની છે થી રીતે ?

શુ કુચ્છોવને એ વાત નહિ સમજાઈ ગઈ હોય કે કોઈ 'શુદ્ધ' માર્ક્સવાદી - લેનિનવાદી વિચારધારા હવે રહી નથી ? એવું હવે શક્ય જ નથી ? સનાતની માઓએ એવો દાવો કર્યો છે ત્યારે કુચ્છોવે પોતે જ બદલાઈ ગયેલા યુગની નવી પરિસ્થિતિની વાત સમજાવી દઈ એને ખુદનો પાડવાની ફિસિયારી જતાવી છે

પરંતુ, કુચ્છોવ માત્ર 'અધિગાં દડી' રમી રહ્યો છે એમ માનવું અસ્થાને છે તે એક નવી મ્હાની ને નવા પ્રશ્નની સમગ્રતા ઊભી કરી રહ્યો છે

● કુચ્છોવ સ્તમ્ભિનનાં સાધનો વાપરતો નથી સ્તાનિને સારીરિક દમન અને અત્યાચારોનું સત્ર ચલાવું હતું ચુપચપ અને હત્યાઓ દ્વારા ઉકેલ લાવવા તે મથ્યો હતા. કુચ્છોવે એ સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવાનો આમદ સેમ્યો છે એણે સ્તાનિનના જડમ્બ Appartchiksને બદલે માર્ક્સવાદી યોગ અને ટેકોનકની તાલિમ લીધેલા, કુનિયાના પ્રવાહોથી પરિચિત Activists દ્વારા પોતાને ઈષ્ટ ઉકેલ લાવવાનો માર્ગ અખત્યાર કર્યો છે.

● સાહિત્ય ક્ષેત્રે નોંધરજાહો નહિ 'લિગન્વ' સાહિત્યકારોની તામતથી નવી સમગ્રતા જાગવવા મથે છે

એથી તો એ સાહિત્યકારોની ઉપરાડપરી સજાઓ પાંચે બરે છે, બાપ્તો-શીખામણો-સમજાવટોથી ચાંડી ધમકીઓ અને બાજલા પાડવાની યુક્તિઓ અજમાવે છે અને માર્કોઓ મગાવી એમને સુધારવા માટે સ્પાસિનની કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પમાં નહિ ખેંચે અને મરખાનામાં શ્રમજીવીઓ સાથે જીવવાનો રાહ ચીધે છે !

● એને એ વાતની પણ ખાતરી થઈ ગઈ છે કે લિગન્વ-મેડરેટ પાટ આપવા માટે 'મેડર્ન' જનવુ પણ જરૂરી છે

—એટલે કે પશ્ચિમ સાથેના નવો સહકારીનો સંબંધ
(détente) વધારવો જરૂરી છે...એને માટે જે
ભોગવું પડે તેના દામ ચૂકવવા ય, છેવટે, તે તૈયાર
જણાય છે ।

આમ, પોતાની સમગ્ર નીતિના એક જાગ તરીકે 'વૈમારિક શુદ્ધિની
સમસ્યાને, તેણે વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ ન ટાળી શકાય તેવી માની લઇને જ
મન વાળ્યું હતું ।

પરંતુ જે કેટલીક બાબતમાં તે પોતાના મનને વાળી શકતો
નથી એ છે એની અંગત કચ્છીએ સરજેલા સવાલો :

૧ : સ્તાલિનયુગમાં સ્તાલિનના પાપોના સામરિતોમાં કુશ્યોવ
હતો કે કેમ ?—પશ્ચિમ એદરેનશુર્ગે જમાવેલ આ ચક્ર્યાર તેને માટે
અંગત કંઠાર પ્રહાર સમાન છે. માટે તે એદરેનશુર્ગને તે કાઈ રીતે
માફ કરી શકતો નથી ।

૨ : આજના જુવાનોએ વગી Fathers and Sons — એ
પેઢીના સંઘર્ષની ચક્ર્યાર જમાવી છે, તે ય તેને લગભગ અંગત
અને પોતાની આખી પેઢીને માથે કલંકરૂપ લાગે છે; એથી તે એના
પુરસ્કર્તાઓને માફ કરવા તૈયાર નથી ।

૩ : ઝારના રસિયામાં અને સ્તાલિનના રસિયામાં યહૂદી — દેવ
હતો, તેનો હિપયોગ રાજકારણી દિનો માટે ક્રવામાં આવતો હતો —
આટલી વાત તે સ્વીકારી લે તો ય, અપ્રમદ રીતે ય જે એવો ઈશારો
મઈ રહ્યો છે કે કુશ્યોવના પોતાના જ હાથ હજી હમણાં લમી (પોલાડની
ધટના દરમ્યાન) ખગડાયેલા છે — તે તેને એ અંગત આરોપ સમજી
સહી લેવા તૈયાર નથી.

ટૂંકમાં, આટલી વાતમાં તમે મૂંઝા રહો તો હું તમારા
મર્ષાદિત અધિકારોની બાબતમાં માથું મારવાનો નથી—
આવી કૈંક વેતરણમાં કુશ્યોવ પડ્યો છે ।

પરંતુ, જને નાશુ મૂમા ગેવાથી સમસ્તા તેા હકતવાની નથી, એ તેા ૪૦ વરસના સ્તનિન યુગનુ ઝેર છે, જે મમે તે જોખમે ખેડીને ૫, પ્રાનની ગરગમ થી બહાર કાઢ્યા વિના કોઈ જ ઉમાગ નથી સત્તાધીય કુચોવ એવુ બીકુ ઝડપ્યા પછી ‘એ કદમ આજે, એક કદમ પાછે’ની રમન રમી શકે, અને એમ કરતાં કરતાં જે થયુ તે ખરુ એવો જુમાર (૧) ખેતી થકે પરંતુ સર્જક-ચિતક-નેખક છુદિજીવીની પાસે તેા, એના વ્યવસાયની વફાદારી, સત્ય અને સૌદર્ધની સાધનાની નિશા જ, પારદર્શક સમ્યાઈની અપેક્ષા રાખે છે એ પાર પાડીને તે જ પોતાના વ્યવસાયને વફાદાર રહી થકે છે સર્જક-સાહિત્યકાર માટે ખીજે કોઈ માર્ગ જ નથી એવુ અસ્તિત્વ અને સર્જન સધર્મ માગી લે છે ।

એમની સમસ્તા રપટ દે, એમનો માર્ગ રપટ છે

● જુનકાળને સભારીને, જુનકાળમાં—ખોશ એસેનીન, ખાખેલ, ઝોશિન્ડો અને પારતરનાક સુધીના જુનકાળમાં — પશુ પાછા જવાનુ, કે એ જુનકાળને પુનરુ પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું સ્વપ્ન હવે સમ્પન્ન નથી — કદાચ એવો પ્રવાસ પશુ હાલ તેા દેખાતો નથી પરંતુ રસિયાના સાહિત્યની સમૃદ્ધ બહુરંગી પ્રયોગવાદી ધાગ — કોમ્યુનિસ્ટ, પ્રોલેટક્રિટિક એકમ-પ્રેક્ષનિસ્ટ, ક્યુબિસ્ટ નોનસપ્પ્રેક્ષનિસ્ટ પ્રેક્ટનિસ્ટ, એકસીડન્ટીસ્ટ અને નધિનિસ્ટ વગેરેનો ધાગ નર્વાથી તૂટી મઈ છે ત્યાંથી એને આગળ ધપાવવી રહી સાહિત્ય અને કલાને કોઈ સ હને જાંધી શકતી નથી તે જ રીતે કલા અનુકરણથી પુનરુજ્જિવિત બનતી નથી, અને ધડીક બની એવુ દેખાય તોય એ વિરજી રહી શકતી નથી — એ જને સત્યો સમજીને પશ્ચિનના જ નાંદ વિધના પ્રવાહો સાથે જ મસાત્ કરાવી થકે (લેગસેજ નહિ) તેવો જખીરથ પુરુષાયનો પથ તેમણે ખેડવાનો રહે છે એ કામ સ્તાલિનયુગની ચળ્દોની બજતા, બાપાની બજતા વિચારોની બજતા, તત્ત્વ અને સત્યની બજતા નિવારીને જ શક્ય છે સ્વાતત્ર્ય, ન્યાય, સત્ય, સમાનતા આ જધા ચળ્દોને ખરડીને અને બાવનાઓને વિકૃત કરીને રતાવિને જે મહા પાતક આખા ગબ્દ

પર ઉનાયું' છે તે નિવારીને જ સિદ્ધિ સઘન થઈ સકે. સૂત્રોના અત્યાચારથી જાનને અને આખો પ્રભને ઉમારી લેવાની યુગવર્તિ જવાનદારી સારસ્વતો - સાહિત્યકારો - સર્જકોને સિર આપી પડી છે.

● ને રુસી પ્રભની એ લાક્ષણિકતા રહી ■ કે જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્રનો પ્રાણ રૂધાયો છે ત્યારે ત્યારે તેના સર્જક આત્માએ સૌંદર્ય દ્વારા સત્યના સદેશવાહકનો બાગ બજાવ્યો છે, પ્રભએ મરન બની તે ઝીંધ્યો છે.

● આજે, ત્યાંના ઊગતા પ્રતિભાવાન કવિઓને મોટે એમની કવિતામાંથી પ્રગટતો સત્ય અને સૌંદર્યનો ઉત્ક્રાંત અને સદેશ ઝીંધવા સ્થિતિની પ્રભ માંડી બની છે (પશ્ચિમને ન સમજાય તે દરે ૫-૧૦-૧૫ દહાસની મેદાની સભાઓ, અને લાખો નકલોની ટપોટપ ખપત - ત્યાંની વિશેષ લાક્ષણિકતા છે.) તે જોનાં રુસી પ્રભના અને રુસી સર્જકો - સાહિત્યકારો - સારસ્વતોના શુભ ભાવિની થકા અધિકતર આશામરી બની છે. †

† આપણે એ વાત જુલવી ન જોઈએ કે રુસી સાહિત્યકારોનો આજનો આ સંબોધ કમ્યુનિઝમ સામેનો નથી; એમનો આ 'વિદ્રોહ' બિનસામ્યવાદી લોકશાહી સ્વાતંત્ર્યની દૃષ્ટિએ મૂલ્યવરો થોડો પણ નથી. આ અહમ્મી રજૂ કરેલ કૃતિઓનો એ રીતે આસ્વાદ લેવા જતાં એવું સાચું રહસ્ય જ અહમ્મી રહી જશે. એક પોલાક-વાસીએ સૂચવ્યા મુજબ, આજના બદલત રશિયન સાહિત્યને સમજવા માટે એ લોડીઓના, જે રાખોના, કેટલોક વાર રાખે-રાખેના બીતરમા પડેલું બર્જિલ રહસ્ય ઉઠેલવાની આવડત આવશ્યક છે; તેના વિના એનો આસ્વાદ અધૂરો રહી જવાનો યં સંભવ છે. X X X અહીં એટલું જ ઉમેરીએ કે એવા વધારે પડતું 'ઉઠેલવા'ની શૂલ પણ આપણે ન કરીએ.

રોઝાવ

(નાટકમાં પાર્ટો વહીવટદારની ઉક્તિ)

“ મને કહેવામાં આવે છે એમ કરૂ છું કોઈ મને કહે કે, આપણે ત્યાંનાં ગર્ભા જન્મકર્તા મર્યાદા અને હસતનિના નાશ કરવાનો છે તો હું સીધો એ પ્રકારના કુક્રમો આપી દઈશ કે એક પક્ષી બચે નહિ હું મારો પોતાનો માલિક નથી.”

*

સોફા રંગીન ટેલિવિઝન ટેપ રેકોર્ડર, અને પ્રોટિનનું રહસ્ય શોધી કાઢવામાં છે તથા અદ્ય સુધી પહોંચી જવાની તૈયારીઓ કરે છે, પણ આ બધું તેમને વધુ પ્રામાણિક કે વધુ સુખી બનાવી શકતું નથી !

સંવાદ

[એક સોવિયેત પરિવારમાં નીચેના સવાદ]

પિતા તેના પાંચ વર્ષના પુત્રને કપડા આપતા હતા “ જો તો, તું કેવી ખરાબ રીતે વર્તે છે ! મમી અને પપાનું કશું નથી માનતો. અમે તારે માટે બધું કરીએ છીએ. અમે તારી કેટલી કાળજી રાખીએ છીએ. ”

બાળકે જવાબ આપ્યો “ તમે કાળજી રાખો છો એવું નથી એ તો પાર્ટી અને સરકાર કરે છે ”

*

(આવદા ૨૮-૧૨-૧૯૬૧)

નિષ્કર્ષ

૧ : સાહિત્ય અને સત્તા

લેનિન :

પાટી સાહિત્યનો સિદ્ધાન્ત એ હકીકતમાં રહેલો છે કે તે વ્યક્તિ અથવા જૂથના લાભનું સાધન ન બને, એટલું જ નહિ પણ એ વ્યક્તિમત્ત વસ્તુ જ રહેવી ન જોઈએ... લેનિન-પાટી લેખકો મુર્ખનાદ! સાહિત્યિક અનિમાનવ મુર્ખનાદ! સાહિત્યે એક માત્ર મહાન (પાટી) યંત્રનું ચક્ર અને નકૂચો બની જવું જ જોઈએ *

(લેનિન : ૪ પાટી ઓર્ગાનિઝેશન એન્ડ

પાટી લિટરેચર, ૧૯૦૫)

૧૯૩૦ માં ખારકોવમાં “ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રેસિનારિયેટ લેખકો અને કલાકારો ”ની યનિષ્ઠના નિર્ણયો :

— પ્રેસિનારિયેટ કલાકારો સામુદ્ધિક રીતે કામ કરતા હોવા જોઈએ

— પ્રેસિનારિયેટ કલા (વ્યક્તિમત્ત સ્વૈર નહિ) સરચામન હોવી જોઈએ.

— પ્રેસિનારિયેટ કલા કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની સહી હતાં દર દારવણી નીચે સર્જાવી જોઈએ.

* લેનિને ‘ પાટી સાહિત્ય ’ની વાત ૧૯૦૫ના વરસથી વારંવાર કરી હતી પરંતુ ત્યારે, કેટલાકને મતે, લેનિનને સર્જનાત્મક સાહિત્ય અભિપ્રેત ન હતું — લેનિને પ્રચાર સાહિત્યની જ વાત કરી હતી સ્વાદિન-જ્ઞાનોએ તેા ઓર્ગી-પુરસ્કૃત ‘ સામાજવાદી વાસ્તવવાદ ’ની વધા લેનિનના - વિચારોની વિકૃતિ કરી હતી.

— પ્રાલેતાચિત કલા વર્ગયુદ્ધમાં દયિવાર તરીકે સાધનરૂપ
હોવી જોઈએ.

“ તીક્ષ્ણ વર્ગ યુદ્ધની દણોમા કેઈ પણ પ્રકારની
લિખરલ વૃત્તિ, સૌદર્યની ભાષા પ્રત્યેનો અનુરાગ દુશ્મનને
સહાયરૂપ લેખાશે....”

*

“ સોવિયત સાહિત્યમાં સમાજવાદી વાસ્તવવાદ સિવાય બીજી કોઈ
શાખાને સ્થાન નથી ”

— સુર્ગોવ (૧૯૫૪ બીજી લેખક પરિષદ)

કુશ્ચોવ :

(હંગેરીમાં ત્યાંના સાહિત્યકારો અને વિદ્યાર્થીઓએ ૧૯૫૬ ના
ઓક્ટોબરમાં બળવાની આગેવાની લીધી સોવિયેત લાલ સેનાએ એ બંદ
કચડી નાખ્યું બાદ, ૧૯૫૭ માં કુશ્ચોવનું નિવેદન)

“ સમયસર બે-એક લેખકોને ઠાર કરી દીધા હોત તો
આમાંનું કશું બનવા પામ્યું ન હોત ”

*

“ સર્જનાત્મક સ્વાતંત્ર્યનો કોઈ છૂટ ચતુ હોય તો તે વ્યક્તિવાદ
છે ”

(પ્રાવદા ૪-૪-૧૯૫૭)

ફ્રેડેયેવ :

(૧૯૪૮ માં ‘ મોક્ષો ઇન્ડરનેશનલ પીસ કોમિસ ’ માં લિટિલ અને
અમેરિકન સુદ્ધિષ્ટીઓ સામે માળામાળી કર્યા બાદ)

“ જો દીપકાઓ ટાઈપ કરી શકના હોત અને શિયાળવાં
ફાઉન્ટન પેન વાપરી શકતા હોત તો તેઓ ટી એસ
એલિયટ, યુજીને ઓ’નિન, ડોસ પેસોસ, જન-પાલ
સાર્ટ, અથવા આન્દ્રે માલરો જેવું લખના હોત ”

મેક્સિમ ગોર્કી :

(રાજા લક્ષ્મીનરમણની જોમ મેક્સિમ ગોર્કીએ એવું કવિધ્ય ભાખ્યું
હતું કે)

બોલ્શેવિકોનો સત્તા-કબજા એક માનવીની સરખામણીમાં સુધી પહોંચી ગયા વિના નહિ રહે. અને તેણે લેનિનના સોવિયેતની પ્રગતિ તરફના રજવાડાઓ તિરસ્કાર માટે સખત નિંદા કરી હતી...(૧૯૧૯)

*

પામિરો તોગિસિઆતી : (ઇટાલિયન કમ્યુનિસ્ટ નેતા) (સામ ૧૭-૪ ૬૪)

"સોવિયેત સથે કલા પરત્વે જે વલણ ધીધું ■ એનાથી અમે જુદા પડીએ છીએ...

‘અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે, કલાત્મક-અભિવ્યક્તિ પરત્વે બોલતા પહેલાં દરેકે આત્મસમય જાગવો જરૂરી ■ બહેને કાઈ અમે તરફથી શક્તિશાળી અને શાણો હોય, પરંતુ કલાકારે શું કરવું, કવિએ કવિતા કેવી રીતે કરવી, સંગીત શી રીતે રચવું, અને ચિત્ર કેવી રીતે દોરવું — એ બાબત તે ફક્ત પાડી જ ન શકે.

"કેટલીકવાર એવું થી જાય છે કે, પ્રચલિત વૈજ્ઞાનિક પ્રવાહની દૃષ્ટિએ — માત્ર તોળતા કેટલાકને જૂથ દરેથી જણાય, તેમ જા, બહુવાર કલાકાર સાચી કલાકૃતિ સર્જી શકે છે."

*

ફ્રેન્ચ સામયિક *Espérance* માં અનામી સોવિયેત લેખક :

(૧૯૫૯ ફેબ્રુઆરી) :

અનેક સોવિયેત લેખકો હમણા જે કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે એનું જે કાઈ કારણ હોય તો તે એ છે કે, જે બે તરફોને બેગા કરવા ચરાક થઈ ગયે છે એ કરવાનો — એવા સમાધાનનો પ્રયાસ એમને કરવો પડે છે. આ એ તરફો તે — વિધાયક નાયક (Positive hero) કે જે જડ યોજનાગ્રહ રીતે અમુકજ કરવા માગે છે તેનો, માનસ શાસ્ત્રીય પાત્રાલેખન સાથે મેળ ખાતો નથી; અને ઈરાદાપૂર્વક ચલાવેલી યંત્રીનો રોજીદા ગણાવું વર્ણન સાથે મેળ ખાતો નથી; તેજ રીતે ઉચ્ચતમ આદર્શનો વારસાનાની વીગતો સાથે આમાંથી ગપકર સેગ-

એજ પેઠા થાય છે મોવિયેન વાર્તા—નવઝકથાનાં પાત્રો દોસ્તોયે-રફીની જેમ પોતાને રેસી નાખે છે, એજોવની જેમ ઉદાસ બને છે, તેમનું કોટુમ્બિક જીવન તોફાસતોવની જેમ જોડાવે છે, અને એમ જતા, એ જ વખતે એકમીઝ સાથે એ વાતની સ્પર્ધા કરે છે કે સોવિયેન-પૂત્રો કે જુ વધુ જોરો-થી હુમ્બારે છેઃ જેવાં કે — “આખા વિશ્વમાં શાંતિ અમર રહે” અને ‘યુદ્ધખોગે ખતમ થાવ’ આ નથી પ્રશિષ્ટવાદ કે નથી વાસ્તવવાદ આ તો અનિશ્ચય મિનમમાજવાદી કૃત્રિમ વાસ્તવાદનો ખીચડીએ પ્રશિષ્ટવાદ છે.

*

હુનાથારફી :

[ઈલિયા એકરેનશુર્ગનાં સરમ-લોમખી]

“મેં વારંવાર એ વાત ટહી છે કે જ્ઞાન-સરકારના પ્રધાનમંડળે ક્યાજીવનના વિવિધ વતજો પ્રાપ્તે તદરથ રહેવું જોઈએ કલાત્મક ફોર્મ-રચના-રૂપની ખાજતમાં પ્રધાનતા અમર તો બીજા સત્તાધારી લોકોના અંગન -સોને લક્ષમાં લેવા ન જોઈએ, તમામ બ્યક્તિમત ક્યાકારો અને તેમના તમામ જૂથોને મુકન રીને વિકસય દેવા જોઈએ કોઈ પથ વતથ તેની પર પગમત ખ્યાનિને કારણે અથવા સફળ ફેશનના કારણે, બીજા વલધુને કાંડી કાઢે એવું થવા દેવું ન જોઈએ.”

*

ત્યારકોન્સ્કી :

આપણે આમ ને આમ ક્યાં સુધી જીવવાનું કરી શકીએ ?— આપણે આપણા સાહિત્યની મર્ધ કાલ અને આવતી કાલ અંગે આ પૂછવું જરૂરી ॥

(૧૯૫૪ લેખકસંઘ પરિષદ)

*

પૌસ્તોન્સ્કી :

“આમ ને આમ ચલાવશું તો આપણી પાસે સાચા અર્થમાં સાહિત્ય કહેવા જેવું જ કશું રહ્યું નહિ હોય ”

(૧૯૫૪ લેખકસંઘ પરિષદ)

*

વાસિલી આકસેનોવ :

“ લેખકોએ સીધા સૂચનાત્મક અને શિક્ષણાત્મક—સૂચનો પેગની માફક દૂર રાખવા જોઈએ.”

*

આન્દ્રેય વોઝનેસેન્કો :

“ સાહિત્યની પાયાની સમસ્યા માનવીના આંતરિક જીવો અને ચેતનાના ઉંડાણોમાં ફૂંકી મારવાની છે.”

*

યુરિ નાગિબિન :

“ સાહિત્યની અનેક પરંપરામાં કેવળ એક જ મારે માટે અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત છે, અને તે પોતાની જાતે પ્રત્યેની અને વાચકો પ્રત્યેની પ્રામાણિકતાની પ્રશ્નપત્રી.”

*

આનાતોલી ગ્સાર્દલિન :

“આપણા દેશમાં લેખકનું કર્તવ્ય જીવનનું સત્ય—આલેખન કરવામાં, વાસ્તવતા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું વારનિશ કે ફૂલગુચ્છી કર્યા વિના કેવળ સત્ય જ આલેખવામાં છે.”

*

વી. ફિરસોવ :

(‘ ધ ફિલોસોફી ઓફ પોએટ્રી ’ નામના લેખમાં : સિટરરી ગેઝેટ તા. ૧૫-૬-૬૨)

“ રાષ્ટ્ર-જૌરવની મારી લાગણી, સોવિયેત દેશદાઝની મારી લાગણી અને પ્રજા પ્રત્યેની ફરજની મારી લાગણી અને ‘ ફોર્મોસિટિટ ’ સાદસો ખેડવાનો અથવા તો પશ્ચિમી કલાના ઉત્તમ નમુનાઓથી કયાંય જિતરતી કૃતિઓનું અનુકરણ કરવાનો અધિકાર નથી આપતી...અને કેટલીકવાર તો એ કેટલું ખૂબ જાસદાચી જની જાય છે, જ્યારે, કેટલાકે કલાકારો

પ્રજા માટે નહિ, 'શુદ્ધ'વા શુદ્ધિશીલો'ના નાનકડા સમૂહ માટે ચીતરે છે...હું આ પ્રકારના નવ-પ્રયોગવાદનો વિરોધી છું, જેમાં પેલી કહેવત મુજબ, 'પોતાનો જ પગ લંગડો કરવાનો પ્રયાસ છે.'"

*

શીલોબોધ :

(૧૯૫૬માં લેખક સંઘની પરિષદમાં સાહિત્યિક સૃષ્ટિનું સંચાલન કરનાર પાટી તંત્ર અંગે)

"સોવિયેત સંઘના લેખક સભ્યો ૩૭૭૩ છે. પરંતુ આ સંખ્યાથી રાજ્ય ધવાની કે મહારાષ્ટ્ર જવાની જરૂર નથી. આમાંના મોટા ભાગના તો 'મૃત-આત્માઓ' છે...એમની પાસે લખવા જેવું કશું નથી... લેખક સંઘ ધીમે ધીમે કરનાં સર્જકાનું સંગઠન મટી જઈને - જે એજે હોવું જોઈએ - વહીવટદારોનો સંઘ બની ગયો છે...મંત્રી મહાશયે ખંતપૂર્વક સમાઓ બધે રાખી છે, પરંતુ પુસ્તકો જ પેદા થયા નથી । ફાદાયેવ ભારે સત્તાશાળી મહામંત્રી બની ગયો...શું એને ધણાં વખત પહેલાંથી એ વાત કબી ચકાઈ ન હોત કે - 'લેખક સંઘ કાંઈ ફોજ ધટક નથી, અને શિસ્તગદ્દ ભેરક તો નથી જ નથી.'"

*

ગેરાસિમોવ : (' પીપલ્સ આર્ટિસ્ટ ') (ઇઝવેસ્ટિયા : ૨૧-૧૦-૧૯૬૨)

જુવાનો સાથે વાતો કરતાં આપણને જણાઈ આવે છે કે એમની સામે કુડીખંધ સમસ્યાઓ જાગી મઠે છે...તાજાં જુવાન દિમાક જીવનના જે કોઈ ક્ષેત્રમાં — અર્થકારણ, વિજ્ઞાન કે કલાક્ષેત્રે પોતાનો શક્તિ રેડવા માગે તે તે ક્ષેત્રમાં જીવનનાં મૂંઝવણ શોધવા તેઓ આનુરંજન બની ગયા છે...તેજ રીતે, યુગને અને આપણી જીવન-પદ્ધતિને યોગ્ય કલાનાં સ્વ-રૂપોની મયામણમાં પછા તેઓ પડ્યા છે.

* આ પાર્ટીપરિષદમાં * લગના હત્યાકાંડનો કુશોવનો દેવાલ અને પોતાની અંત જવાબદારીના આધારથી અકળાઈ ઊઠી ફાદાયેવ તરતમાં જ આત્મહત્યા કરી હતી !

એ વોશનિડોવ : (પરીક્ષક સમિતિનો વડો) (સોવિયેન કલ્પર
૯-૯-૧૯૬૨)

“દજ દમ્બુજિ ચિરકવાના ક્ષેત્રે કામ કરતા થયેલા જુવાન
કમાદારો સક્રિય અને ઉત્સાહનો બાળકમાં બધાં બધાં છે પહાડોનેય
ચલાવમાન કરવા તેઓ તત્પર છે ઉત્સાહના જુવાનમાં તેઓ બહુજ
નબેસાથી ખામિયા માગે છે — ચોતાની રીતે!”

*

સ્થિપાચેવ :

(૧૯૬૨ સપ્ટેમ્બર ૨૮-૨૯ મોસ્કો લેખક સંઘની સભામાં,
પ્રારંભિક બાષણ કરતાં)

“દેહલીકવાર જુવાન લેખકોની કૃતિઓ ઉપર વિવેચનની તનવાર,
ભારે શાંતિથી ઠીઠીવારીઓ સાથે, ચલાવવામાં આવી છે આવી એકો
લાભ થનાર નથી..વધુ શાંતિથી અને વધુ વસ્તુતક્ષી દૃષ્ટિએ તેમની
કૃતિઓની ચર્ચા કરવી જોઈએ, અને ‘લેહલીનરસ્યા કૃતરાની જન્મ
જુવાનો ઉપર તૂટી પડનારા’ વિગતોઓએ ખામોશ પકડવી રહી”

(અટધુ જ નરિ પજુ, ખીજા એક કરડુ સભ્યે અગાઉ એવો
આક્ષેપ ઉપાળ્યો હતો કે ‘મોનોદા ગ્વાર્દિયા’ (જુવાનો માટેનું સામયિક)-
માં સોવિયેન રાજ્ય-તત્ત્વ સામે કરડી નજર રાખનારા કવિઓની કવિતા
ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ વત્સાવવામાં આવે છે...’ તેનો ય સ્થિપાચેવે જવાબ
આપતાં કહ્યું :)

“આવી મિનજવામદાર ભાષામાં જાહેર રીતે હુમલો પ્રસિદ્ધ કરવામાં
આવ્યો છે તે હુ ખદ ખીના છે જુવાન લેખકોની સર્જન-કૃતિઓને
ચર્ચતાં આવી પાંતભાષાને હવે પછી આશા રાખુ છું કે, વીતી ગયેલા
અને પાછા ફરી ન શકે એવા જૂનકાળના મદવાડ તરફિ બાજુએ હડ-
સેની દેવામાં આવશે, અને ચર્ચા-વિચાણા મિરાદરીપૂર્ણ વાણીમાં, કઠોર
અને તીક્ષ્ણ રીતે ય કદાચ, પરંતુ મદનામો અને રાજકારણી લમણ વિના,
કરવામાં આવશે”

*

નેટાસોવ :

[પ્રવાસ-નેધિમાથી]

હું એક ઇટાલિયન જુવાન ફિલ્મ દિગ્દર્શકની સાથે એકવાર અચાનક વાતોવળાળ્યો. એને જ્યારે એવી ખજર પડી કે મે કદિય ખર્ચમાન અથવા તો માર્ષ કેવ-એ-જેલો આ-તોનિઓનીનો એક પશુ ફિલ્મ જોઈ નથી ત્યારે એ માની જ ન શક્યો

‘ તમે આ-તોનિઓનીની ફિલ્મ જ નથી જોઈ ? ’

‘ ના ’

“ પણ ક્યાથી ? ”

મે ખમા હલાવ્યા “ અમે એમાંની એક ખરીદી નથી ”

“ તમારે ત્યાં આ-તોનિઓનીની એક ફિલ્મ ખરીદાઈ નથી ? પણ એ તો સૌથી વિખ્યાત દિગ્દર્શક છે આખો દુનિયામાં એની ચર્ચા થાય છે એની ફિલ્મ ન જોવી એ તો ફિલ્મનીની ‘ લા દોલ્મે વિતા ’ ન જોયા જેવું છે ”

“ પણ મે ‘ લા દોલ્મે વિતા ’ નથી જોઈ ”

એણે હાથ ઊછાળી કહ્યું તમે એ નથી જોઈ એ ?

‘ ના ’

ખરે જ, તમને ફિલ્મ જોવી જ નહિ ગમતી હોય તમને એમાં રસ જ નહિ હોય હું માની નથી શકતો કે તમારા લોકોએ ‘ લાદોલ્મે વિતા ’ ખરીદી ન હોય. મને તેમ પણ એ અત્યંત મજાદાર ભુલિયાન, ભયકર અને ઘણું મધુ સત્ય પ્રગટ કરનારી ફિલ્મ છે હું માનતો જ નથી કે ”

આ પછી ત્રીજી વાર જ્યારે મને પૂછવામાં આવ્યું કે ક્યાથી અમે અમુક પશ્ચિમી લેખકો પ્રગટ કરતા નથી, ત્યારે હું જારે મુશ્કેલ રિધ નિર્મા મુદ્દાઈ ગયો હતો.

જેની સાથે વાત કરતો હતો એ બોલ્યો (એ પણ કમ્યુનિસ્ટ

હતો) એ વાત સમગ્રજ છે કે તમારે ત્યાં પ્રકાશન અંગે ખાસ યોજના હોય, અને સાહિત્યની ફરજ વિશેય તમારા પોતાના વિચારો હોય. હું એ વાત સ્વીકારવા તૈયાર છું કે ફેટવાટ સાવ પરાયા ચ લાગે...પણ તમે ફાકનર વિશે આટલા બધા ધીમા ચાથી ? તમે કાફલા છાપતા નથી ? તમે આદમદે કામુની કૃતિઓને દૂર રાખવામાં આટલા બધા ઇત્સાહી શું કામ છો ?...અમે તેમ તોય, આ લેખકો એમના યુગના લાક્ષણિક માનસના જીડા પ્રતિબિંબરૂપ છે એ બધાને તમારે માહત્તા જોઈએ એવું નથી; તમે એમની ટીકાય કરો; અરે, હેવટે એમને નકામાય ગણવા હોય તો ગણો—પણ તમારે એમને વિશે જણવું તો જોઈએ જ.”

શું આ માણસ સાચો હતો ? અને લાગે છે કે હતો.

સ્તાલિન યુગનો ઓથાર

ચેઝાવ-યુગ

૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮ નાં બે વરસ દરમિયાનજ-

* ૧૩૨૯ લેખકોને કાં તો કાર કરવામાં આવ્યા હતા અથવા તો કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પમાં ધકેલવામાં આવ્યા હતા અથવા તો જીવ્યા અખિત સાવિયેન લેખક સંઘના ડિરેક્ટર બોર્ડના સભ્યો હતા (પહેલી કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પમાં)—મિખાઇલ કોસ્તસોવ, ઇવાન કાતેયેવ, બ્લાદિમિર કિશોવ, બોરિસ પિન્યાક, ભુનો બોસિએન્કો, આન્દ્રેઇ એનેકઝાન્દ્રોવિચ, પાઓલો પાશ્ચવિલી

*

* ૧૯૩૪ ડિસેમ્બરની ૧૪ મીએ હિલિયના પ્રમુખપદ નંબેની ટ્રિબ્યુનલે યુકેનના ૨૮ લેખકો અને સરકાર પ્રતિનિધિ અમલદારોને ૬૨ કરવાનો યુકદો આપ્યો હતો આમાંનો એક હતો—કવિ વ્યાઝકે ઓનાન્કોવ ૧૯૨૯ માં ઇપાયેન મિટરરી એનસાઈક્લોપીડિયામાં જણાવ્યા મુજબ “ જામિંકાવ્યોમાં તે ક્રાંતિકારી આજ્ઞાવાદ પ્રજ્ઞાવનારો હતા એનું પુસ્તક ‘ I will say it to Everyone ’ યુકેન પ્રખ્યાત પ્રિય પુસ્તક હતું ’ x x બીજો કાર ધનાર હતો—કેસી મિગોરી કાનિ પછીનો પ્રથમ યુકેનવાસી લેખક ગરીબ ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મેના સમકાલીન યુકેનવાસી લેખકોમાંનો એક અતિ સુર પ્રવૃત્તિ-શીલ

* યુદ્ધ પછીના માળામાં ૨૬ જાહેરાત મહુદી લેખકોને રેસી નાખવામાં આવ્યા હતા, તેમાંના કેટલાક નામ કિવસો, ફેકર, બર્ગેસન

*

૧૯૫૬ માં ‘ મરણોત્તર શહીદો ’ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા કેટલાક :
કિરિશોન, કોવીસોવ, ત્રેતિવાકોવ, ઇઝાક બાબેલ
(૫૨૬ એમાં પિન્યાકની મહત્તરી નથી ?)

*

જેમના કરા જ સમાચાર નથી !

આરાધાદિન, ઓરાગ્ગોયાલી, લિગોદોવ, મેયરહોલ્ડ, રાફારદકી, નાયાલી સાફઝ; બોગોતિયોવ, ન્યુસિનોવ, રાદબોનોવ, ઓસિપ, મેદવસ્તામ, દિમિત્રી મસ્કો, પી રામાનોવ.....

*

આત્મહત્યા કરી છૂટેલા (૧૯૩૬ પછી)

સોબોસોવ, જ્વારિનિર પિવાસ્ત, માગ્નિના સ્તેતાયેવા, કુઝનિયોસોવ...

મૂક-પ્રતિકારીઓ

પાસ્તરનાક, આખ્માતોવા, ઝેરેન્કો, સેવિલિના, હઝાક ખામેલ, મુરી આલેશા, એન એડ્માન, સેકુનિના...જુલિયા નેઈમાન

ઝૂદાનોવ યુગ

[૧૯૪૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૧ લી તારીખે પાર્ટીકાપકરોને સંબોધન]

ઝોરેન્કોએ Adventures of a Monkeyમાં સોવિયેન જીવનનું એક પણ વિધાયક લક્ષણ જ રજૂ કર્યું નથી. જ્યાં નિષેધાત્મક લક્ષણો જ છે .. આવી વાર્તા જાપનાર ઝવેઝ્દા પત્રની નેતાગીરી પણ ટેટથી અજાયબત અને નિર્ભય હતી ! આપુ સાહિત્ય કેવળ સડેલા લોકો જ લખી શકે અને અ-રાજકીય લોકો જ જાણી શકે. ધૂણારપદ અનૈતિક ઝોરેન્કો આટલી સહેવાઈથી લેનિનમાદના પત્રમાં સ્થાન પામી શક્યો - એના જેવો બિનસોરિયેત અણધર વિકૃત લેખક દાખલ થઈ શક્યો !

આપના આખ્માતોવા પણ કાંનિ પૂર્વેનાં વર્ષોમાં જ જીવે છે ! અત્યંત વ્યક્તિવાદી, 'વૈચારિકતા વિહીન' પ્રત્યાધાતી, ગંધાતા ખામોચિયા જેવી, ધાર્મિક-રદસ્થવાદી, લાલસાયુક્ત કુશીનતાવાદી લેખિકાની 'કલા ખાતર કલાવાદી' અને સિમ્બોલિસ્ટને મળતી acapalant શાખાની પ્રતિનિધિને સોવિયેત સાહિત્યમાં સ્થાન હોઈ જ ન શકે.

• આજ પૂર્વે આવા અનેક સાહિત્યકારો થઈ ગયા છે-મેરેઝ બોગ્સ્કી, વીઆચેસ્લાવ ઈવાનોવ, વિખાઈલ કુઝમિન, આન્ડ્રે ઈ બેલી,

ઝિનોવા દિપ્તીઅસ ફેર, સોલોયુખ, ઝિનોવીએવા આજિજાલ વગેરે પરતુ આવી પ્રત્યાધાતી, મુધારાવિરોધી, પુરાણપથી, બાએકુ કવાને ફરી પ્રતિનિધિત્વ ઓણુજ આપી સકાય છે ? x x એમ તો સિમ્બોલિસ્ટો, એકમિર્સ્ટો. મલો કર્દસ, જેકસ ઑફ ડાયમંડ, નધિગનેસ, વગેરે સાહિત્યિક પથો વાસી બની મલા છે તેમને કંઈ ઓછા યુનરુલ્લિત બનવા દેવાય છે ?

● ઝોશિન્કા ‘વાનર-વારસા’ ને પાછો આશ્ચર્ય માગે છે, તો અપ્પાતોવા મધ્યમુખને !

આમ છતાં, આ બંને લેખકો બહુ લોકપ્રિય બની રહ્યા છે ! ઝોશિન્કાએ તો લેનિનમ્માદમાં ભારે પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે - એ તો એના ભક્તોના જૂથમાં દમાગભર્યો ફરે છે અને બાકીનાઓને દમ ભરાવે એ હુદ્દે મજબૂત બ થો છે ! એની કોર્નિ વિસ્તરી રહી છે - ‘લેનિનમ્માદ’ પત્રમાં એની અસર પૂરતી છે, અને ‘ઝવેઝ્ઝા’માં એ એક જોસિનો પ્રવાહ બની રહ્યો છે સાદે ફેવ અને ક્રામિસારોવા જેવા આપ્તામેવાનું અનુચરણ કરવા લાગ્યા છે, તો વળી ખાઝિન યુરિકનની કવિતા ‘ઓને જિન’ની ‘ચેરડી’ (પ્રતિકાશ) કરીને એ યુરને સુવર્ણયુગ હોય અને આજનો યુગ કથિરયુગ હોય એવો કહો ઉડાવવાની દિમત કરે ! x x જુદી ઝેરીલી, સડેલ, બદનામી ભરી ‘ચેરડી’ !

આ બધાનાં મૂળમાં સપાટોની નમનાઈ છે તેઓ આવા લખાણો સામયિકમાં બરપદે છાપે છે, - એમને જવાબદાર મણવા જોઈએ લેનિનના ‘પાર્ગી-સાહિત્ય’ના સૂત્રને વફાદાર ગીતે જ આપણે આગળ વધી શકીશું

*

પ્રથમ આહુતિ

પિલન્યાક અને ઝામ્યાતિન

[૧૯૩૦ માં સૌથી પ્રથમ પ્રદાર આવ્યો સોવિયેત લેખક સમના જે અગ્રણી અધિકારી લેખકો ઉપર x x પિલન્યાક તથા ઝામ્યાતિનની

વાર્તાઓ પરદેશમાં-છોપાઈ હતી 'તે યુના માટે બનેને સંધમાંથી બરતરફ કર્યા ગ્રામ્યાતિન તો ૧૯૭૧થી સોવિયેત રશિયા બહાર પહોંચી ગયો. પિલ્ન્યાકનો કિરસો જુદો જ રીતે બન્યો]

હકીકત એવી હતી કે પિલ્ન્યાકે તેની વાર્તા MAHOGANY ખસિંનમાંના રશિયન પ્રકાશક (પેટ્રોગોનિસ)ને મોકલી હતી, આ પ્રકાશક સાથે એવી ગોઠવણ હતી કે તે ડુસી સાહિત્યને દુનિયા સમક્ષ પહેંચવું કરે, આથી સોવિયેત-સંઘના લેખકોને આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂની (લેખન પ્રકાશનના) અધિકારોનો લાભ મળે આજ પૂર્વે ગોર્કી, કેદિન, શોલોખોવે આ વિદેશી રશિયન પ્રકાશકનો લાભ, આ રીતે, લીધો જ હતો, અને એ સર્વસાધારણ પદ્ધતિ હતી, આ કાળમાં સોવિયેતના સરકાર-ખાતા VOKS દ્વારા જતા હતા પિલ્ન્યાકની વાર્તા આ રીતે જ ખસિંન ગયેલી પરંતુ રશિયન સરકાર-ખાતા તરફથી એને અંગે નિર્ણય પહેંચે એ પહેલાં પ્રકાશકે હિતાવળે એ પ્રગટ કરી દીધી. ગ્રામ્યાતિનની વાર્તા ઝેકારનોવાકીઆમાં પ્રગટ થયેલી x x x આ યુના માટે બનેને ગરતરફ કરવામાં આવી, સાથે જ લેખક સંઘના અરસા અરધ સમયેને સંઘસભ્ય તરીકે રદ મણવામાં આવી અને બાકી રહેના સભ્યોની ફરનોખણી કરીને, સરયાનું નામ બદલીને 'એલ રશિયન યુનિયન ઓફ સોવિયેત રાઈટર્સ' રાખવામાં આવ્યું

પરંતુ આ પગલાંથી લેખકોને મુઠા જતાવી દેવાનું બન્યું નહિ. ખુદ મક્કિમ ગોર્કી જેવાથી રહેવાયું નહિ † એણે લગભગના મુખપત્ર ' પ્રજવસ્તિઆ'માં ખુલ્લો પત્ર લખ્યો :

“ આપણને એવી ધૂરી આદત પડી ગઈ છે કે આપણે લોકોને પહેલાં આકારો ચઢાવીએ છીએ અને પછી નીચે

• પટકા ખૂણ-કાદવમાં ખરડીએ છીએ આ બેદગ અને દૂર

† એર્લ માનવામાં આવે છે કે પાછળના વરસોમાં લેખકો પણ સ્તાલિનના અત્યાચારી સત્રથી આકળાઈ ગયે હતા અને ગોર્કીનું મૃત્યુ (યોદે વાગે ધીમા-નિષ્પાનથી) થયું તેમાં સ્તાલિનનો હાથ હતો ! -

પદતિનાં દણ્ડિયા ટાંકવાની જરૂર હું જોતો નથી - કેમકે સૌ
 ટાંકી એનાથી જલજાર છે..."

અને આ પત્રમાં તેણે પિન્ચાકને યેચેલી સભા "અત્યંત પ્રમાણ-
 બદારની, કઠોર" હોવાનું જણાવ્યું.

આખ્યાતિને ચેતાના બચાવમાં 'લિટરરી ગ્રેડેટ'માં ખુંદસો પત્ર લખી
 જણાવ્યું કે - "હું પરદેશ હતો ત્યારે, મારી ગેરહાજરીમાં મારી વાતો
 We અંગે આખરી નિર્ણય લેવાઈ ગયો છે. એમાંથી કેટલોક ભાગ
 પ્રાચ (એકાસ્ત્રોવાકિયા)ના એક પત્રમાં-મેં જણીને, છપાવ્યો છે એવો
 મારા પર આક્ષેપ છે. પરંતુ હકીકતો રમણ છે - અને તમારા બધા ઠગવો
 કરતાં એ વધુ સત્ત્વળ છે; તે મુજબ, મારી સામેના આક્ષેપો ગંભીર છે...
 છતાં, પહેલાં મને સાંભળીને એની તપાસમાં કોતર્યા વિના જ ઉતરતો
 મુકાદો મને જણાવી દેવાની આ પદ્ધતિ, હું ધારું છું કે દુનિયાભરમાં
 અવનવી છે..."

આ પદ્ધતિ સામેના વિરોધરૂપે તેણે લેખક સંઘમાંથી રાજનામું
 આપી દીધું...જો કે આ પછી તેની સત્તામણી યાત્રુ રહી; તેના નાટકને
 બંધ કરવામાં આવ્યું આથી ત્રોસી જીડીને તેણે સ્તાલિનને સીધા પત્ર
 પાઠવ્યો; એમાં વિનંતિ કરી કે "રશિયાના એક લેખકને" આ રીતે
 બદ્ધિશૂંટ કરીને જીવતાં મોતની સજા કરવા કરતાં નિર્વાસિત બની જીવ-
 વાની સજા કરવી બહેનર છે. (આ સમયે સોવિયેતનાં માધ્યમમાં આવી
 છટ હતી. મોટા ભાગે જાહોંએ વચ્ચે પડીને સ્તાલિન પાસેથી આવી રમ
 અંધાવી, અને ૧૯૪૧થી આખ્યાતિન પરદેશમાં રહ્યો.)

પરંતુ પિન્ચાકનો કિસ્સો ગુદી જ રીતે વિકસ્યો. પહેલાં તો એની
 પાસે બેઠતો એકરાર લખાવી લેવામાં આવ્યો (હજી 'જાહેર એકરારો'નું
 સત્ર ચર. થયું ન હતું) કે વગી વાર્તામાં પણ સુધારા કર્યાં. આમ છતાં,
 અંતે તો યેજોવના દમન-સત્ર દરમ્યાન એનું કાચળ નીકળી ગયું - કયાંક
 ટ્રાન્સ-ડ્રેશન કેંપમાં.

શોલોખોવના અવાજ :

કુચોવે તાજેતરમાં જણાવ્યા મુજબ, સરકારી ગુપ્ત દસ્તાવેજો ફેફસાં, શોલોખોવે ૧૯૩૨ના જમાનામાં સ્તાલિનને લખેલો એક પત્ર હાથ આવ્યો છે. તે પત્રમાં દોન-પ્રોસમાં સામુદ્ધિક જેતી અને જે અત્યાચારો ચાલી રહ્યા હતા તેની શોલોખોવે સ્તાલિનને જાણ કરી હતી (પત્ર તા ૧૧-૪-૧૯૩૩) :

“ આજ તો અગ્નિજ્વલ દૃષ્ટિમાં ટાંકી ચકાવ્યા બાદ કઈ કાનૂની કેસોમાં થયેના અનિરેકની વાત નથી, પરંતુ આ તો અનાજ ઉધરાવવા અંગે કાનૂની બની ચયેલી ' પદ્ધતિ ' છે - આખા જીવનાના જીવનાઓમાં બાકી બનેલી છે આ હકીકતો કે કમ્યુનિસ્ટો પાસેથી યા ખુદ સમુદ-ખેતરોના ખેડૂતો પાસેથી સાબળેલી છે એ લોકોએ મારી પાસે એવી માનણી કરી છે કે આ બધું મારે જાણ્યોમાં જાણવા મોકલી આપવું

“ નોસેફ વિસાગ્મિનોવિચ, * ‘ જાત બનાવાયેલા મામમાં એ શીર્ષકવાળો કારોક્ષે-કોનો લેખ તમને યાદ છે ? ધનિક ખેડૂતને ત્યાં ચોરી કરવાના આરોપ માટે જ્યુ આરોપી ખેડૂતને સજા કરવાને મદતે, હુલ્લેમને ‘ અદરશ ’ કરી દેવાવાની વાત ! આજે હજારો સમુદ ખેડૂતોના નસીયમાં આવું જ મૂની રહ્યું છે !

“ અને, તમે, જુઓ છે તેમ, અગ્નિજ્વલ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં રેકનિકલ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને અને વધુ સુધરેલી પદ્ધતિએ આ બધું બની રહ્યું ■ ”

(વધુમાં, શોલોખોવે જીવસાઓમાં શું બની રહ્યું હતું તે નીકટતાથી જોવા વિનંતિ કરી, લખેલું -)

* સ્તાલિનનું આખું નામ.

“જેમજે મમદ ખેડૂતો અને સોરિયેન સવા સમે
આવાયારો ક્યાં છે તેમના ઉપગ્રંન જેમજે આ બધાં કા
તોનું સંચાલન કરું છું એમની પણ જાન-પાસ મરી
જોઈએ

“મેં જે બધી વીમલોમાં લખ્યું છે તે જો સેદમ
કમિટીનું ખ્યાન જેવવા જેટલી ગુજરાત મરાવતું દોષ તો,
કઈ બચ્ચિઓ સંચાલકોની છે તેની પરવા ક્યાં વિના,
જેઓ છાલોની સામુદિક ખેડની અર્થરચના ઉપર
મરજીતોલ કટો વોજવા જવાગદાર બન્યા છે તે બધાને
ખુલા પાઠવાની જેમની દિમત હેય તેવા સાચા કમ્યુ-
નિસ્ટોને મોકલી આપો, તેઓ પૂરી તપાસ કરશે, અને
આવાયારની બાવો અસલ-નિષ્પત્તિઓનો અમલ કર્યો
છે એમને જ નહિ પણ જેમજે એમને યેદલા આપી છે
એ બધાને ખુલા પાઠો”

*

કુશોવના સાધીના પોકાર :

કુશોવ મુકેનમાં પાર્ટીના વડો બન્યો તે પૂર્વે તે રથાને પી
પોશિતરોવ હતો આ એક જ માણસે સ્તાલિનના “પજ” સામે અવાજ
ઉઠાવેલો હતો એવી હતી કે-

† આમ, બધું જ બધુનસા ચોલોખોવે સ્તાલિનના મૃત્યુ
વખતે જે મરના આત્મુ સાર્યા હતાં તે જોવા નેવાં છે

“ટરબાઈન એ હોર્નોના વાલબદ્ધ ગુજામાં અને તારી
રૂપાથી પેદા થયેલા સમુદ્રનાં વર્જનોમાં સોવિયેત પાયદળ
સૈન્યના માપબદ્ધ કૃત્ય કદમોમાં, અને ત વિશ્વતરેલી વનની વનરાઈ
ઓમાં થતા સુસવાટાઓ, અમે તારો અવાજ સાંભળીએ છીએ.
સદાશળ અને સર્વજ્ઞ અમારી સાથે જ છે, હે પિતા, વિદાય-
વદનાં”

પાવેલ પેત્રોવિયના જીવનનો કુશ્વ રીતે અંત
આજીવામાં આવેલો વ્યક્તિ પૂજના એ કાળમાં તે આપણુદ
સત્તાનો શિકાર અનેરો; એ વખતે પોતિલેવે દિનિતપૂર્વક
સ્તનિનને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો : ‘પાર્ટીને વફાદાર, સાચા
પ્રામાણિક જૂના બોલગેવિકો સામેના અન્યાય દમનનો
આખરી અંત કયારે આવશે ?’

આ વખતે ખીલ પાર્ટી નેનાઓમાંથી ચ રુદ્રજાક, કોસિઓર,
ચુમાર અને ઓરુએ નિકિફોર વગેરે એ એવીજ દિનિત ક્યાંતું બચાવ છે
ત્યારે એવાજ અગત્યના પડે મેકેના કુન્સોવને એવી જાણ જ ન
હોવાનું શક્ય છે ?

*

કુન્સોવની જાણકારી અને જવાબદારી ?

એદરેનજુર્ગે એના સરખરણોમાં લખ્યું છે કે ૧૯૩૦ ના દાયકામાં
સ્તાલિનના શિકાર બનનારામાં અનેક નિર્દોષ હતા એ વાતની તેને પોતાને
અને સોવિયેતના અનેક નાગરિકોને ખબર હતી; પણ એ લોકોને દાંત
ભોંસી દઈ મૂઝા રહેવાની ફરજ પડી હતી સાચી ?

કુન્સોવે આ વાતનો ઇન્કાર કર્યો : જોને સ્તાલિનનું ખાસ રખાયું
માથું હોય તેવા અપરાધ સિવાય કોઈને એવી ખબર ન હતી
કે ધરપકડો બનાવટી શુના માટે ધર્ષ નહો છે અને કેટલીક જૂઝ
વ્યક્તિઓ જેમને એ વાતની ખબર પડી હતી કે અમુક મિનિયુટેગાર હોવા
છતાં શિકાર અન્યા હતા તેમજે “લગત આપી હતી” — અને તે મૂઝા
રહીને નહિ

(મુદો એ દોષ કે જો એદરેનજુર્ગ જેવો પત્રકાર જાણી શક્યો
તો કુન્સોવ જેવા અમણી સ્થાને મિત્રાજનારનું શું ? — તેમજો તો પાર્ટીમાં
જેવ્યા જવાબદાર સ્થાને હતા. શું એ લોકો કનસ સામે અવાજ
છેડાવવાથી મહારાનારા ખાચલા હતા ? કે પછી એ લોકો જાણીને એ
થતું હતું તેને, ટેકા આપતા હતા ?)

એહરેનશુર્ગે તત્કાલ જવાબ વાળ્યો. ' મેં તો એક પણ સભામાં એવું જોયું નથી કે જે લોકો પૂરેપૂરી ખાત્રીથી જણતા હતા કે એમના અગ્રુક મિત્રોની મનસ્વી સત્તામણી યદ્દિ હતી, તેમના કાર્ષ્ણ્યે સભામાં આમળ આવી વિરોધ કર્યો હોય મેં આવા વિરોધનો એક લેખ સરખો વાંચ્યો નથી. '

ઈન્ડ્રવેસ્તિઆએ એહરેનશુર્ગનો જવાબ અધૂરો ધ્યાયે અને સામે દર્શનો ચઢાવ્યો. ' હાં તો એહરેનશુર્ગ જુકો હતો, અથવા તે એને ' અદરની ખાસ વાતો જણવા મળતી હતી ' એટલે કે એને એ દાયકામાં ' ખાસ સંક્ષણ અપાયું હશે

— એટલે કે સ્તાલિનનું ક્ષણ !

દૂકમાં એહરેનશુર્ગે હાં તો જુકો હતો. હાં તો કર્પોક હતો. હાં તો સ્તાલિનનો અંતરંગ વ્યાદમી હતો ! અને એવું જ હોય તો સ્તાલિનવાદી યુનેયારોમાં એનું ચ નામ ઉમેરાઈ જવું જોઈએ

*

[૧૯૬૩ માર્ચ ૭મી - ૮મી ૬૦૦ લેખકો - ક્યાકારોની બેઠકમાં]

પાર્સિના ખાસ ' આઈડિયોલોજીકલ કમિયુન ના વડા ઇમિએવે એહરેનશુર્ગે ઉપરનો અક્ષેપ દેહરાવ્યો. એહરેનશુર્ગનાં સરમરણો ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેને સ્તાલિનનું સરક્ષણ હતું શું એણે ૧૯૫૧માં સ્તાલિનનાં આર્ષ વખાણ કર્યા હતા ?

પણ આવો આક્ષેપ તો પોતાની ઉપર પણ આવી શકે એમ વિચારી તેણે તરત જ ઉમેર્યું. ' અમે જાણીએ સ્તાલિન અમે નખ્યું છે ને જાણી મોલ્યા છીએ પણ એમાં સમ્યક દેહતી કેમકે અમે એવું માનતા હતા અને લખતા હતા પણ તમે (એહરેનશુર્ગ) તમારી વાત જુદી જ જણાય ■ તમે તો એવું માનતા ન હતા છતાં પણ લખ્યું હતું ! આપણી વચ્ચેની સ્થિતિમાં જદ્દિ ભેદ છે '

એહરેનશુર્ગે કશો જવાબ વાળવાનું યોગ્ય ન લેખ્યું. ' ઈતિએવનું

બાપણ પૂરું થતાં તે પોતાને નિવાસ સ્થાને ગાલ્યો ગયો અને ડેટલાક અઠવાડિયા સુધી લગભગ એકાંતમાં રહ્યો ।

જો કે, સભાગૃહ છોડી જવા પહેલાં એણે જોયું કે શોલોખોલે અને ખીખ ડેટલાક ઇલિએવને ટેકા આપ્યો હતો શોલોખોલે કહ્યું હતું કે એ ધણી વખતથી એહરેનશુર્ગની ટીકા કરવા માગતો જ હતો.

આ બધું જોયા સાંભળ્યા પછી એહરેનશુર્ગે સભાગૃહેથી જતાં પહેલાં એક જુવાન લેખકને હિદાસ ચિત્તે કહ્યું હતું : “ સોવિયેતની કનાઓની વસત જોવાનું મારે માટે કદિ બનનાર નથી ..પણ તમે જોઈ શકશો— વીસેક વરસમાં ”

એક વિદેશી નિરીક્ષકે આ ઘટના અંગે જોયતાં કહ્યું કે એહરેનશુર્ગની અવિશ્વવાણી બારે આશા કે ધેરી હતી—કમા કારણે ભૂન કરેલી છે, કહેવું મુશ્કેલ છે

*

(ખીજે જ દિવસે તા ૮મીએ કૃષ્ણોલે બાપણ કરતાં પોતાના બચાવમાં કહ્યું)

‘ મોટા પ્રમાણમાં ધરપકડો થઈ રહી છે, એવું પાર્ટીના અમણી કાર્યાદરોએ વખતે જાણતા હતા શું ? હા, જાણતા હતા પરંતુ જેમની ધરપકડો થાય છે તેઓ કોઈ રીતે યુના સાથે સંડોવાયેના ન હતા એવું શું તેઓ જાણતા હતા ? ના, તેઓ નહતા જાણતા જેમની સ્તાલિનમાં શકા હતી અને આપણા જોયને જ વફાદાર પ્રામાણિક લોકો હતા, અત્યાચાર થઈ શકે એવો વિચાર જ મનમાં લાવી શકતા ન હતા ”

બધા હાજી-હા જાણનારા ન હતા અને તે પોતે જ્યારે જવાન-દાર સ્થાને હતા ત્યારે, મોસ્કો અને યુકેનમાં સ્તાલિનવાદી પર્જીસ મોટા સ્વરે યના રોકી દેવામાં આવ્યા હતા એવો દાવો કરી હમેરું કે—

“ સ્તાલિનની સમસ્યાન યાત્રા દરમ્યાન ધણી લોકોની જેમ, મારા સિખ્ખેની આખોમાં આંધુ હલકાયા હતા, એ સાચાં આંધુ હતા, જો કે

અમે સ્તાનિનની કેટલીક અંગત કમળેરીએ જાણના દતા, છતાં અમે તેનામાં શ્રદ્ધા ધરાવના દતા.”

ચહુદ્દી-દેખની બર્ખરતા

કોમ્યુનિસ્ટ રાજ્યનો દાવો તો, તેની અંદરના તમામ પ્રજાજીવોને (બાપા, ધર્મ, સંસ્કારિતા વગેરેને આધારે રચાએલા) પૂર્ણ વિકાસની તક આપવાનો રહ્યો છે; રશિયાની અંદરની લઘુમતિઓના સાહિત્ય-સંસ્કારને સંરક્ષણ જ નહિ પ્રોત્સાહન આપવાનો રહ્યો છે. અને છતાં દુનિયાભરમાં હઠધૂન થતી રહેલી, ડિટરરી અત્યાચારોમાં લાખોની સંખ્યામાં હોમાઈ ગયેલી, અને ઝારના જમાનામાં રશિયામાં જ અમાનુષી જુરમેમાં રંગાયેલી, જ્યુ-ચહુદ્દી પ્રજાનું નસીબ, સોવિયેત રશિયાના સમાજવાદી-સામ્યવાદી તંત્ર નીચે પણ, સુરંધ્રું નથી ! અને છતાં, સ્તાનિને અને કૃષ્ણે ‘અમારે ત્યાં એવી સમસ્યા જ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી’ એવું કહી નાખતાં સકોચ અનુભવો નથી. એના સમર્થનમાં હપીકોને બદલે સિદ્ધાન્ત રજૂ કરવામાં આવે છે કે-“અમારે ત્યાં એવો કે હ સામાજિક પાયોજ રહ્યો નથી !” બદલે, ‘મૂંઝો નાસ્તિ, કુનઃચાખા ?’

આમ છતાં, ખુદ કૃષ્ણે પોતે સ્તાનિન પાછળનાં વરસોમાં થયેલા જ્યુવિરોધી દમન-અત્યાચારોના ઉલ્લેખો કરેલા જ છે (દા. ત. “દાકતરોનો કાવત્રો કેસ”, બનાવટી રીતે જ, જ્યુવિરોધી યોજનાના ભાગ તરીકે જ જોબો કરવામાં આવેલો.) તે વરસોમાં આ ઉપરાંત, ‘કોસ્મોપોલિટન-વાદ’ ને નામે, જ્યુ પ્રજાની તમામ ઝંઝડિત સારકૃતિક-સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને નાબુદ કરવામાં આવેલી. દા. ત. સાળાઓ, પ્રકાશનગૃહો, વૃત્તપત્ર-અખબારો, રંગમંચો. આ ઉપરાંત યે ઓઝામાં ઓઝા ૨૬ જુલૈયા જાણીતા જ્યુ-લેખકોને ઠાર કરવામાં આવેલા.

આ બધી ઘટનાઓ અંગે જુર્જન-રસેલે કૃષ્ણે સાચે પતંગપત્તાર કરેલો. રસેલે એવું લખ્યું કે તમારે ત્યાં સામજિક આર્થિક યુનાએ

(ચોરી, હેતરપીડી-નહારની સરહદોમાં નાજા અને માલ ધુસાડવો-સાવવો વગેરે) માટે જે સજાઓ કરવામાં આવી છે તેમાં ૬૦% ન્યુ છે-અને મોટે ભાગે દેહાંત દડની ! આવું ચાથી ? તમારી વસ્તીનો માત્ર ૧.૫ (દોઢ) ટકો જ બહુદીઓ છે કૃષ્યોને આનો જવાબ આપતાં ધણા લોચા વાળ્યા છે એક નાજુ, તે આપ કોઈ સમાજિક પાપનો ઈન્કાર કરે છે . ખીજી બાજુ, એવું સચવે છે કે ન્યુ-પ્રજનો આખો ઉછેર જ એવો ■ કે આવા ગુનાઓ વધુ કરે (આ તો ક્રિટીયરની ન્યુ-વિરોધી દલીલનો જ એક ભાગ થયો !) કૃષ્યોવનો આખો જવાબ વધારે આવાતજનક એટના માટે છે કે તે ન્યુ-દેશના અસ્તિત્વનો જ અસ્વીકાર કરે છે અને એ પોતે હજી એને દમનના એક સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે !

● હકીકતે, તાજેતરમાં જ, ખુદ કૃષ્યોને બુદ્ધિજીવીઓની એક બેઠકમાં એવી ફવીલ કરી હતી કે “ ન્યુ લોકોને જીર્ણ સ્થાનો પર મૂકવાનું ઇચ્છવાનું નથી, કેમકે એમ કરવા જતાં પ્રભમાં રોષ ફેલાવાનો અને જડની ઉશ્કેરણી ધઈ બેઠવાનો સભવ રહે છે ! ” x x x વળી, પોલાન્ડના નેતાઓ સમક્ષ તેણે એવું પણ કહ્યું હતું કે “ તમારે ત્યાં પ્રણીભોગી સખ્યામાં ‘ અમામાવિચિત્ર ’ (ન્યુ) છે એ જોખમ બરેણું છે ”

*

૪૫ વર્ષના સમાજવાદ પત્રી ય રશિયામાં ન્યુ-દેશની સમસ્યા ફેટની છે, એ માટે નીચેની હકીકતો જ પૂરતી ■

(૧) ન્યુ-પ્રજ(કેન આશરે ૩૦ લાખ)માં પોતાની બાપાની સ્વતંત્ર શાળાઓ નથી, સ્વતંત્ર રમખૂમિ નથી; એક માત્ર અખબાર છે-દર એકતરે પ્રગટ થનારું (માત્ર ૧૦૦૦ નકલ !), તથા એક પત્રિકા છે તે મોટે ભાગે ખીજા દેશોમાં મોકલવા પૂરતું, મિડિય બાપામાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો પણ જૂઝ છે-વરસે દિવસે એકાદ ! (૨) ન્યુ-ધર્મ તરફ ખીજા ધર્મપથો કરતાં અગ્રખામણ વલણ રાખવામાં આવે છે નમર-ધોગરૂ પણ એવું સગડન કરવાની મનાઈ છે (નીજ ધર્મોને છૂટ

દેવા હતા;) ધર્મની પરંપરા માટે અનુકૂળ શિક્ષણ આપવું અશક્ય છે; ધર્મની વિધિઓ કરવા સામે જ નિયંત્રણો છે; અને સમૂદ પ્રાર્થના માટેના તેમના મથકો-મંદિરો પણ ઘણાં જ્યાં જ્યાં કરી દેવામાં આવ્યા છે.

(૩) આકાશો દ્વારા જે વાત સિદ્ધ થાય છે કે યહૂદીઓને માટે સર્વસાધારણ હિંસ્ય શિક્ષણ લઈને જોયા દાનને પહોંચવાનું કંઈ જ મુશ્કેલ છે. (૪) 'આર્થિક ગુનાઓ' માટે દેહાંત દંડની સભ્ય દરમાવવામાં આવેલા ગુનેગારો પૈકી ૧૦૮ ઠા (યુકેનમાં ૮૦ થી ૯૦ ટકા) ન્યુ દતા । (૫) યુદ્ધમાં વિનિષ્ક્રમ બનેલા પરિવારોને પુનરુદ્ધેષ કરવાનો સિદ્ધાન્ત ન્યુ પૂરનો તો કામગીર પરંજ રહી ગયો છે. (૬) ઇતિહાસના ન્યુ રાજ્યની લામણી સોવિયેતની ન્યુ પ્રજા અંગે ધવાગેલી રહી છે; એની સામે સોવિયેતનો જવાબ એક જ છે કે ઇતિહાસ પશ્ચિમી સાહીબદોનું પિકુ છે.....

એકંદર, યહૂદી-પ્રજા અને યહૂદી સંસ્કાર એટલે જ શરમાવા જેવું-એવી કટ્ટર-દેષની પરંપરા જોવા મળે છે.

આમ છતાં, કાદાચ, આથી જ તો, એ ઘટના અસાધારણ મહત્ત્વ ધરાવે છે કે સોવિયેતના નૂતન કવિઓમાંના અમણી એવગુશે-કેએ 'Baby Yar' નામની કવિના લખી સોવિયેતના ન્યુ-દેષ ઉપર કટાક્ષ કર્યો છે, જેનાથી કુશોભ પારાવાર હાંડકાર્થ મળે છે.

*

● આ કવિના 'વિદ્યારી એએડ' માં પ્રગટ થયા બાદ લેખકે ઉપર ૨૦,૦૦૦ પત્રો અને તારો દ્વારા આશનંદનોની વર્ષા વરસી હતી.

*

કુશ્રોવયુગી એકરારો (!)

વોઝનેસેન્સ્કી : (કવિ) (માર્ચ ૯-૨૯૬૩)

“ હું કેમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો સભ્ય નથી, અને હું બનવાય માગતો નથી. હું, મારા ગુરુ માયકોન્સ્કીની જેમ.....”

(માયકોન્સ્કી પણ પાર્ટી સભ્ય ન હતો એવું સૂચવવા જતો હતો ત્યાં કુશ્રોવ બોલી ઊઠ્યો :)

“ એમાં ગૌન સેવા જેવું કશું નથી.”

વોઝનેસેન્સ્કીએ પોતાનું વક્તવ્ય આગળ ચલાવવા જતાં સભામાંથી બૂમો ઊઠી...એને ખેંચી જવું પડ્યું

*

(માર્ચ ૨૬ : લેખક સધના બોર્ડની બેઠકમાં) વોઝનેસેન્સ્કીને એકરાર :

“ મારે નિહિના સર્વેથિય (કુશ્રોવ) ના સમ્પત શબ્દો બૂધવા ન જોઈએ એ વાત અહીં કહેવાઈ છે હું એ કદિ નહિ બૂધું. એમના કંઠોર શબ્દો નહિ બૂધું, એટલું જ નહિ, પરંતુ, એમણે આપેલી સમાહ કે-“ કામ કરો,” પણ નહિ જ બૂધું હું અત્યારે મારો બચાવ નથી કરતો હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે મારે ખાટે કુશ્રોવ વસ્તુ યેવ તો તે કામ, કામ અને કામ કરવાનું જ છે. મારું વલણ મારા દેશ સામ્યવાદ, તરફ કેવું છે અને હું પોતે કેવો છું એ મારું કામજ બતાવશે

(આવડા તા ૨૯-૩-૬૩)

એવતુશેન્કો : (કવિ)

એણે પહેલાં શિદ્ધી નિઝવેસ્લીનો બચાવ કર્યો એણે પોતાનો ય દીક દીક બચાવ કર્યો; સામી દીકઓ પણ કરી. એણે પોતાની આત્મકથ લખવા માટે અમર તો છપાયા જદલ માફી ન માગી. એણે તો એમે કહ્યું કે એમાં ‘ ગંજીર અને પકલ ’ એવું ઘણું છે. પણ પછી તેણે ઉમેર્યું :

“હું દવે જોઈ શકું છું કે તેમાં ધણું બધું એવું છે જે ઉપરજીવું અને અવિનયી છે મારી સીધી ગળીર બૂધએ છે કે હું બુદ્ધિવાં પ્રેમના નૈતિક ધોરણો બૂધી મથે, એ માટે મને ફર રીતે સખ થઈ ચૂકી છે’

તેણે ઉમેયું કે તેમાં ગેરસ્તે દારે એવા અને વિદ્યુત ઉત્પાદકો સપાઈને મૂક્યા છે અને તેણે જણાવ્યું

“ન મુધરી શકે એવી બૂધ મે કરી છે બારે યુનાનો મોજો મને મારે શિરે લાગે છે આ દિવસોમાં મે ધણું અનુભવ્યું છે મારે માટે આખી નિઃશ્ચીન્તાનો આ પાઠ છે હું લેખક સધને ખાત્રી આપવા માગું છું કે હું મારી બધા સમજુ છું અને સ્વીકારું છું અને બાવિ કાર્યદ્વારા એ મુનારવા હું બનતી નધી કોશીશ કરીશ”

*

નિકટર નેકાસોલ : (સ્તામિન ઈનામ વિજેતા નવનકયા લેખક)

ફાન્સની તેની પ્રવાસ નોંધ તથા ‘એન્ડ્રો ઓફ ઇલિય’ ફિલ્મની ટીકા થયા બાદ—

“હું ફરી મારી જાનને કહું છું મારે વધારે કામ કરવું જોઈએ વધારે સારું અને વધારે સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિનું, વધારે અભિગમપૂર્ણ — આ એકજ માંગે’ હું મારા દેશને અને પ્રજાને ઉપયોગી થઈ શકું’

*

રોબર્ટ રોઝેટ્ટલવેન્ડેકી (કવિ) :

(આરબમાં) ‘જીવના જીવે બરેબર સ્વપ્ન છે (અંતે) નેટલી જરૂર ‘વૈય રિકે શુદ્ધિ’ની છે એટલી જ કલાત્મક યુજ્જવતા ની છે’ દુષ્કિન્તસોલ .

[તેની નવનકયા ‘નોટ બાય એડ એલોન નીટીંગ પછી ૧૮૫૭ માય’]

‘મને લાગે છે કે, તરવાની સરખાતે કરનારાઓની જેમ અમને અમારી જાતે તરતાં શીખવાનો છૂટ અપાવી જોઈએ, હૂમવાની ધ અમને તક રહેવી જોઈએ પરંતુ, અફસોસ છે કે હું હમેશાં રુકાવટોનો અનુ

બવ ઠરુ છુ - દેટલીકવાર આજકાને રેકલુમાડી વડે દેકવવામાં આવે છે તેવું જા. એથી તો હું તરવામાંથીજ ટળી જાઉં છુ । ”

નિઝવેરની : (શિલ્પી) (૧૫ માર્ચ ૧૯૬૭ - 'આવદા'માં)

“ કલાકારની સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી અંગે હેલ્થ થોડાક દિવસથી હું ધણુ ચિંતન કરી રહ્યો છુ લોકોનાં દિલ અંગેની સાચી લાગણી તરફ તથા જીંચી સાદાર્થ તરફ લઈ જાય એવો માર્ગ હું હુડી રહ્યો છુ અને તે શિલ્પની ભાષામાં એ શક્ય જનાવણુ રહ્યું. વધુ ને વધુ અભિવ્યક્તિ માટે, અને કલાને વિચારો સાથે એક રસ કરી સમાય તે માટે, પ્રયાસ કરવો રહ્યો હુડીકતે, કવમાં અભિવ્યક્તિત્વ સૌથી સમગ્ર પાયો છે ઈમારતી શિલ્પના સ્વભાવમાં જ લોકોને સ્પર્શવાનો અને સાતત્યપૂર્ણ ચિંતનનો ગુણ રહેલો છે આપણી પાસે તો માર્કસવાદી-લેનિનવાદી તત્ત્વ ચિંતન છે-જે દુનિયામાં સૌથી વધુ સાતત્યપૂર્ણ છે ફરી એકવાર હું મારી જાતને કહું છુ : માણસે વધારે કામ કરવું જોઈએ, વધારે સારું કામ કરવું જોઈએ, વિચારને વધુ વફાદાર બીને કરવું જોઈએ, અને વધારે અભિવ્યક્તિપૂર્ણ એ કામ હોવું જોઈએ આ એક જ રીતે માણસ પોતાના દેશને અને પ્રગતને ઉપયોગનો યથા શકે ”

” અંજપાની માધુરી

થેસેનિન : [તેણે પોતાની INONIA (કવિતા) પથમખર જેરે-મિઆહને અર્પણ કરી હતી, અને તેણે મહાન રશિયાર્થ નાર્સિસવાદી પ્રણાલી અનુસાર ઈશુનો ઇન્કાર કરી, માનવી-સ્વવ્યાપક Demargse ની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી]

હું કરીશ નહિ મૃત્યુથી,

ન તો બાલાધારી સૈનિક કે જરફ વર્ષની ઝડીઓથી

—એમ વદે છે, બાઈનલ અનુસાર, પવનગર એસેનિન સગી;
મારો કલાક પૂરો થવામાં છે, મને જાણી બીતિ નથી.

હું મારા મુખ થકી યુંકી ક'હું છું જેહોવા ઇશુનું પ્રદન -
એની માનનાઓ અને ક્રેસ દ્વારા મને મુક્તિ ખપશે નહિ :
હું, ગણું છું એક શિક્ષણ જે જાત્રીન તારકોનેય બેઠી રહ્યું છે.
હું જોઈ છું ખીજો અવતાર
જેમાં મોત સત્ય પર સવાર થઈ નાચતું નથી...

માયકોવ્સ્કી :

[આરંભમાં અમૂર્ત માનવી અને સમાજવાદી સ્વર્ગની ઝંખના x x
ક્રાંતિ પૂર્વે, (૧૯૧૫)માં જ તે તેના " Cloud in Trousers "માં
પોતાને ક્રાંતિના પુરોહિત જોઈ, ધ બાપ્ટિસ્ટ તરીકે, જાહેર કરે છે] :

ભૂખ્યા ટાળાની મોરે મોરે
વરસે ૧૯૧૬નું આવે છે
ક્રાંતિઓનો કાંઠો તાજ પહેરી;
તમારી વચ્ચે, એનો ઊઠીદાર-
હું હૈં છું ત્યાં બધે—સર્વત્ર હું;
અશ્રુના પ્રત્યેક બિન્દુ—પ્રવાહે
મેં મારા પંડને ક્રેસ પર ખીસા ઢોઠી જડી દીધી છે...

[ક્રાંતિના દરમિયાન કવિ તરીકે પદ્યને ચરણે સવર્ણ ધીરી રેવાની
આવૃત્તિ સાથે] :

હું ચાહું છું ગોસ્ત્યાન
ચર્યામાં પસીનો પાડવા
અને વરસેક આગળથી
મને દામ સુખ કરવા
હું ચાહું છું

કામિસાર

—યુગના વિચારો પર ઝૂકી જવાનો હુકમ બજાવતો

*

[૧૯૧૮ : “ કવાની ફોજને હુકમ ” કરતો] :

એજ એક સાચો કમ્યુનિસ્ટ

જે, પીઠે ઢાંનો પૂલ ભરમ કરી ચૂક્યો છે

ધીમી મતિ ફાવી ચાલો ઝડપથી, ભાવિવાદીઓ !

—ભાવિની ગોદમાં સમાવા

*

(પોતાની ઉપર પાળીમાં જોડાવાનું દયાણુ આવતાં, ૧૯૩૦
ફેબ્રુઆરીની પહેલી જ મેઠકમાં ઉચ્ચાર્યું :)

આપણા મતો બિન છે...

હું તમને ને તમે મને જાણો છો

હું જોગાઉ છું, એમ છતાં, કેમકે—

તમારા સપની બહાર કામ કરવું અશક્ય છે

*

[આ પછી મેં એક મહિને માલકોબરદીએ આત્મહત્યા કરી (૧૯૩૦
એપ્રિલ, ૧૪) ત્યાં સુધી એ સતાવાતો જ રહ્યો !

નણ જ અઠવાડિયાં પૂર્વે એણે એ વેદના પ્રમદ કરી હતી—]

મતે એનિટ—પ્રોપે *

ચમચી—ચમચીએ દૂધ પાચુ છે

તમારા અહેસાન—ગીતો લખવાની

મને ન ઇચ્છા છે

—કેવા સુદર ■ એ

ને કેટલો બધો બદલો મ આપે છે !

* કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની એન્ટેસન—પ્રોપેગેન્ડા કમિટી

પરંતુ મેં જાતે જ
 દીધો ફૂંચો
 મારા જ ગીતોને મળે
 મારી જ એકી બીંસીને !

*

પાસ્તરનાક :

“ સખતું એટલે માનવીએ પોતાની જાતને વી પીપી પી નાખવી;
 પરંતુ એને રોજવાની મારામાં સક્તિ નથી.”

*

કહો તો, અથ' શો પાપનો ?
 મૃત્યુનો ? નક'નો ? આગનો ?
 સર્વ'ની આખ સામે
 અનંત વિવરણતા મહી
 હું તમારામથ જન્યો
 —જયમ વૃક્ષ સાથે પાંચરે કલમ.

*

હું છું એકલો એકાકી
 સૌ હાંમિકતામહી ફૂંખ્યા...
 આ કમનસીબી ?
 શી આ નિમારીની આત્રાહી
 થઈ રહી છે — દિસા મહી ?

“ ત્યારે સુદ્ધ (૧૯૪૧) ફાટી નીકળ્યું ત્યારે જૂઠ્ઠી અમાનુષી
 સત્તાની સરખામણીમાં સુદ્ધની જય કરતા અને હાથો, સાચેસાચા મોતનું
 તાંડવ સુદ્ધા, આશીર્વાદરૂપ જની મયુ—જાણે રાહુત મળી મર્ધા
 કેમકે ઘેર અક્ષરોનો પાથ એજે તોડી નાખ્યો હતો...” (ડૉ. જિવાજો
 ૫૦ ૧૨૪)

“ માનવી જીવવા માટે સરખાયો હતો, નહિ કે જીવવાની તૈયારી
 કર્યા ”

“ આ ટેકનોક્સીનો યુગ છે ટેકનેક્ટો લેખકોનો ઉપયોગ ‘શક્તિ’ તરીકે કરવા માગે છે

“ તેઓ લેખકો માસે એવા પુરાકો લખાવવા માગે છે, જે તરફ તરફના સામાજિક હેતુઓ માટે કામ આપે—રેડિયોએક્ટિવ-આર્થ સોલોસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમ !

“ મારી સમજ અનુસાર લેખક, કનાકાર આ કામ કરી ન શકે એવું કાપ સાવ નિરાશું છે એ ‘એક્યુમ્યુલેટર’ (શક્તિ સમાદાન યત્ર)ને વધુ મળવું છે

“ લેખક વર્તમાન યુગનો ‘ફાઉસ્ટ’ છે—આજના સમૂહયુગ (Mass-age) નો તે એકમાત્ર વ્યક્તિવાદી અવરોધ છે. એના મરગદી (orthodox) ગમકાળીનાને તો એ અરધો પાગલ જણાય છે”

[એ. એમ. વિલિયમ્સ સાથેની મુસાફરતા હેવાનમાંથી]

*

પેસેનિન-વોલ્ફિન :

(એને કારાગરમાં દેશનિકામ ક્યો દત્તો, સ્તાલિનના મૃત્યુ નાહ એને મુક્તિ મળી હતી પરંતુ ફરી પોતાની એ જ સ્થિતિ થવાની છે જાણીને એણે ૧૯૫૬માં કાવ્ય લખ્યું હતું :)

આપણા સમાજમાં સૌ માનવી મુક્ત છે
અને સમાન છે—એવું જણાવે છે સ્તાલિન.
આપણા સમાજમાં સૌ માનવી વફાદાર છે
સામ્યવાદને, એવું જણાવે છે સ્તાલિન

*** **

અને જ્યારે પવિત્ર કાનૂન લેખે ઘાટે છે મારા ઉપર
‘સર્વમુખોના સ્વપ્ન’ તરીકે એને
—જેને સાલિન કરવાનો વ જરૂર નથી ‘
અને વળી ઉમેરે છે - “ તમારે માલતું જોઈએ”

ત્યારે તો,

—જલેને જેલમાં ગોળી મુકે અને;

એ કાંઈ શિક્ષા નથી, એ તો મોતની જ આગાહી છે,

તે હું જવાબ વાળુ છું : “એ વાનગી અને સજા નથી !”

—

*

એવતુશેન્કો :

આવતી પેદીઓ યાદ કરશે

અને કુરમથી બળી મરશે

—આ વિચિત્ર દિવસો યાદ કરીને

કે જ્યારે સાધારણ પ્રામાણિકતા થ

હિ જતને નામે ઓળખાતી હતી !—

૮

હા સત્ય છે સુદર

અધિકતર સુદર છે સુખ

જતાં સત્યરહિત

નથી સુખાન્ત.

“હું જે કાંઈ ખરાબ છે એ બધા પ્રત્યે રાષ્ટ્રખર્ચો છું, અને સારું છે એ બધા પ્રત્યે અને મમતા છે

“હું મારા કામ્યોમાં નોકરસાદો, સત્તવાદ, મંદચિત્ત રાષ્ટ્રવાદ સામે પ્રદારો કરું છું એનો અર્થ જ એ છે કે કમ્યુનિસ્ટ ■ મારી દૃષ્ટિએ સામ્યવાદ અને નોકરસાદી વચ્ચે કોઈ ભેદ ખાવો શક્ય નથી.”

—સડનમાં પ્રવાસ દરમ્યાન (એ ૧૦, ૧૯૬૨)

અમારી જુવાન પેઢીને અમેરિકાના ‘જિટનિક (અને યુરોપના ‘એમી યમ મેન’) સાથે સરખાવવામાં આવે છે એ સરખામણીમાં જરાક સત્ય છે હા, જરાક જ અમેરિકન ‘જિટનિક’ની જેમ, અને ય,

જે કોઈ દમામ-દંબલ થયું, અસત્ય અને ધર્તિંગ છે એ બધાને
નિરંદારીએ છોડે. પરંતુ અમેરિકન બિટનિકને કોઈ સિદ્ધાન્તમાં શંકા
નથી, ત્યારે અમને તો એક (સામ્પલાઈ) સિદ્ધાન્તમાં શંકા છે."

(ધ ઓબ્ઝર્વર : ૨૭-૫-૧૯૬૨)

દાંડો માટે છે ..૬ સમજુ છું કે સજો પાછળ જાત સતાડવાની
અમારી ફરજ નથી .પરંતુ પેના જંગી ખટારાઓની જેમ, અમારા
નિજ આત્માઓની સામાજિક માંગ પૂરી પાડવા અમારે રાતોની રાતો
દોડી પહોંચવાનું રહે છે

(ઈન્ડો-ફ્રાન્સના પ્રવાસેથી ફર્તા)

હું પાછો ફરી ચલો દતો મારા પ્રવાસેથી

ઈન્ડો-ફ્રાન્સની ધૂળે ધુસર જનેલો

અને અફવાઓના જોડાઓથી ઢંકાયેલો

હું પાછો ફરી ચલો દતો - સન્માન ભર્યો નહિ,

કોર કહું આલોચનાને અતે

- અનન્ય, માગ જ લાગતી જે

*

(૭ મદિનાના મૂળા ' ઓલીના પાંદ ' લખ્યા બાદ ટોંક દૂરના
મામડેથી-એક વક્ત્રને સંબોધન " Olenas legs")

હું લગી પડવા ટેવાયેલો નથી-

મારો મિત્રજ મે સાચ્યો છે,

અને મારી કસોળીઓએ

મને પગસોતો ધરતી પરથી ઉઠાડ્યો નથી

હું કુશરી દૈશ ક્યાવા વિના કેા મમે તેવા જગર્મા

મને તારા પગે લાધ્યા છે,

ઓલેના !

*

એલેક્ઝાન્ડર ત્વારદાવ્સ્કી :

" મારા ટીકાઓરોને " (નોવિમિર ૧૯૫૮)

તમે જ્યાં મને આપવા મથો છો

એક દુકાડો સનાહ—

ગા, બેવાસક ગા, પણ સપ્તીશ ના, દેખીશ માં !

—જે વિહિત છે એ જ સુંદર છે.

મે કાંઈ તમને અમરતા નથી સાંભળ્યા

પણ મને હર છે કે

આ બધી વેળાઓ ભુલાઈ જાય છે ત્યારે

તમે ફરી બોલી કાઢશો

તે સાંભળ્યું જોયું નથી તારી કવિતામાં કશું ?

*

માર્ગારિતા એલિગર :

સત્ય (‘ ઝોકટોપ્પર ’ પત્રમાં ૧૯૫૬)

મારા જુવાનીના મિત્રનો બદનામી કરી હતી કુશ્મનોએ,

મારા પ્રિયતમ આત્મા, હું બાઈ છું તું નિર્વેદ નહિ વિસરી શકે,

—અપમાનો અને અત્યાચારોય

અમે કહ્યું : “ એ બધામાં કઈક તો હશે જ . ”

અમે આફતને ટોકા આપતો હાથ જોયો કર્ણો

પણ કેવી કદુ વજન, મે એને બમાવશ કઈ ન કહ્યું !

*

ઓહાહા બર્ગેલિસ :

એ વર્ષ (નોવિમિર : ૧૯૫૬)

એ વર્ષ ! એણે આખી જિંદગી વારની સ્મૃતિ મક્કો

—અને હું ફરી એવાજ બધી અનુશ્રુતિ છતી મધ

એ વર્ષ, જ્યારે સમુદ્રના અને નદરોના ત્રિગિયેથી

મારા મિત્રો પાછા ફરતા થયા

સાને હું એ હાજીક્ત સજોપવા મથુ કે

બહુ મધા નોતા પાછા ફર્યા

—સતર વરસ, ખરે જ, સતર લાંબા વરસો જ છે !

*

એલેક્ઝાન્ડર કોન :

“ન્યા-વ્યક્તિ પૂજવાદ હુમાં હોય ત્યાં વૈજ્ઞાનિક વિચારનું રચાનું થઈ પડતી છે, તે સર્જનશીલતાનું રચાનું જડ-સત્ત્વવાદ, પ્રજામનનું રચાનું લોભ લાલચ દેશને તો તેના પૂજારીઓ જોઈએ જ, અને તે આત્મસમર્પણ કરનાર । .કલાત્મક સર્જનશીલતા સામાજિક પ્રયોજાની સ્વનિર્મળાપી જુદી પડી જ ન શકે.. ન્યારે એક જ માનવી સત્યનો માનિક બની બમે છે ત્યારે કલાકારોનું કામ માત્ર ઉદાહરણ-ચિત્રો અને-પ્રશસ્તિ ગીતો ગાનારાઓનું બની જાય છે.”

(‘ સિટરરી મોસ્ટો ’ મથ ૨, ૧૯૫૭)

હોવાર્ડ ફાસ્ટ

[‘ નેકેડ ગોલ્ડ ’ના આધારે]

વિશ્વકાનિ માટે ૧૯૪૮માં વાશ્કોફ ખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય સરકાર-વિજ્ઞાન પરિષદ મળી હતી તેમાં સે વિયેતના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા આ પરિષદની તૈયારીઓ પાછળ ડૉક્ટરીય જુવાન સ્ત્રીઓએ નાતદિવસ જહેમત ઉઠાવી હતી એમણે જોયું કે સોવિયતના પ્રતિનિધિ મંડળમાં એક પણ સ્ત્રી ન હતી ત્યારે તેમને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું એ તો બધી ગુરસામાં આવી સોવિયેન પ્રતિનિધિમંડળના વડા એલેક્ઝાન્ડર ફાસ્ટેવ પાસે દોડી પહોંચી, અને ખુલાસો માગતાં તેમણે એવું પૂછ્યું પણ ખરું કે ‘તમે તો સ્ત્રીઓની મુક્તિ અને વિકાસની સમસ્યાને સૈદ્ધાન્તિક મંદત્ર આપનારા હોવા છતાં આવું શાથી ?’

ફાસ્ટેવે હરે કહેજે જવાબ આપ્યો. ‘અમારે ત્યાં તો સ્ત્રી સમસ્યાનો ઉકેલ થઈ ગયો છે એટલે અમારે માટે એવો કોઈ સવાલ રહેતો જ નથી ’

રશિયાને બમે તે સવાલ પૂછા એમનો જવાબ આ જ હોવાનો. - અમારે ત્યાં હવે આની કોઈ સમસ્યા હુમાં જ નથી । (દા ત જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચેની વધતી અસમાનતા, લઘુમતિની દાતાડી, ન્યૂ

દેખ, વડીન અને જુવાન પેટીનો સંઘર્ષ, ઝેરકાનૂની વહીવટ, નોકર-શાહીનો વિદાસ વગેરે)

આ કિસ્સામાં ય ફાદેયેવે મુખર્જીતા, તિરસ્કાર, હિંદનાઈમર્યો એનો એ જવાબ વાળે છે. 'લીડર' નું આ એક વિરોધ લક્ષણ હતું - હાવા સિમન સાથે નિરસ્કારથી પ્રત્રતે હડસેવી દેવો !

*

આ પરિવહ દરમ્યાન લેખકમિત્તનમાં કેટલાક અમેરિકી લેખકોએ રશિયાના કેટલાક લેખકો વિષે ફાદેયેવને સલાહો પૂછ્યા. એના જવાબમાં તેણે બહુ જ સ્વસ્થતાથી દરેક લેખક વિષે જણાવ્યું કે તે જીવે છે, તદુરસ્ત છે ને કામ ક્યેં જાય છે એટલું જ નહિ પણ તે દરેક ત્યારે થુ થુ લખી રહ્યો હતો તેની, પુસ્તકના નામ સાથે, માહિતી આપી . તથા હાલમાં તે તે લેખક ક્યાં વસે છે, પોતે તાજેતરમાં એને ક્યારે મળ્યો હતો તેય કહ્યું; અને તે વખતે 'મૂડીવાદી છાપાઓ' એ આ લેખકોના અસ્તિત્વ વિષે જે 'અપમાન' ઉઠાવેના એની, તેમણે બેગા થયા ત્યારે, હજી મરકરી ઉઠાવેલી એની ય વીગનવાર વાત કરી

● ફાદેયેવે એટલી કાળજીપૂર્વક, એટલી ઝીજવટથી એટની ઝડપ અને સાદગીકનાથી, પૂર્વભૂમિદા સાથે, એ લેખકો વિષે જણાવ્યું કે જેમને એ લેખકોના અસ્તિત્વ વિષે જ સકા હતી એ બધાં બોલાં પડી ગયાં - કેટલું સગળ સ્વસ્થ હતું બધું !

હોવડ' ફાદે નેવો લેખક પણ સરમાઈ મર્યો, એ અને એના પુત્રક સાથીઓએ, પોતાના મહેમાન સાથે અયોગ્ય રીતે વર્ત્યા બદત, મનોમન અફમોસ ક્યો - કેવી સમ્યાઈ કાર્યો એ હતો !

૬ વર્ષ મદ, પોનાંડ અને રશિયાના કમ્યુનિસ્ટો દ્વારા જ જાણવા મળ્યું કે, જે વખતે સંકારપદ સવાતે પૂજાના દના તે સમયે તો, આ તમામ લેખકો કાં તો મુખ પોપિસના અનાયાસ-ખડમાં અથવા મદકની ઝોળીએ મરી ચૂક્યા હતા; અથવા જેલોમાં માર ખાઈ ખાઈ મરવાને આ પેટીમાં પ્રવા દના !

*

૧૯૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં (૨૦મી ફેબ્રુઆરી દરમિયાન) કૃષ્ણોવે સ્તાલિન યુગી બર્મર અભ્યાયારોનું ચિત્ર આનેખ્યું રશિયાના ખંધા સાહિત્યકાર શેનોબોવે સત્તાધારી ફાદોવે ઉપર પ્રકાર કર્યો

— પ્રકાર જીવતેજી નીવડ્યો !

૧૯૫૬ ના મેની ૧૪ મીએ ફેદોવેવે આત્મહત્યા કરી !

*

સોવિયેતના શબ્દ જાડોળમાં વિરોધીઓને બદનામ કરવા પારાવાર શબ્દસઘાઓ છે. જ્યુ-૨૫ મે ' પ્રત્યાષાતી ઝિઓનિસ્ટ ' શબ્દ પૂરતો જ આ સઘાની આડશે સ્તાલિને રશિયામાંની જ્યુ-પ્રાજ તથા વિડિશ સાહિત્ય અને સરકારને નિર્મૂળ કરેલ છે

આ બધા કંઈ બદનામી યોગી જોડીને ડેનેડા અને સ્થિતિની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓએ ખાસ તપાસ-મડળી રશિયા મોકલવાનો નિર્ણય પણ કર્યો હતો. પરંતુ એ નિર્ણય પણ મૂજો મૂજો દબાઈ ગયો !

અને હોવડ' ફાર્ટે સ્થિતિના કમ્યુનિસ્ટ પત્ર ' ડેઈની વર્કર ' ને સવાલ કર્યો કે શા માટે સોવિયેતની જ્યુ-પ્રાજને બહાર જવા દેવામાં આવતી નથી ? આ તો આખી એક પ્રાજ માટે કાયમી જેન જ ગણાય !

પોતાના ધર્મપથનું સાહિત્ય પાસે રાખવા માટે આ ' રાક્ષસી ' યુના માટે જ્યુ લોકોને ૩ થી ૧૦ વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી એના કરતાં ઘણું વધુ ગણેલો બધા ફરસોવિયેતનો ક્રિમિનલ કોડ છે ! આ કનુન મુજબ ' જ્યુ યોર્ક ટાઈમ્સ ' યા એના જેવો ખીજુ ગમે તે બધા માટે ધરાવનારને ૧૦ વર્ષની સજા થઈ શકતી

*

હોવડ' ફાર્ટને પોલાડના એક નાગરિકે કહેલી માહિતી

• સ્તાલિનયુગ દરમિયાન શા કરોડ માનવી અભ્યાયારોનાં બે મ બનેનાં અને ૦૫ કરોડ મોતમાં હોમાઈ ગયેલાં ! આ સાબળી હોવડ' ફાર્ટે કહ્યું હતું માની શકતો નથી. પેલાએ ખૂબ ઉતાવળ અને પડેલા સરે કહ્યું — ' હું પોતે પણ માનવાનો ઈન્કાર કરું છું હું માની શકતો નથી કેવળ — હું જાણું છું એ સત્ય હકીકત છે "

હોવડ' ફાસ્ટ વિચારી રહી :

આ શે વિસરાય ? — એ વિસરી જઈ આગળ હાકે રાખવાનું બની

શકે ? — રાજની જેમ પાછો વ્યવહાર શરૂ થઈ શકે ? મૂઝા ગદી જવાનું ?

ખરેખર શું આ રીતે ગદીને, માણસ માનવ રહી શકે ખરે ?

*

સોવિયેતની ચઢદી પ્રગતી મદાન અને ગહાલસોયો કવિ ઈરિક ફેફર રશિયામાં ૨૦મી પાર્ટી કેમિસ મળવાની હતી તે પૂર્વે એવા ખમર આગ્યા કે તેનું એકાએક મરણ થયું જણાય છે—અસતત, વિચિત્ર રહસ્યમય સંજોગોમાં.

આ સમાચારે દુનિયાના અનેક લેખકો અને ન્યુ-પ્રગતે આધાત આપ્યો. ફેફરેશયી પ્રશ્નો ઊઠ્યા : “ ક્યાં છે ફેફર ? કેવી રીતે મર્યો એ ?

સો સમસ ઊઠ્યા ને સો વાર સોવિયેતે મૌન ધારણું કર્યું : અને ખણી હસ્યાય હશે કે આ એવફૂદો કવિના ખૂનનું રાજકારણ ન સમજવા જેટલા બામિશ છે !

હોવડ' ફાસ્ટે “ આવદા'ના સવાહદાતાને સવાલ પૂછ્યો. આ આદમી—“ સમાજવાદ ” અને “ મધુના'યી ય વિશેષ ‘ મિરાદરી'ની વાત રટનારે—ચુરસાબયાં કહે જવાગ આપ્યો : “ હોવડ', તને આ ન્યુ-ન્યુ ને ન્યુનું આવદુ શું લાગ્યું છે ? તું શું એમ માને છે કે સ્તાલિને ન્યુને જ માગી નાખ્યા છે ? ”

બમ કર નફફટ જવાગ !

૨૦મી પાર્ટી કેમિસ મળી અને વિખરાઈ પણ મઈ પરતુ “ ક્યાં છે કવિ ફેફર ” નો પડયો શર્યો નહિ. કવિનું મોન સત્તાધારીઓને મન ગમે તેવી ટુટી ઘટના હોય પરતુ સાહિત્યની દુનિયામાં એ કાંઈ જેવી તેવી ઘટના ન હતી.

એક પોતાડના વનતીએ આંખોમાં આંસ સાથે કઈક કહ્યું; ગજગણાટ હવામાં ચાલુ થઈ ગયો .. ધીમે ધીમે તાંતજો સધાતો ગયો.

૨૦મી ફે-કેમિસ પૂરી થયા પછી અવારનવાર અનેક દેગોના કમ્યુનિસ્ટો રશિયામાં ગયા અને પોતાના વતન પાછા ફર્યા. દરેક આખી વાતનો એકાદ ઓકોડો લેતો આવ્યો.

એનો પહેલો ઝોકોડો એવો હતો કે સોવિયેતના ન્યુ લેખકોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાનિ પામેના લેખક ડેવિડ ગર્ગેલસનની ધરપકડ થઈ હતી જા માટે થયેનો એ તો રશિયનો જ — કદાચ સ્તાલિન અને એરીઆ એ જ જાણે — કદાચ કુચોવ ! પરંતુ એ ન્યુ હતો એ સૌથી મુખ્ય હકીકત હતી

જેલમાં વ્યવસ્થિત રીતે લખાતાર એની ઉપર મારપીટ કરવામાં આવી કે જોથી એ જનાવગી ગુનાઓનોય એકરાર કરી લે ।

પણ રશિયનો ખોટા પડવા અને ગર્ગેલસન મરીને જ દૂટયો

આ માતમીથી કવિ ફેર જાણકાર હશે .. એ ગર્ગેલસનનો મિત્ર એણે એને મયાવવા કોશિષ કરી તે એક પછી એક રશિયાના સાહિત્યકાર પામે પહેળિયો પણ એકે ય એને સાથ આપવા કબૂન ન થયો — બધનો માર્યો જ ! જીનટો ફેરને જ વાર્યો ‘ હુ જ સપડાઈ જશે .’

ફેર એલ્દરેનશુર્ગ પાસે પહોંચ્યો, અને કહેવાય છે કે એણે ય ના પાડી એલ્દરેનશુર્ગ આનિ પ્રતિષ્ઠિત ન્યુ-સાહિત્યકાર અને સ્નાનિત સાથેના સારા જ નંધમાંય મરો ફેર એલ્દરેનશુર્ગ આગળ દૈવાફાટ ચીમ નાખી

“ તો પછી મારે એકનાએ જ થય તે કન્વુ રહે છે ! એ લોકો મને પકડશે ને મારુ ખૂન કરશે તો નક્કી મરજી કે મર્યા પછી ય મારો જીવ, તું જીવશે ત્યાં લગી, તને જ પત્તા નહિ રે ”

અને સૌનો તરછોડયો ફેર ગર્ગેલસન પાછળ સહીદ થયો જ આ ધટના ૧૯૪૬ની

*

આ ધટના પછી ૧૯૫૭ ના ‘ન્યુઆરીમાં હોવર્ડ ફાસ્ટની રૂમમાં ‘ડેઈલી વર્કર’નો વિદેશ-ત્રી અવત ત્રણ કંઠે ગરાડી ઝીકયો હતો : ‘ હોવર્ડ તમે અને પોલ રોગસને અચાજ ઉઠાવ્યો હોય તો ફેર જીવી ગયો હોત !’

(૧૯૪૮ ના એ દિવસોમાં હોવર્ડ ફાસ્ટને માદિની ન હતી — માદિની જાણી ત્યારથી તપાસ ચરૂ કરી અને લખ્યું ય. પરંતુ એ ગુના માટે તો સોવિયેતવાળા ગેલે લગ્યા !)

*

મેરિસ પોલોવોવ - સોવિયેન લેખક સઘનો એકવરનો વડો. અમેરિકામાં હોવડ' ફાર્ટ સાથે દોસ્તી મધાયેલી એકવાર કોઈક પ્રતિનિધિ મડળના વડા તરીકે ન્યુયોર્કમાં વળી ભેટા થયેલા એક રાતે હોવડ'ને ત્યાં આવીને એ રહ્યો — કેટકેટલી દુનિયા જરતી વાતો કરી ! રાજકારણી અને મિનરાજકરણી — જણે જે સાચા સોમતીની ઝાઝડી રાતભર ચાલી ! ફફ, નીકટતા, દારૂ અને બધુતા — ખુશનુમાયી બર્ષોભયી મૈત્રી ! કેટલીક વાર તો એમને ॥ લાગુ કે ખરેખરી મૈત્રી આનું નામ : ' રાજકારણીને ને રાજકારણીઓને જમડા લઈ જાય, અમે જમારી તો અતૂ મૈત્રીમાં રહીશું ..'

આવા માટ સમધો પછીનો એક સંજો લેખક મડળીમાં સૌ ભેગા થયા — મેરિસ પોલોવોવ સાથે અને વાતચીતમાં એક પછી એક અનેક રક્ષિત લેખકો વિષે પૂછતા થઈ... એક જણે જ્યુ — લેખક કિરકો વિષે જણાવવા ઇચ્છા કરી એણે કહ્યું ' કેટલાક વખતથી એવી અફવા સંભળી છે કે કિવકો અને બીજા કેટલાક જ્યુ-લેખકોને પકડીને હાર કરવામાં આવ્યા છે આ બાબત ચોક્કસ કઈ જણાવશે ?'

પોલોવોવે તત્કાલ ખુશી દર્શાવી તેણે સમજાવ્યું કે ' આ અફવા હમેશની જેમ સોવિયેતની બદનામી જ હતી . અરે, આ માનત હું તો અમન જાણકાર છું કેમકે, હું તહુ છું' એ જ મહાનમાં કિવકો દાસ રહે છે મોલો, આનાથી વધારે ચોક્કસાઈ શી માગો છો ?'

હોવડ' ફાર્ટ અને અન્ય લેખકોને અશ્વત સાર્તિ થઈ — આનંદ થયો.

પોલોવોવે આમળ ચલાવ્યું ' હમણાં જ એણે નું ભાષાતંત્ર પૂરું કર્યું' હ, અને દવે તે નવા પુસ્તકની યોજના કરી રહ્યો છે અરે, હું અમેરિકા આવવાનો હતો ત્યારે મ એ મને મળેલો, અને તમને મધાને ખાસ રમરણો (અગાઉ કિવકો એકાદ પ્રતિનિધિમડળમાં અમેરિકા આવ્યો હતો ત્યારે અમેરિકન લેખકો સાથે થયેલી મૈત્રીનાં રમરણો) પાઠવ્યા છે '

આ વાન પોલોવોવે અનેક લોકોની મડળી સમક્ષ જાહેરમાં કરેલી — સાચા જૂઠાનો સવાલ જ ન હતો

એ પછી પોતોવોય ગણિયા પાકો કર્યો. એ પછી ૨૦મી
પાટી કો-મેસ (૧૬૫૬) મળી એ પછી પોતાના ન્યુ
— કમ્યુનિસ્ટ પત્રે જાહેર કર્યું કે વસો પદેશા કિવકોનું
ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું — બર્ગેસ્કન અને ફેક્ટરીની
જેમ, ધરપકડ, માર-અન્યાયાર ને મોત !

હોવડ ફારટ કહે છે :

“કદિ મૂંગો ન કરી ચકાય એવો, કાળ અને
ઇતિહાસનો, ન્યાય માનવીઓ અને કલાકારોનાં
ખૂનો કરનારાની જ પામે નહિ, પરંતુ બોરિસ
પોતોવોય જેવાનાં હૃદયને બ્રહ્મ કરનારા સત્તા-
ધારીઓ પાસે ય જવાબ માગ્યા વિના નહિ રહે....”

(હોવડ ફારટના બોરિસ પોતોવોય ઉપરના પત્રમંથી :)

“મે સવાલો પૂછ્યા છે, માનવીના જીવન અને મૃત્યુ સાથે મનુષ્ય
ધગવતા, હૃદય કારી કે એવા મુદ્દાઓ મે ઉપરિચિત કર્યા છે. શું એ
બધાનો કાર્મ જવાજ નથી ? શું અમે જાગકો છીએ કે મૂરખો છીએ
કે અમારી આમદશરી અગ્રજીએને હમેશાં કેવળ તોછડાઈમર્મો ચખ્ખા-
લાપમાં કુમાડી દઈ સકે ? જ્યુ લેખકોને તમારી સરકારે શ માટે
મારી નાખ્યા, શા માટે હજી જુલ્માનિન જ્યુ-દેવનો ઉપયોગ એની
પરદેશ-નીનિતા એક આગ તરીકે કરે છે શા કાગળો જ્યુ-દેવનો
આપો સિદ્ધાન્ત તમારે ત્યા પેદા થયો, અને ‘કારમોપોનિટાનિઝમ ના
એકે એનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે ?

“સ્તામિનને હાથે જે અપૂર્વ લખાતાર કન્યો થઇ છે તેના વિષે
કેવળ કહી નાખવું કે એ તો ‘વ્યક્તિપૂજનાદ’નું પરિણામ છે, એના
કર્તા વધુ સમજદારી પૂર્વકનો જવાજ આપવો શું તમારી સરકાર અને
તમારી જ્ઞાત માટે સકલ જ નથી ?

નેટ બાય ગ્રેડ એસોન ' (નવલકથા) ના બચાવમાં અમે કેમ તમારા અને ઇસાકાવ અને એવા બીજાઓનો જવાબ સાંભળવા પામતા નથી ? કદાચ એ પુસ્તક નકામું હશે પરંતુ લેખક તરીકેના એના અધિકારોનું રક્ષણ ! ચલુ જોઈએ ? ફેફર ચી રીતે મરી ગયો એ બાબત કેમ કાંઈ અમને કશું કહેતું નથી ?

● ' પોર્લાડવાસીઓએ અમને ખગર આપી છે કે પોતાંડના આંતરિક ધર્મજ્ઞાન પોતાનું પક્ષ નમાવવા ખુદ કુશળોને જ બુદ્ધિ-દેવની નીતિનો અમલ કર્યો હતો ! આનો સાફ સાફ ઇન્કાર કેમ કાંઈ કરી નથી શકતું ? '

ધલિયા એહરેનબુર્ગ

(સરસ્વતી મથ - ' પીપલ્સ, ઇથર્સ, લાઇફ ' માથી)

" રવભાવે હું ' શકાબોર ટોમસ ' છું ૧૯૨૦ માં અને ૧૯૨૧માં મારા મનનાં ધણો બધો આશકાઓ હતી સ્વાભાવિક રીતે જ હું સૌથી વધુ વિચાર ક્ષાના ભાવિ અંગે કરતો હતો એક વાર મેં મારી શકાઓ વિષે લુનાચારસ્કીને (તે સમયે સોવિયેન સરકારના શિક્ષણ - સરકાર પ્રધાન) વાત કરી એણે જવાબ વાળ્યો કે સામ્યવાદે એકરૂપતા નહિ બહુવિધતાને જન્મ આપવો જોઈએ, અને કનાકારતુ કામ કેઈ અમુક એક હશે થઈ શકે એવું હોવું નથી એણે દેઝીમોદો (જોગોલના " ઇન્ટરપ્રેટર જનરલ " માના પોનિસ) નો ઉલ્લેખ કર્યો કે તે ક્ષાના રવભાવને જ સમજી શકે એમ ન હતો એકાદ વસ્તુ બાદ, ' મુ પ્રેસ એન્ડ ધ રેવોલ્યુશન ' નામના પત્રમાં એક લેખ છપાયો ત્યારે મેં લુનાચારસ્કીએ ઉપરની જ બ્યાખ્યા દોહરાવી હતી એણે જો કે કશું હતું કે વચગાળાના સમય દરમ્યાન સેન્સગ્યોષની જરૂર ખરી અને રપટતા કરેલી કે ' પરંતુ જે માણસ એમ કહે છે કે મુક્તવાણી અંગેના તમારા બધા પૂર્વગ્રહો ખાડામાં નાખો, રાજ્ય નિમગ્ન આપણી સામ્યવાદી પદ્ધતિમાં અતરૂગન છે, અને સેન્સરશીપ કંઈ બમજનક ગસાયણ

નથી પણ સુવ્યવસ્થિત સામુદ્રિક, સમાજવાદી જીવનનું એક સુયેચ્છ સંકલ્પ છે—એટલે કે, માણસ જ્યારે આમાંથી એવો અર્થ તારવે છે કે આલોચના (રિવ્યુ) પોતે જ જનસૂત્રો માટે પર્યાપ્ત બની જતી જોઈએ; અથવા તો, એ આલોચનાએ કલાકૃતિને આદિ યુગના ક્રાંતિકારી જમના સાથે જગજ્જ્વરનીથી જામ બેસતી કરી આપતી રહે તો એનો અર્થ એ થયો કે એ માણસ, તમે એને જરા તાવો તો, ગોગાલના દર્જોમોદો જેવો જ નીકળવાનો; એને કંઈક સત્તા મળી છે, પરંતુ એમાંથી એ કશું શીખ્યો નથી—સિવાય કે તિરમારખાની જેમ દાદાગીરી કરતા કરતું ઉપરાંત, લોકોને ‘ત્યાં જાવ,’ ‘અહીંથી હઠી જાવ’ એમ ફરમાવતા રહેવાનો આનંદ માણવો.

“એ યુગ, મારે માટે, બીજાઓ સાથે નહિ, મારી પોતાની જાન સાથે ઝગડવાનો હતો. મારા મનમાં, ત્યારે, ઘણો બધો ગુસ્સાવડો હતો. હું ‘ઔદ્યોગિક સૌંદર્યવાદ’ અને ‘આયોજિત અર્થતંત્ર’નો પક્ષકાર હતો જા, હું ઘણી વાર મારી જાતને પૂછતો હતો કે તૂટત, વધુ સુદ્ધિપૂર્ણ, અને વધુ ન્યાયયુક્ત સમાજમાં માનવ સ્વભાવો—લક્ષણોનાં વિરાટ વિવિધતાને કેવું સ્થાન હશે? હું જ જોતે પ્રથમથી રહ્યો છું એ નવું—નવું ધર્મ શું ક્યાનું સ્થાન પડાવો નહિ સે? શું? ટેકનોલોજી (ધર્મ-વિદ્યા) જ પૈશી માનવીય જીર્મિઓને—બલે, કેટનીક વર, એ તકનીક આપતી હેય તોય, માનવ જાતે જોતે પ્રિય લેખી છે એને,—છૂદી નહિ નાખે! .. ૧૯૨૧ માં મેં સેવેની અનેક શક્તિઓ જીતેને ખોળી પાડી છું—ઘણી નથી, પણ તમામ ખોળી પડી છે એમ તો નહિ જ”

મોરકો : ૧૯૩૭-૩૮ :

આ વરસોમાં કેવળ રપેન જ એવું સ્થળ ન હતું જ્યાં માનવીઓ અને એના વિચારો બધામાં મુકાયા હોય .. એમ કહી તે ઉમેરે છે)—“૧૯૩૭ના ડિસેમ્બરની ૨૪મીએ અમે (એડવૅનચર અને તેની પત્ની દ્યુમા) મોરકો આવી પહોંચ્યાં. .. જાહ, અમારા ઓરડામાં, મારી દીકરી ઇગ્નિા મને અડેલી ઝૂકીને પૂછવા લાગી : ‘ખરેખર તમે કશું જ જાણતા નથી?’

એણે અને એના પતિ લાપિને અમને અરધી રાત સુધી વીખતે વાતો કરી માહિતગાર કર્યાં...નામોનો પ્રયંક ધોધ જાણે । અને એ દરેકને અંતે એક જ મમરો : “ અને પછી...એને એ લોકો ઉઠાવી ગયા । ”

“ બીજો દિવસે હું ‘પ્રાવણ’ની ઓફિસે ગયો - મિખાઈલ એદમેન્દોવિચ બાલકદાર ઓફિસમાં બેઠો હતો. એણે મને જોતાં જ પૂછ્યું : ‘ તારે શું કામ (વિદ્યેશી) પાછા આવવું પડ્યું ? ’ મેં કહ્યું ‘ મને આરામની જરૂર હતી; અને હું ધ્યુમાને લઈ લેખક સંઘની પરિવર્તમાં હાજરી આપવા આવ્યો છું ’ એણે બમ્બાસું ખાતાં પૂછ્યું : ‘ ધ્યુમાએ ૫ અઢી પસઝાઈ આવવાનું કહ્યું ? ’ અને મેં એને તેડું એકની વાત કરી, એની પત્ની સિઝા અને મારીઆ ઓસ્તેનની વાત કરી મને તે કાચુ હોય પણ એ મને એની ઓફિસની બાજુની મોટી બાયરમ આગળ લઈ ગયો...એ વધુ વાર મૂંઝો રહી ન શક્યો. ને એણે : ‘ હું તને એક ગમ્મત કહું. જે મોસ્કોવાસીઓ પરસ્પર મળે તો એક જબુની પામે બાતબી છે : ‘ એ લોકો તેરુએકને ઉપાડી ગયા છે. ’ અને બીજો સાચું પૂછે છે : ‘ એની પત્નીનું શું ? ’ એમ બોલી તેણે રિમત કરી પૂછ્યું : ‘ ગમ્મત ભૂં છે ને ? ’ મેં કહ્યું : ‘ ના । ’ હું મુંઝાઈ ગયેલો, અસ્વસ્થ બની ગયેલો હતો — ના, એમ કહેવું પૂરતું નથી, હું ખરેખાર કમઝાઈ ચૂક્યાનો અનુભવ કરતો હતો.

“ એ વખતે મેં ૭ માસ મોસ્કોમાં ગાળ્યા; અને આજે મને ખુશી છે કે હું મોસ્કો આગમ અને દાનિ માટે ગયો હતો. પ્રગતના ક્રિતિદાસમાં એવા દિવસો આવે છે કે જે — મને તેટલા નીકટના મિત્રોના હેવાલોથી સમજવા દોલદા રહી જાય છે — એનો તો અનુભવ જ હોઈ શકે ”

*

*

*

“ આજ કાલ સ્તાલિનની વ્યક્તિગત વિશે જોલતાં કવળ ‘ પય ’ શબ્દ જ ઉપયુક્ત કરશે — એના આદિ ધાર્મિક અર્થમાં લાખો કરોડો માનવીની મનેસ્ટ્રિમાં સ્તાલિન પૌરાણિક દેવ જેવો બની ગયો હતો; ”

દરેક દરેક એનું નામ ઘનિષ્ઠાવાએ ઉચ્ચારતો હતો; પ્રત્યેક માનવીને એ વાનની ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે દિલ્લથી દલ્તા અને પાનમાંથી એજ એકમાત્ર બચાવના સમિમાન હતો.

“અમે પોતે ય એ વાત સ્વીકારી એકા દના - કદાચ અમે એ રીતે કમ્પ્યુટું હતું એથી જ કે કમ્પ્યુનિસ્ટો અને સોશિયેનના ભુદિષ્ટવોઓ ઉપર જે દબાઓ થના હના તેની સ્તાલિનને જાણ ન હતી એવેવોતોદ ઇમીસિએવિચે (મેવરહોલ્ડ) કહ્યું હતું “એ સેકેડ સ્તાલિનથી છુપાવી રહ્યા છે.” એક રાત્રે ચાપનાં મને પાસ્તરનાકેનો ભેગ થઈ ગયો; એ ભારે આવેશમાં આવી દાવખાવ પ્રમટ કરી રહ્યો હતો અને બોલ્યો “કોઈ પણ સ્તાલિનને સાચી વાન જણાવે.”

(અને નાઝીઓ રશિયા ઉપર હલો કરવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યાની ખાતમી જ્યારે એદરેનશુર્જે કેમલિનને આપી ત્યારે કોઈને એવી માહિતી જોઈતી જ ન હતી, એમ જણાવી તે ઉમેરે છે -) “હજી મને વિશ્વ સ હતો - મને હતું કે સાચી હકીકતો એકદો કરવાથી નીતિ નક્કી કરવામાં મદદ મદદ મળે છે પરંતુ વાન જીતી જ હતી - નક્કી થયેલી નીતિ બધ એસતી હોય એટલી જ માહિતીની તેમને જરૂર હતી”

“૧૯૩૮ માં એક લેખક પાંચ વર્ષનો હતો તે હમણાં મને મળ્યો. એણે મને કહ્યું ‘હું તમને એક સવાય પૂછું’ તમે શી રીતે જીવના રહી ગયા, કહેા તો?’ હું એને થું કહી શકું? મે હમણા જ એ વિષે લખ્યું છે કે હું પોતે જ જાણતો નથી જો હું ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો હોત તો મે મોટે ભાગે એને એમ કહ્યું હોત કે કઈગના પથ અગમ્ય છે મારા આ સસ્મણાના આરભમાં જ હું લખી ગયો છું કે - માનવીનું બાવિ, મેનરજની રમતને નહિ લેટરીને વધારે મળતું હતું

હું ત્યારે ૪૭ વરસનો હતો - આધ્યાત્મિક પદવન માર્ગેના કાળ. હું જાણતો હતો કે કોક ભય કર ચીજ બની હતી, તેમ છતાં સાથેસાથ એ ય જાણતો હતો કે ન હું, ન મારા મિત્રો, સમસ્ત રુસી પ્રાજ ઓક્ટોબર (કોમિ)નો ઈન્કાર કદિય કરી શકીએ એમ છીએ વ્યક્તિઓના

શુનાઓ અને એ વખતે બનેલી અનેક જુગુપ્સાજરી ઘટનાઓ અમારા સુરકેન પર તુ મદ્દાન માર્ગથી અમને દૂર ધકેલી દઈ શકે. એમ નથી, એવા ય દિવસો ગુજર્યા છે ત્યારે જીવો મને અકારી યઈ પડેલી, પરંતુ ત્યારે ય મને એટલી જાણ હતી કે અમે અમારો પય સાચો પસંદ કર્યો છે

“ના, અમારા પાપાના સિદ્ધાન્તો ઉપર એવો કાઈ ફટકો પડ્યો નથી. મારી પેઢીનાં માનવીને માથે સારો એવો ફટકો પડ્યો છે - ફેટલાક મૂઆ, અને ખીજા મરે ત્યાં લગી એ દિવસો યાદ કરી.”

“એ એ જોયું છે કે પ્રગતિશીલસ માન્યમા નવતર વિચારોને વરેલા કહેવાતા લોકોએ પોતાના અગત સ્વાર્થ માટે કેવાં અપ્રામાણિક કૃત્યો કર્યા છે, - બિરાદરોને અને મિત્રોને છેડ દીધો છે, પત્નીઓએ પોતાના પતિઓનો અસ્વીકાર જાહેર કર્યો છે, અને બુદ્ધિશીલ પુત્રોએ તેમના દુર્ભાગી પિતાઓની ઉપર જુઠા આળ ઓઢાડ્યા છે ”

x

x

x

“એ એ વાતની પ્રતીતિ કરી છે કે લોકો ઉપર એવા આરોપો લાવવામાં આવ્યા છે કે જે કૃત્યો તેમણે કદી કર્યા ન હોય, કરી શકે એમ જ ન હોય હું મારી વ્દતને અને ખીજાઓને પૂછતો હતો: ‘શાથી આવું?’ અને ડોઈ જ એનો જવાબ આપી શકતું નહિ અમે સૌ અધકારમાં હતા.”

x

x

x

(૧૯૪૦ ના ઉનાળામાં મેસ્કો થ છા ક્યા માદ)

“મને મેસ્કો-વેખાઈન એક સભામાં આમત્રવામ આપ્યો હતો ...સ્તાવિને એ સભા બોલાવી હતી એમાં એમ્મે એવિઝિએન્ડોને ‘કુશ્મન’ તરીકે ઓળખાવ્યો, અને નિઓનાવના ‘ધ ગ્રોસ્ટોર્મ’ અને કાતે ચેવના ‘ધ વ્હિલ ઓફ ડેમ’ - અને નાટ્યોના છાન’ છેલ્યા લેખક

સખમાંથી એવઝો-ઠોની બરતરફીના ઠરાવને માટે મન આપવાનો હતો. અનેક લેખકોએ, એક જીજ્ઞાસી મઠી ભય એવી, લિઓનોવ અને ક્રાતેએવની બદનામી કરી. હું આમો જની ગયો. યુદ્ધ દૂરકે હવું શું સ્તાલિનને અમારા બળની એટલી બધી નિરાત હતી કે એ (દિટ્ઠરી જોખમના) દિવસોમાં સાહિત્ય-આલોચનામાં સમય આપી શકે ? ”

X

X

X

ટાણુ જાણે છે કે અમે એ વરસોમાં કેટકેટલા એકસવાયા હતા ! મધ્ય બધા જાણે. યનાં બહુએ અહીં-તહીં જર્જવા માંડી હતી રેડિયો રાતરિવસ ચિંતામાં કરતો હોય, પરંતુ માનવ-કંઠ, તમે તેમ પણ, અદસ્ય બનો હતો એવી કેટલોય વાતો હતી કે આપણા પ્રિયતમ સ્વજનો પાસે ય આપણે કબૂતી ન યકીએ કવચિત્ એકવાર અમે એકાદા દોરતનો પળે, હમેશ કરતાં વધારે હિમાપૂર્વક, દિમાવતા હતા—અમે બધાં મહાન મોનના પડ્યત્રનાં સભ્યો હતાં

“ મે જાણી લીધું કે—મારે જાન બીસીને જીવવાનું હતું, સૌથી મુશ્કેલ હતા—મોનની કલા સિદ્ધ કરીને !

બુદ્ધિજીવીઓ અને કૃત્રીઓ

(૧૯૬૨ ડિસેમ્બર ૧૭ મી : ૪૦૦ લેખકો - કલાકારો - બુદ્ધિજીવીઓની ખેડમાં)

ઈલિયા એલેક્સેન્ડરે કહ્યું કે " મોડર્ન કલાકારો પ્રત્યાધાતી હોવા જ નોંધ એ એવું નથી. હા. ત પિકાસો અને માથેકોસ્કી "

અન્ડર્ટ નિઝવેસની (ચિલ્પી) એ કૃત્રીઓને ઉદ્દેશી કહ્યું . " તમને મારું કામ ન ગમે, પણ સોવિયેતના વિખ્યાત વિજ્ઞાનીઓ — કાપિત્સા અને લેન્ડાઉનો મને કુફાળો ટેકો છે "

કૃત્રીઓ બોલી જાઉં છું . " એને કારણે અમે કાપિત્સા અને લેન્ડાઉને વખાણોએ છીએ એવું નથી "

એવગુરોન્કો નિઝવેસની મદદ ધાયો . " આ (નિઝવેસની) ૧૪ ગોળાઓ એના શરીરમાં લઈને યુદ્ધમાંથી પાછો આવ્યો છે; મને આશા છે કે ધર્યા વધુ વસ્તુ જીવશે અને કનાની અનેક વધુ સુદર કૃતિઓ સર્જી જશે "

કૃત્રીઓ જવામ વાળ્યો . " કહેવન છે કે ધમરાજ જ ખૂધાને સુધારે છે. "

એવગુરોન્કોએ ફરી દર્શને ઠપકાના સૂરે કહી ન ખ્યુ :

" હું આશા રાખું છું, કામરેક કૃત્રીઓ, કે માણસને સુધારવા કમરનો જ ઉપયોગ કરે. પડે એ દિવસો આપણે વડાવી ગયા છીએ. "

પ્રથમ તો, સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા, પણ તરત જ શ્રીતાઓએ તાળાઓથી સભાગૃહ મજબુત

અરે, કૃત્રીઓ પણ જોડાયો—તાળાંએ માં !

એલેક્ઝાન્ડર સર્ગીવિચ થેસેનિન—વોસ્પિન

— ૧૯૨૫માં આત્મદત્તવા કરનાર સોવિયેતના મહાન કવિનો પુત્ર

— માર્ક્સવાદનો વિરોધી ફારસોપેઝ્કીની શાખાનો રાજકીય—સામાજિક અરાજકતાવાદી તત્ત્વચિંતક અને કવિ

— ૧૯૫૯માં લખાણો ગ્રંથ રીતે વિદેશ મોકલી આપ્યા ૪ સાથેના પત્રમાં લખ્યું

“ પરિભ્રમણી મને પડી નથી રશિયામાં એક બુદ્ધિ
જીવી તરીકેનો મારો દાવો નથી આ સાથે મેં જે લખાણ
મોકલ્યું છે તેમાં કશું નવું નથી પરંતુ રશિયામાં જે કોઈ
અભ્યાસી, પોતાના ચિંતનને અતે, તાર્કિક-દાર્શનિક મંથન
થવાક ઉપર આવી પહોંચે તે પોતાની જાતને નવા કાલબસ
તરીકે ગણી શકે ખરો—અલગત, કાલબસ કોઈ મોટો
માણસ ન હતો

રશિયામાં છાપવાની સ્વતંત્રતા નથી, પણ કોણ કહી
શકશે કે વિચારવાની સ્વતંત્રતા નથી ? ”

। આ અરસામાં જ થેસેનિન—વોસ્પિનને જેલમાં નાખવામાં આવ્યો
હતો અનગત, રાજદારી ગુનેગાર નહિ (એવા તો કોઈ હુલે જેલમાં
છે જ નહિ । કેમકે કોઈ શકે જ નહિ—માટે) “ માનસિક અસ્થિર ”
ગણીને પરંતુ આ કોઈ એની પહેલી પર્યાય ન હતી સ્તાલિનને એને
કારાગૃહમાં દેશનિકાલ કર્યો જ હતો સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ તેને મુક્તિ
મળી હતી, પરંતુ ફરી પોતાની એજ રિયલિ થવાની છે એની ઝાંખી
તેને થઈ ગઈ હતી ૧૯૫૯માં એક કાળમાં આ લામણી પ્રગટ કરેલી

*

આ લેખક પોતાને રાજકારણી, સામાજિક અરાજકતાવાદી તરીકે
ઓળખાવતો હતો અને કહેતો કે “ આજના યુગમાં રશિયામાં એનો

વ્યવહારુ અમલ કરવા જતાં તો ભણે અશુભકર્મ, લૂટારુ વૃત્તિ અને
લાવણ્યખોરી જ પ્રગટે અને એનું પરિણામ તદ્દત્તીર્થ આવે !'

અને તે પોતાની જાતને એ રીતે સાંત્વન આપ્યાસન આપતો
દેતો કે —

● આદર્શોનું કામ કાંઈ વ્યવહારુમય જનવાર્તા નથી
મુદર પણ અપ્રાપ્ય આદર્શો આપણી નૈનિકતા ઉપર કેટલીક
અસર મૂકી જાય તો જસ છે.

વૈલ્પિનનો આદર્શ સ્વાતંત્ર્ય છે, અને સ્વાતંત્ર્યની એની સમજ
પણ એવી જ છે સ્વાતંત્ર્ય એ તો ખાલી જમા-જવકાસ છે દરેક
વ્યક્તિ પોતાને પ્રિય જે કાંઈ હોય તેનાથી પોતા પૂરતો એ જવકાસ
કરી દે છે

એની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ પ્રકારની સરમુખત્યારી —
બૌદ્ધિક કે ઈતર — ને સ્થાન જ નથી અને મન સ્વાધીનતા એટલે
વ્યક્તિની સ્વાધીનતા જ છે — આદર્શોની સ્વતંત્રતા નહિ. ગર્ભ કાતના
પ્રથમિક દશાના સર્વસત્તાવાદના સૂત્રોની એને પડી નથી, પરંતુ આવતી
દાસ કે ભપારે કમ્બુનિઝમનું અસ્તિત્વ મળી ગયું હશે, અને માનવજાતે,
દરેક વ્યક્તિએ, જોનો સામનો કરવો પડે છે એ સાચી સમસ્યાનો ઉદ્ધેશ
અણુવાનો હશે

અને પોતે જ સ્વીકારી લે છે કે —

“ સ્વાધીનતાની મારી સમજ, અન્યત્ર, નકારાત્મક
જ છે લાવણ્યખોરી તો પ્રજાના મનમાં મુચ્ચવાડો પેદા કરી,
એના બોળે, પોતાના હિત સાધી લેના મથતા હોય છે એ
લોકો તે હુકમની જેમ જૂકા હિંસાત કેજ કરી શકતા નથી

“ પરંતુ અત્યાશરી વાણીમાં ગોઠવા દેવાયેના આ
લોકોની લાગણી આપણે આપણી જાતને મુક્ત કરી લેવી
જોઈએ અને સ્વાધીનતાની સમજ માટે વૈજ્ઞાનિક અભિવ્યક્તિ
શોધી શકવી જોઈએ ’

પરિચય

બોરિસ પાસ્તરનાક : (૧૮૯૦ - ૧૯૬૦)

રશિયાની કાનિ સમયની મહાન ક્યુયરિસ્ટ - સિમ્બોલિસ્ટ કવિ-
નિપૂટી : સર્જી એસેનિન, માયકોવ્સ્કી તથા પાસ્તરનાક

૧૯૦૫ની કાનિ વખતે, પંદર વર્ષની વયે, કિશોર પાસ્તરનાક તેમાં
અંતર્ભાવી પડેલા. ૧૯૧૭ની કાનિ સુધીમાં તો, એના કેવ પ્રકારે, કેવળ
રાજકીય સત્તા કમળે કરીને દુનિયાને પલટનારી કાનિમાંથી આરથા ઊઠી
ગયેલી. ૧૯૧૮ માં તેણે 'Without Love' (દુઃખી વાર્તા) લખી અને
૧૯૫૬માં લખેલી ડૉ. ક્રિવાગો (નવલકથા) વિદેશમાં પ્રગટ થઈ આ
૩૮ વર્ષ દરમિયાને તેની એક જ 'અક્ષાં' કાવ્યમ રહેલી :

“માનવી જીવવા માટે સરળથો છે, નહિ કે જીવવાની
સેવારી કરવા.” આવો આ કવિ ૧૯૩૨ સુધીમાં રશિયાનાં બુદ્ધિજીવીઓનો
અત્યંત લાડકવાયો કવિ બની ગયો હતો — આર કાવ્ય સંગ્રહો, ઉપરાંત
વાર્તાનાં બે ગ્રંથો તથા આત્મકથા પથ્થુ (૧૯૩૨ માં) પ્રગટ થઈ ચુકી
હતી. ૧૯૩૦ સુધીમાં આ કવિની કૃતિઓ મોસ્કો વિશાલંયમાં બહુવાતી
હતી. પરંતુ એ પછીના ‘સ્તાલિનયુગ’માં આ ‘સિમ્બોલિસ્ટ’ કવિને
માટે કસમ ચલાવવી અશક્ય બની ગઈ !

અને મોટે ભાગે તે પ્રસિદ્ધ યુરોપી કવિઓના અનુવાદો કરતો રહ્યો...

આ પૂર્વજ એના મેત્રાવાન સાથી કવિઓ — એસેનિન તથા
માયકોવ્સ્કી આત્મહત્યા કરી ચૂકેલા હતા. ત્યારે આ કવિ મૂક પ્રતિકારની
અદ્ભુત શક્તિ ડગળીને રાજ્યદૂત અને ચમદૂતને દૂર રાખી શક્યો. આજે,
પાસ્તરનાક નવા ઉદાડના કવિઓની પરમ પ્રેરણા અને શ્રદ્ધાનું પ્રતીક
બની ગયો છે...

મિખાઈલ શોલોખોવ :

સોવિયેત સાહિત્યકારોમાં, વિદેશોમાં સૌથી વધુ વિખ્યાત છે. 'ક્રાપટ ફ્લોઝ ધ દોન' અને 'ધ દોન ફ્લોઝ હોમ ટુ ધ સી' એ કોઝાક પ્રજાની મહાન નવલકથા છે - તોલ્સ્ટોયકૃત 'યુદ્ધ અને શાંતિ' ની જેમ. એ એક ઉત્તમ નવલકથા હોવા છતાં, જેનું બહુ ડિમિડિમ વગાડવામાં આવે છે તે 'સમાજવાદી વાસ્તવતાવાદ' નું એમાં કોઈ પ્રતિબિંબ નથી. છતાં સોવિયેત રશિયામાં આરબની તે આજ સુધી એનું સાચા સમાજવાદી લેખક તરીકે બહુ માન રહ્યું છે. (જો કે એણે પોતે જ એકાસ્કોવાકિયાના પત્રકારને મુલાકાત આપતાં એવું કહેલું કે સમાજવાદી વાસ્તવતા શું હું જ નજીક નથી.)

આ નવલકથા ઉપરાંત એની બીજી મોટી નવલકથા તે 'વર્જિન સોઈલ અપ્ટ-ડ' - જેમાં દોન નદીના કોઝાક પ્રદેશમાંના સમૃદ્ધ ખેતરોનું આલેખન છે. આ નવલકથા પણ બે ભાગમાં છે. પહેલો ખંડ ૧૯૩૨ માં પ્રગટ કરેલો : બીજો ખંડ ૧૯૬૩માં !

પરંતુ ખુશીની વાત એ છે કે - પોતે સમૃદ્ધ એટલે ઉપર થયેલા આત્યાચારો જોયા નાણા છે; અને ૧૯૩૬ માં સ્તાલિનને પત્ર લખી એને વિશે ધ્યાન ખેંચેલું થયેલું; પરંતુ તેનો એક અથવા આ નવલકથામાં દેખા દેતો નથી !

આ લેખકે નવનિકાઓ તથા મુદ્રાનાં રેખાચિત્રો પણ લખ્યાં છે.

શોલોખોવ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં ૧૯૩૨ માં જોડાયો અને સોવિયેતની લોકસભામાં સભ્ય પણ છે પરંતુ તેણે લેખક-સંદર્ભાયે સીધા સત્તાવાદી બનવા કરતાં હમેશા બધાથી પર હોવાનો, અને સૌની ટીકા કરવાનો અધિકાર મેળવી લીધો છે - બાજ્યે જ કોઈ લેખક એને સતોષકારક લાગ્યો હશે ખાસ તો, લેખકની પડતી વખતે જ એ ફટકો વીંઝવાનું પસંદ કરે છે. ડા. ત. કાદેયેવ સિમોનોવ, સુકોવ - સૌની પડતી વખતે એણે ઝાટકણી કાઢેલી !

પરંતુ આ બધા છતાં, અને, એણે ગપાથી ' પર ' ભૂમિકા મળતી રાખી હોઈને, તેનાં લખાણોમાં તે બીજા કરતાં ઓછો સુવત્સવ રહ્યો છે—તેમાંય કેટલાક પ્રમુખત્વના ચિત્રોનાં આલેખનમાં એ હિમાલ કલાકાર પણ નીવડ્યો છે.

*

ઈલિયા એલેક્સેન્ડરોવિચ

૭૨ વર્ષની શુદ્ધમંત્રણના આ લેખક ન્યૂ-યર્ક છે : નવી પેઢીને એક માત્ર જીવનો સેતુ છે. ક્રાંતિ થયા પછી જિંદગીનો ધણો મોટો ભાગ તે પશ્ચિમમાં—તેમાં ૫ ખાસ પારિસમાં—રહ્યો છે; (એમ તો, આંતર-વિમ્મદનાં વરસો (૧૯૧૮-૨૦) દરમ્યાન તે 'લાલ' અને 'સફેદ' ક્રાંતિકારી અને ક્રાંતિ વિરોધી પ્રદેશોમાં પૂરા બધાં નીચે રહ્યો હતો.) અને વિદેશ નિવાસ દરમ્યાન એ રશિયામાં તથ્યેચ્છ રીતે જા-આવ કરી શકતો હતો.

એલેક્સેન્ડરોવિચની વિખ્યાત નવલકથાઓ : 'જોસિથો જુરનિતો' (૧૯૨૨), '૫ લવ ઓફ જીન ને' (૧૯૨૪), '૫ ફોલ ઓફ પારિસ' (૧૯૪૧), 'ધી સ્ટોર્મ' (૧૯૪૮), '૫ નાઈન્ટિ થ્રે' (૧૯૫૨), '૫ થો' (૧૯૫૪), '૫ સિન્સ' (૧૯૫૬) વગેરે છે.

પરંતુ એની છેલ્લી કૃતિ : આત્મકથા (People, Years and Life) માં તેણે આજની સત્તાને ખૂબે એવાં વિધાનો કહેલાં છે. (દા. ત. સ્ટાલિન-યુગના આત્મચારો વખતે આજના સત્તાધારીઓ મૂંગા રહ્યા હતા—વગેરે। વળી તેણે પોતાને બીજા ગપા કરતાં વધુ 'સાચો' હોવાનું પણ સ્વયં ક્યું છે. બીજાઓ સ્ટાલિનને મદદ કરતા હતા ત્યારે એ મૂંગો રહી જતો હતો—એ અર્થમાં.) પણ એણે પોતે જ એવું ૫ કહી નાખ્યું છે કે મેં હજી પૂરેપૂરું સત્ય લખી નાખ્યું નથી।

નવાઈની વાત એ છે કે સ્ટાલિનયુગ દરમ્યાન આ લેખકે વહું' બધું જોયાં—મર્યાદા છતાં મૂર્ત રહેવાનું વધુ પસંદ ક્યું—હવે સ્ટાલિનની ખુશામદ પણ કરી હતી. પણ કુશ્યેવની સત્તા આવતાં, વેંત તેણે દવા

પતટાતી જોઈ લીધી અને નવા ઉવાડને પુષ્ટિ આપતી નવનકયા 'Thaw' લખી, બાદ અનેક લેખો દ્વારા સાહિત્ય અને વાસ્તવવાદ અંગેની ચર્ચાઓ નવી દૃષ્ટિએ શરૂ કરી

હેરતા થોડા સમયથી કૃષોવે સાહિત્ય - કલા ઉપર નવેસરથી ઠેરઠે વાંઝવાનો આરંભ કર્યો છે ત્યારે એકદેનબુએ 'નવમતવાદીઓને પશ્ચે છોડી રહેવાનું - કયાંક આમળ પડી એમને જીતજીત આપવાનું, કયાંક એમનો બચાવ કરવાનું ય કયું' છે આમ તેણે કૃષોવની ખોદખોળ વહેંચી લીધી છે

સુરોપના અનેક પરિબળો સથે તે વણાયેલો છે, તથા પોતે સર્જક હોવા ઉપરાંત સારો એવો અભ્યાસી વિવેચક પણ છે, ઉપરાંત, ચિત્રકલાનો અભિરુચિ ઉપાસક છે આથી તેના લેખોમાં એમની અધ સત્રવાદ કરતાં 'કોસ્મોપોલિટન' વલણ વિશેષ છે અને એણે ઘણાં સમયથી ફરી ફરીને એટલું તો ગટયા કયું છે કે સોવિયેતના કલાકારો - લેખકોને પ્રયોગો કરવાની સારી એવી સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ વળી રૂપતત્ત્વ અને અવકાશ - ઉકુલનોની જ પાછળ માડા બનેનાને તેણે ચીમકી આપીને, સોવિયેતની પદ્ધતિમાં ખૂટતા માનવનાનાં લક્ષણોની ચ સૂચના કરી લીધી છે

મેકિસમ ગોડી (૧૮૬૮-૧૯૩૬)

— વિશ્વવિખ્યાત કવિ-કારી લેખક

— ૧૮૧૯ સુધી તો તે લેનિન અને તેની કાનિ-પદ્ધતિનો દ્વંદ્વ વિરોધી હતા. વિદેશી સત્તાઓએ રક્ષિયાને ઘેરા પાલ્યા બાદની પરિસ્થિતિમાં તે લેનિન તરફ દુષ્ટો વધુને વધુ જવાબદારીઓ ઉપાડતો થયો, સ્તાલિનની પદ્ધતિઓએ અકાલો અને અચારનવાર અવાજ શાંતો — છતાં મુખ્ય તો સત્તા સાથે સમાધાન કરી, થાક તે કરવા મથતો રહ્યો.

— ‘ સમાજવાદી વાસ્તવવાદ ’નો સર્જક (પાછળથી સ્તાલિન — બ્રહ્માનોવે એની વિકૃતિ કરી), એના મૃત્યુની પદનામાં સ્તાલિનની જવાબદારી મનાય છે

એલેક્સી તોલ્સ્ટોય (૧૮૮૨-૧૯૪૫)

— કાલિના આરબનાં વગેરેના અમણી નવનકયા લેખક ‘ પીટર ધ ગ્રેટ, ’ ‘ રોડ ડુ કાફેરી ’ વગેરે. .

ઈવાન બુનિન (૧૮૭૦-૧૯૫૭)

— કાલિ બાદ વિદેશ જઈ વસેનો તેજસ્વી વાર્તાકાર

એલેક્ઝાન્ડર કુમિન (૧૮૭૦-૧૯૩૮)

— ‘ યામા ’ વગેરેનો મશહૂર લેખક

— બાલોવ યુગમાં ‘ અદ્યક્ષ ’ થયો !

લિયોનિડ આન્દ્રેયેવ (૧૮૭૧-૧૯૧૯)

— કાલિ બાદ વિદેશ જઈ વસ્યો.

એલેક્ઝાન્ડર બ્લોક (૧૮૮૦-૧૯૨૧)

— રશિયન ‘ સિમ્બોલિસ્ટ ’ મશહૂર કવિ

સર્ગીયેસેનિન (૧૮૯૫-૧૯૨૫)

— રશિયન ‘ સિમ્બોલિસ્ટ ’ કવિ

— ૧૯૨૫માં આત્મહત્યા

આન્દ્રેઈ બેલી :

- સિમ્બોલિસ્ટ કવિ

૦લાદિમિર માયકોવ્સ્કી (૧૮૯૩-૧૯૩૨)

- રશિયન ' ફ્યુચરિસ્ટ ' તેજસ્વી અગ્રણી કવિ

- આત્મકથા ૧૯૩૦માં.

ઈઝાક બાબેલ (૧૮૯૪-૧૯૪૧)

- જન્મે જ્યુ ઝારના જ્યુ વિરોધી હતા, અને અંતર વિગ્રહ
દરમિયાન બહાઈટ આર્મીના જ્યુ વિરોધી અત્યાચારોનો અનુભવ.

- અંતરવિગ્રહમાં પોલીસ સામેના યુદ્ધ દરમિયાન

છુટોનીની હુકમીમાં રાજદારી અધિકારી;

- ' નેચરાલિસ્ટ ' વાર્તાકાર.

- થેઝોવ યુગનો શિકાર : ૧૯૩૪માં ગિરફતાર; ૧૯૪૧માં કેન્સર-
રોગને કારણે મોત.

- ૧૯૫૭માં એની મૃત્યોત્તર પુનઃપ્રતિષ્ઠા.

મિખાઇલ ઓરેન્કો (૧૮૯૫-૧૯૫૮)

- અખર કટાક્ષ-વાર્તા લેખક : ક્રોઈકની અસર.

- મૂદાનોવનો શિકાર (પાસ્તરનાક, આખ્તા-

મોનાવા સહિત) (૧૯૪૬)

- ૧૯૫૮માં ' ક્ષમારહિત ' ' પશ્ચાત્તાપ સહિત, ' ' સન્માન -
રહિત ' મૂલ્યો.

[૧૯૨૬માં પ્રથમ વાર્તા મંદ Sentimental Tales]

પી. રોમાનોવ (૧૮૮૪-૧૯૩૮)

- રોમાનિક સ્લીનો નવલકથા-વાર્તા લેખક :

[ઑન ધ વોલ્માઃ ટેન કમાન્ડમેન્ટસ, ઓ પેસ' ઑફ સિલ્કરેટો-
ફિમ્સ]

—યેઝોવ-યુગમાં અદશ્ય!

સિથોનિઃ સિથોનોવ

—દોસ્તોયેવ્સ્કીની સાખનો વાર્તાકાર ' ક્રિટિકલ રિયાનિરટ '
(વાર્તા : The Thief)

આન્ના આખ્માતોવા

—તેજસ્વી કવિયિત્રી

—શૂનનોવનો ચિહ્નાર જનનાં મૃજો પ્રતિકાર (૧૯૪૬)

બોરિસ પિલ્ન્યાક (૧૮૯૪-૧૯૩૯)

—ઑલ રશિયન યુનિયન ઑફ રાઈટ્સનો પ્રથમ ચેરમેન

—૧૯૨૯ ' મેક્ષોગની ' વાર્તા જર્મનીમાં છપાયા માટે સના-

મણી ૧૯૩૮માં ત્રિસ્તાર, કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પમાં મરણ

એવજેની આખ્યાતિન (? - ૧૯૩૭)

—ક્રાંતિ પૂર્વે સોશિયલ રેવોલ્યુશન પાર્ટીમાં મોસ્કોવિક પાર્ટીના
શુભ સભ્ય તરીકે.

—૧૯૨૫માં આત્મકથાત્મક રેખાચિત્ર - ત્યારે તે મોસ્કોવિક મટી
ગયો હતો.

—૧૯૨૯માં એની નવલકથા We પ્રાગમાં છપાતાં ખફા દષ્ટિનો
બોધ. (એરવેલ ફ્રાન્ક ' ૧૯૮૪ 'ની પૂર્વવર્તી નવલકથા !)

[લેખ : ' ઑન મિટ્રેચ, રેવેલ્યુશન એન્ડ એટ્રોપી ']

એવરઆખ

—RAPPના નવ નેતાઓમાંનો એક (બીજા ફાદોરોવ, પાનફિરોવ)

—' ઓક્ટોબર ' જૂથનો નેતા :

—પાછળથી કાર !

લિલિયા સેકુલિના :

- નવલકથા વાર્તા લેખક
- રતાપિત્ર મુખર્તા ૨૦ વર્ષ મૌન બાદ મૃત્યુ .
- (એકરેનશુભની બધી અંજલિ)

તિબેનોવ

- ગ્રીક પેહોનો કવિ .
- મુદ્દા દરમિયાન લેખક સંપત્તિ પ્રમુખ (પાછળથી દીલો ગણાયો ; તેને રચાને ફાદેયેવ)

વાસિલી ગ્રાસમાન

- The People Immortal (નવલકથા)

વર્ણિગારા :

- Men with Clear Conscience (નવલકથા)

ફાદેયેવ

- નવલકથા લેખક
- ૧૯૨૯ સુધી RAPPનો અમળી
- ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૪ તથા ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૬ સોવિયેત લેખક સંપત્તિ વડો, સ્તાલિન પારિનામિક સમિતિનો વડો, પ્રકાશન વિભાગનો વડો : સત્તાધારી સાહિત્યકારોનો અમળી
- ૧૯૫૬માં દલ અસત્તા નગર્તા આત્મલક્ષ્ય કરી ! [નવલકથા : ૫ મ-૩ ગ્રામ વગેરે]

સુર્કોવ

- મુદ્દકાળનો કવિ
- ફ્રેન્ચ મુખર્તા ' નવલકથા ' નો સૌથી દૂર વિરોધી
- પાસ્તરનાકની સત્તામળી કરનાર ફાદેયેવને રચાને લેખક સંપત્તિ મુખ્યમંત્રી : ૧૯૫૯ માં સુર્કોવને રચાને ફાદેવ

કોન્સ્ટાન્ટિન ફેલિન :

— નવવક્રયા લેખક

— કૃષ્ણોવ મુખનો 'વિજય' સત્તાધારી (૧૯૫૬ થી સુકોવને સ્થાને)

કોન્સ્ટાન્ટિન સિમોનોવ

— અઠોડિ, નાટ્યકાર, નવવક્રયાલેખક : યુદ્ધકાળનો અમણી લેખક

— ૧૯૫૩ ના 'ઉદ્યાન' ના આરંભમાં સભ્ય

— ૧૯૫૪ થી કૃષ્ણોવ પંથી સત્તાધારી સાહિત્યકાર : એકુરેનજુર્ગની 'યો' નો કદર દીકાર...

— ૧૯૫૭-૫૮માં નવા ઉદ્યાને ઉત્તેજન આપવાના યુના (I) માટે બદનામ; આત્મકીકા; શુદ્ધિ પૂરી ન થતાં અમુક સમય ઉક્રમેક્સિસ્તાનમાં નિર્વાસિત

— ૧૯૬૧માં વર્ષા ૧૭ શુદ્ધિજીવોની અરજીમાં નવા ઉદ્યાને ૫૭ સદી કરવાની હિંમત કરેલી.

રિમોર્તિ

— કૃષ્ણોવવાદી સત્તાપક્ષી સાહિત્યકાર

— The Best Fortress (નવવક્રયા) નો લેખક

— ૧૯૫૮ માં વિટરરી ગ્રેડેટનો તંત્રી

— ૧૯૬૧ માં તેને તંત્રીપદેથી હટાવી તેના મદદનીશને ચઢાવ્યો

ક્રાચેતોવ

— નવસંતાનિનવાદી સત્તાપક્ષી સાહિત્યકાર

— ૧૯૫૭ માં વિટરરી ગ્રેડેટનો તંત્રી

— The Yershov Brothers (દુહિન્તસેવની Not by Bread Alone ને જવાબરૂપ નવવક્રયા ૧૯૫૮)

— ૧૯૬૦-૬૧ પાન્ક્રેચેવને સ્થાને 'ઓક્ટોબર' નો

સંપાદક :

કોન્સ્ટાન્ટિન પૌલોવસ્કી : (જન્મ ૧૮૯૨ : કીવ)

નવા હિપાટનો અગ્રણી પીટ હવિ - વિવેચક

- ઇઝાક બાબેતનો મિત્ર : સંસ્મરણો આલેખ્યાં.

- સોવિયેતમાં પ્રવર્તતી જ્યુલિયોની નીતિ સામે પ્રથમ વિરોધ પ્રગટ કરનારામાંનો એક જુદિજીવી.

- ૧૯૫૬ માં દુહિત્તસેવની નવવ્રકથા - Not by bread alone નો ખુલ્લો ટેકા.

- ૧૯૬૭ માં પ્રવાસે જઈ આવ્યા પછી તેના સંસ્મરણો સામે ટીકા,

આરિના રવેતાથેવા :

- પાસ્તરનાકની મિત્ર લેખિકા : રશિયાથી નિર્વાસિત લાંબા વિદેશ નિવાસ અંતે ૧૯૩૯ માં કુટુંબ સાથે પુનરાગમન. પતિને જોશમાં પૂર્યો, મરી ગયો અને દીકરીને પણ પકડી લીધો; પુત્ર યુદ્ધને મેદાને; અંતે રત્નેનાયેવાતેવ અત્યંત પછાત પ્રદેશમાં એકલ જીવન જીવવા ધિક્કી દીધી - જ્યાં ધરકામ સુધા મેળવવું અને કાચુ પૈષણ કરવાનું અશક્ય બન્યું. ૧૯૪૧ માં તેણે ફાંસો ખાઈ આત્મહત્યાનો માર્ગ લીધો.

જુલિયા નેઈમાન (કવિવિત્રી)

- સ્તાલિનયુગમાં મૌન - પ્રતિકાર

- ' ૧૯૪૧ ' (કવિતા) - છેક ૧૯૫૬ માં પ્રગટ થઈ ચકી.

કોર્નેઈચુક

- The Front (યુદ્ધક્ષણનું નાટક)

- Wings (નવાઉપાડનું નાટક - પ્રથમવાર ' કોન્સેન્ટ્રેશનોમાં ' નો ઉલ્લેખ)

આલગા બર્ગોલ્ડ :

- કવિવિત્રી : નવા હિપાટની અગ્રણી - ૧૯૫૩માં સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ અગ્રાજ જીવે કરનાર : એણે કવિનામાં માનનીની ' ઇમેજ '

સાથે મૃતિનું તાત્કાલ્ય હોવાનો આગ્રહ સેવ્યો અને સોંપાયેલ સાહિત્યમાં એજ તરવ જાણી અદ્ય છે તેનું કાચુ જમ્યાબુ કે તમામ આત્મવક્ત્રી જીમિંગ્સોની કોરેક્ટરીતે ગીકા કરવામાં આપી છે - પછી તે મને તે પ્રકારની હોય દા ત આસકા, અનિમિત્તા અગત આનંદ, અગત દુઃખ આદિ

[કવિના That Year]

[ઉપશત - વેશ પાવનોવા વેશ ઇબ્નર, વેશ કેટલિન્સ્કાયા - મણે કવિયિત્રીઓ માનવીના વ્યક્તિગત મનોભાવને પ્રગટ કરનારી જણાય છે]

એલેક્ઝાન્ડર ત્વાર્દોવ્સ્કી :

નૂતી પેઢીનો મૃતિ સપાદક એકિસમ ગોર્કીના ઉત્તેજનથી આગળ આવેના પાર્ટીની સેદ્ય કમિગીના સભ્ય, કુશોવને વધુ ઉદારમનવાદ તરફ ખેંચનાર

નવી પેઢીને પકબે જીભો રહેનાર નવા ઉદ્ઘાડના અમણી મુખપત્ર 'નોવિમિર' નો સપાદક

- એકમાત્ર જર્જોસ્ત્ર પછી તત્ત એક સાંતા કાબ્ય દ્વારા તેણે પોતાની અને પોતાના સાથીઓની માનવતા અને સત્ય પ્રત્યેની નિષ્ફળતાનો સ્વીકાર કર્યો

(સ્તાલિનયુગમાં બીજા કેટલાક લેખકોની જેમ તેણે અસત્ય આલેખન કરવાને બદલે મૂળ રહેવાનું વચ્ચે પસંદ કરેલું 'ઉદ્ઘાડ આવતા તેલો અનેક' નોખમકારક કૃતિઓ નોવિ મિરમાં પ્રગટ કરેલી પરંતુ પાસ્તરનાકની 'ડો ઝિવાગો' છાપવા ઈન્કારેલી)

એનજેની એવટુશેન્કો

૩૦ વર્ષનો જુવાન અગ્રણી વિખ્યાત કવિ

(આ અકર્માં જ એનું આત્મવૃત્તાંત તથા કાવ્યાદિ)

આન્દ્રેઈ વોઝનેસેન્સ્કી

૩૦ વર્ષનો જુવાન કવિ. ન્યૌજિ'વાવાસી : પાદરીના કૂળમાં જન્મેલો. બાળપણ બ્લાદિમિરમાં માળેલું. શિક્ષણ સિદ્ધીનું લીધેલું; પણ મુખ્ય કાવ્યક્ષેત્ર રહ્યું કાવ્યનું.

પાસ્તરનાકે એનાં પાછલાં વર્ષો દરમિયાન આ જીમતા કવિ અત્યે વિશેષ મમતા ખતાવી હતી. અને આ જુવાન કવિએ પાસ્તરનાકને યુરુ અને પિનાતુફ લેખ્યા હતા. પોતાની તમામ કવિતા એ કોર્કને ખતાવી હોય તો તે પાસ્તરનાકને જ.

[આ અંકમાં કાવ્યો]

વાસિલિ આફિસઆનોવ

૩૦-૩૧ વર્ષની ઉંમર એએવની જેમ કેટલોય સમય મોસ્કોની હોસ્પિટલોમાં કામ કરેલું.

મુખ્યતઃ વાર્તાકાર. કાવ્યોત્તે અને ઈન્ગ્લેન્ડના મિમલુ જેવો; શૈલીમાં પશ્ચિમી સાહિત્યની અસર નીચે અને કોર્ક પણ પ્રકારના સૂત્રવાદનો વિરોધી, સાહિત્યક ક્ષેત્રે 'નિરિસિસ્ટ' મળ્યાય છે.

[એ પેઢીની સમસ્યામાં Ticket to the stars (નવલિકા)નો કાળો; The Colleague વગેરે]

યુરી દાસાકોવ

સંગીતનો વિદ્યાર્થી; એ વાર્તા સમ્રાટો (૧૯૫૭-૧૯૫૮)

૩૬ વર્ષનો આ વાર્તાકાર અત્યંત સરમાળ છે બેલારનાં તોત્તમ છે. ૫૦૦ તેને પોતાનાં સર્જનનું ગોરવ છે એના દેહેવા મુગ્ધ, તે બીજાની જેમ કૈલી તરફ ધસાયો નથી. અને પોતાની ઉપર ખાસ ઈશાન બુનિનની અને નીજ એએવની અસર હોવાનું સ્વીકારે છે. તેની વાર્તામાં પ્રખટ થતી માનવપરિસ્થિતિ પત્તેની જોડી ઉદા સીનનાને કારણે ત્યાં એને 'અધ.પતિન લેખક' તરીકે ય નિંદવામાં

આવ્યો ॥ ડોન્સ્ટાન્તિન પૌસ્તોવસ્કીનો એ સિધ્ધ છે, અને ઘણે સમય એની સાથે રહે છે દર વરસે જૂન મહિનો કારેલીઆના માછીમારોનાં મુખમાં 'ઉત્તરી સ્વેનરાત્રીઓ'નો અનંદ માણવા જાય ॥

[આ અક્રમાં : 'આદમ અને ઈવ']

વિકટર નેટાસોવ

૫૧ વર્ષનો આદિઃ છતાં દેખાવે જુવાન છે રશિયાના યુકેન પ્રોજનો છે, પણ ઘાગે જર્થોર્જિયાનો ૧૯ મી સદીના મહાન લેખક નેટાસોવનો તે વય જ છે

૧૯૪૭ માં તેને નવનકથા 'ફટલાઈન સ્ટાલિનગ્રાડ' (હાર્વિલ લડન-૧૯૬૨) માટે સ્ટાલિન પારિતોષિક મળેલું (કેના દષ્ટિએ પણ આ એક ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે) તેણે અનેક યુદ્ધનવલિકાઓ લખી છે, તથા ખાસ તો એણે સોવિયતની ડોન્સેન્ડ્રેચન કેમ્પમાંથી પાછા ફરેલા સૈનિકના અનુભવો આલેખ્યા છે (કિરા જ્યોર્જિએવના ન્યુયોર્ક, ડેન, ૧૯૬૨), તથા સ્ટાલિન પૂજારાદ વિરોધી એક નવનકથા પણ લખી છે તાજેતરમાં (૧૯૬૩ માં) તેણે અમેરિકા અને ઈટલીની પ્રવાસ તોષ લખીને આફત વડોરી લીધી છે ('દરિયાની આ પાર પેન પાર') વી પોમરોન્તસેવ-

- ઉપાત્તો અગ્રણી "સાહિત્યમાં સુચાર્" અને 'અત રાતમાનો અવાજ" લેખનો પુરસ્કર્તા (૧૯૫૩)

માર્ગરિટ એલિગર

- ઉદાઃ યુગની કવિયિત્રી (૧૯૫૬) Truth (કાવ્ય)

- ૧૯૫૭ મેમાં ફ્રાંસે લખ કરે ટીકા કરી એલિગર જેવાન ચર્ચ ગર્ચ ચાર મહિને જતાં જાતમ-ગીકા કરી

નસાદિગર દુનિન્તરોન

- Not By Bread Alone (નવનકથા) થી મજહૂ જાન્યો

આ નવનકથાની અસર લેખકે નહિ ધારેલી એરી, પ્રયત્ન-

વ્યાપક ચર્ચા આ નવનકથા નવરૂપી સાહિત્યિક કૃતિના જેન્દ્ર-અદોલ્ફની પુસ્તકોની ખૂબી ચર્ચા, ચુવાનોએ એને સ્નાયિનપુત્રી ' મદા અસત્ય ' સામે ' મદા સત્યની ' પુસ્તકોની તરીકે આવકારી.

સાદેએનિત્સિન

- " One day in life of Ivan Denisovitch "

કાન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પની આત્મકથાનક નવનકથાથી મશહૂર.

ચુરી નાગિબિન

- સિને દલાનો અખ્યાસી

- ૧૯૩૯ થી લેખન.

ચુલાત ઓલ્દશાવા :

એવલુશેન્કો, વોલ્કેન્કોની આદિની જેમ ૧૦,૦૦૦ની મેદની
' આકર્ષનારો કવિ ' .

એસા આખમાદુસિન

- નવા ઉવાડની મશહૂર કવિયિત્રી

- ૫૪૧થી પુચાન કવિ એવલુશેન્કો સાથે લગ્ન કરી છૂટી પડેલી.
[' Volcanoes ' - કવિતા]

વેરા ઇન્કેર :

- દાયાદાળ નવનકથા સામે સર (૧૯૫૩)

વેરા પાવનોવા

- તલુ તલુ સ્નાયિન-પ્રાગ્તોચિત્ત વિજેતા

- નવા ઉવાડની ત્રીજી નવનકથા : Seasons of the Years

ઉસ્પેન્કોવા

- ૧૯મી સદીના મુદાન નવનકથાકાર અને ઉસ્પેન્કોની પૌત્રી

- નવા ઉવાડની અગ્રણી નવનકથા " Our Summer. "

સ્ટેપન શિગપાચેવ

- નવ ઉવાડવાદી અ-સાહચર્ય કવિ

- કેટલોક સમય મોરો લેખકસમનો પ્રમુખ

ગાલિના નોલોચેવા

- Battle on the Way (નવલકથા : ૧૯૫૪)

એસ. ઓરિન

- નવા ઉપાકર્તુ નાટક The Guest : ' ક્રાંતિકારી આદર્શ વાદનું પતન ' ચોંધે છે.

બોરિસ પાલેવોઈ

- (તંત્રી ' યુનોસ્ત ' : નવમનવાદી)

વાશિન

- Vologoda's Wedding (૧૯૬૩)

પ્રોહ્રોચુક પાલ્યાકોવ

- The Story of a Story of Frieman Prokhrochuk (વાર્તા ૧૯૫૩માં પ્રગટ) : સમાજવાદી ; વાસ્તવવાદ - ઉપરની અપકર કટાક્ષિત.

[આ અંકમાં ઉપરની વાર્તા] :

સગીં મિખાઇલોવ

- સોવિયેતના રાષ્ટ્રગીતનો કવિ

- An Oriental Fable માટે દીક્ષાપાત્ર.

બોરિસ રહુત્સી :

- ૧૯૫૭થી સ્વૈરવિદારી કવિ તરીકે ખ્યાતિ.

કાતેયેવ

- નવઉપાક-૫થી ' યુનોસ્ત ' (યુવક) નો તંત્રી

- વિદેશ જઈ આવ્યા પછી તેના સંસ્મરણો માટે ઝાટકછી.

વિ. કાવેરિન

૧૯૬૨ : કુશોન ઉપરના ૧૭ બુદ્ધિજીવીઓના પત્રોનો એક સારથિ

[A Piece of Glass : ૧૯૬૦]

કેનઈ ચુકોન્કી

— કુશોવ ઉપરના પત્રનો સાથી : નવ ઉત્પાદનો એક અમરણી
[The Road We Choose : નવલકથા]

વિ. લેન્ડોઆકોવ : The Three, The seven and the
Ace (૧૯૧૦)

કોઝેવનિકોવ : Apparition (૧૯૧૦); Introducing
Baluev (નવલકથા) ૧૯૧૦

કેન : Afloat and at Anchor (લેખ-૧૯૧૦)

એન. કુશોવ : The difficult Test "

એસ. ક્લોવ : Save our souls (નવલકથા)

એ. પોલુખિન : Whirlpool "

એ. એપેકસીન : Butterfly

ચુમિયા : The Chestnut House

સિમારોફ : The Temptation of Fragi

વી કેટલિનરકથા : Otherwise It is not Worth Living
(નવલકથા)

રેવોડોવ : The Love Affair of Engineer Isotov
(નવલકથા)

ઈનિલ આનિન : I walk into the Storm.

ગોરોદેસ્કી (નાટ્યલેખક) :

— પાટીમાં ધૂમેલા ' ડેરીઅરિસ્ટો ' પર પ્રહાર.

મારિઅન્દ્રોવ (નાટ્યલેખક) :-

— સોવિયેતમાં ' સ્તિસ્વા ' તરીકે ઓળખના - ઉદ્ગ્રાહન, વિમાર્ગી
(અમેરિકાના ' ટેડિ ઓવ ' જેવા) કિંગ્ડોમની સમસ્યા પર પ્રકાશ.

અપ્રામ તર્જી

આરબનાં વયો દરમ્યાન અનેક પ્રિ-લેખકોએ ઉપનામો ધારણ કરીને અગર તો દશા બ નામ ઠામ બહેર ન ચાલ્યો એવી જોગવાઈથી પોતાનાં લખાણો વિદેશ સગ્રહાવી દીધાં હતાં, એમાંનાં એનેક ' પ્રે બેન્સ એન્ડ કમ્યુનિકેશન ' (સામયિક) માં સમ્રદિન છે

આ બધામાં અપ્રામ તર્જીનું નામ એકાએક બહાર તરી આવે છે અવસર એ ઉપનામ જ છે અને કદાચ દજી લગી એણે પોતાની સત્તી જોળખ પ્રગટ કરી નથી, પરંતુ એની વાર્તાઓ The Trial Begins તથા You and I તથા The Icicle મશહર બની છે - અને આ લેખક નવાંદિત હો કે પ્રૌઢ - પીઢ હો પરંતુ એના વિચારો અને એની 'દુધોગી તો' પરિપક્વ હોવાનું જણાય છે - કદાચ ત્યાંનાં છુદ્ધિજીવોએમાંના એ નાનકડાં જૂથની વધક દૃષ્ટિનો પરિચય આપણને એનાં લખાણોમાં યાવ

અન્ડર નિઝવેસની

૩૮ વર્ષનો સિલ્પી તરેહ તરેહનાં વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે - ધાતુ લાકડું, પથ્થર લોખંડ વાસ્તવ વગેરે ઉત્તમમાં જન્મેનો - ત્યાં ધાતુકામના કારખાનમાં કામ કરેલું યુદ્ધ દરમ્યાન યુદ્ધનમાં રણમેદાને હતો મશીર રીતે કાચલ થયેલો પાછળથી સોવિયતની જેલ - છાવણીમાં થઈ લાગેલો । ત્યાંથી છૂટ્યાં માદ શૈલ્યુદ થયો - સુરિકોલ આર્ટ ઈન્સ્ટિટ્યુટ મોસ્કોમાં ૧૯૫૦ થી ૫૩ થતા કાલે દરમ્યાનનાં એનાં મોટા લાગનાં શિલ્પમાં ૩૩ મુખ્ય લાવદતો - યુદ્ધ અને જલતો બચ । છેલ્લાં ટેટસાંક વરસોથી આધુનિક ' સાઈનરનેટિક્સ 'ના યુગમાં માનવી અને યન્ત્ર વચ્ચેના સબધ અગે તે વિશેષ રસ લઈ રહ્યો છે

એન્ડરેકશનિસ્ટ ' (અમૂર્તવાદી) કલાકાર તરીકે તે સૌથી અમણી ગણાતો હોઈ કૃત્રિમયુગમાં તે સૌથી વધુ ' જોખમી ' ગણાયો છે (પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ, અગ્રેજી સિલ્પી દેવી મૂરની સાથે તેને સરખાવાય છે

લેવ હાસિલ (જુલુ જુલિજીવી)

— માળ વાર્તા પરીકથાનો લેખક

આ હાગ લખ કર કટાક્ષનો ઉપયોગ

દાન ' ધ ટેઈન ઓફ ડી માસ્ટર ક્રાફ્ટમેન '

આવાર્તા દ્વારા ' Vainglorious ' સ્તાવિન ઉપર કટાક્ષ x x x

(૧૯૪૭માં એક નવનકથા My dearboysના ભેગી આ વાર્તા થ પ્રગટ થઈ ગયેલી !)

પાત્રદેશન :

— ' ઓન્ડોનર ' (સામરિક) નો ત ની • (૧૯૫૪)

[In the name of the Young • નવનકથા • ૧૯૬૦]

તિઓનોવ :

નવા ઉવાકનો અમચી પીઠ કવિ-વિવેચક

ઓઓલેવ :

— જૂની ચેલોનો મિનકમ્યુનિસ્ટ લેખક

— ' નવો ઉપાક ' નો આલેક્સ લેઈ, આ તિવસોમાં ધણા બધા

લેખકોએ ફરી વળી મૌનનું હથિયાર ઉમામ્યુ હતું, તેથી અકગાઈ, એ લેખકોને સમોધી બોલી જઈઓ

“ આપણે સીંભણીએ છીએ કે સગીતમાં ‘ મૂક ’ નો આવરો મુક કરુણ સૂરા કાઢાય જનુ લાગણી અને વિચારો પ્રગટ કરે જ તમારુ મૌન લયભર્યું ”

ચેષ્ટાવ :

- ૧૯૩૨ થી આત્મચિન્તાની અભ્યાસની સૂચના,
- ૧૯૩૬ થી આત્મચિન્તા-સંસ્થા-પ્રધાનને રચાને આધી
કરીને ચેષ્ટાવ મુખ ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮
- ૧૯૩૮ ના રિસેઝરમાં આને ખસેડી ખેરીઆને ઉપર
લાવવામાં આવ્યો. આ પછી ચેષ્ટાવ સમયમાં ચેષ્ટાવને
કાર કરવામાં આવ્યો હતો.

અધ્યાનોવ (મુદ્દા : ૧૯૪૮)

- આત્મચિન્તાની વિશ્વાસપાત્ર સામગ્રિ આત્મચિન્તાની વારસદાર
મથાપેલો.
- ૧૯૩૪ થી સાહિત્યમાં ' સમાજવાદી વાસ્તવતા ' નો વિજ્ઞાન
સિદ્ધાન્ત ઠોકો ખેસાડનાર,
- ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૨ સુધીના અધ્યાનોવ-મુખ

હુનાચારકી

- લેનિનનો સાથી
- સોવિયેતનો પ્રથમ સાહિત્ય - સિદ્ધાન્ત - પ્રધાન

લિયોનિડ ઈલિચેવ

- મુશ્કેલીવાદી ૧૯૬૨ થી મુખ્ય સત્તાધારી : ' એ ઇલિચેવ -
લેનિનના કમિંગ ' નો વડો

કેટલીક સંજ્ઞાઓ

GLAVLIT • સ્તાલિનયુગી 'સેન્સરશીપ'ની સંસ્થા

VOKS • વિદેશ સાથેના સરકાર સંપર્કની સંસ્થા

LEF (Left Front Writers)

NEP ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી (ઇ સ ૧૯૨૧-૧૯૨૫)

Fellow Travellers (સાથી-પ્રવાસીઓ)

RAPP પ્રોસેક્યુટર (કામદાર) લેખક સહ; ૧૯૨૬માં
વિખેરી નખાયો)

ALL RUSSIAN UNION OF WRITERS.

- મોટા ભાગના 'સાથી સાહિત્યકારો'ની પ્રથમ સંસ્થા

ALL RUSSIAN UNION OF SOVIET
WRITERS.

- ઉપરની સંસ્થા નવ ધર્મ પછી નવું નામ

THE UNION OF SOVIET WRITERS
(W. U.)

- ઉપરની સંસ્થા નવ ધર્મ પછી નવું નામ

૧ ઠી પતિઃ ૧૯૩૪ ; બીજી ૧૯૫૪ : ત્રીજી ૧૯૫૬

CHEKA : સ્તાલિનયુગી સુપ્રેમર તંત્ર

OGPU

NKVD

MVD

Agit-Prop . પાર્ટીની મધ્યમ સમિતિની ' એજિટેશન પ્રોપે

ગેન્ડા' ઉપસમિતિ

LITFUND (Literary Fund)

આકસેનોવ :

‘સાથીદારો’ (વાર્તા)

(એક મુખ્ય પાત્રના મોઢે)

હિં આ તો કેટલું ત્રાસદાયી છે ! આ બધા જિંદગી આદર્શો માત્ર આદર્શવાદીઓ જ નથી ઉચ્ચારતા હજારો અદમારો વ એ રટે છે ! જેરીઆ પણ પ્રાંતોને હેતરતો ત્યારે એ જ સૂત્રો ઉચ્ચારતો હતો - હવે તો આપણે એનાથી સારી પેઠે બહુધાર થઈ ગયા છીએ. માત્ર સ્થળાંતર એ બધા સખ્દો બની ગયા છે. હું કેવળ મારા અંતરાત્માને વક્ષદાર છું અને નહિ કે સખ્દાણુ સૂત્રોને. એ તો, કીધટા, સૂન્ય જીવન જે, તે ભોવાળાથી, આપણને શેકે છે...

(કુનોસ્ત : ૧૯૬૦ નં. ૧)

વોળનસેન્ડ્રી (કવિ)

(કેમ જલે પોતાની પેદીની જવાબદારી સ્વીકારતો લખે છે :)
માનવી જ્યારે લખે છે ત્યારે એ આ વિશ્વમાં એના પથગંબરી પેગામની લાગણી અનુભવે છે. રશિયન કવિનું આજનું કર્તવ્ય માનવીના જીડાણમાં ડોકિયું કરવાનું છે.

સ્તાલિનના વારસદારો | એવતુરોન્કે

મૂગા હતા પ્યારસ

મૂગા મૂગા અગત્ય કાચ

ફરજ પગ ઊભેલા સૈનિકો

— વાયુલક્ષ્મીએ તાબ્રવશું

ભીસા મૂગા મૂગા

મોસોનિયમમાંથી બહાર કાઢી ઉપાડી ગયા ત્યારે †

સમયેની ઉપગ્રહ ધૂણીએ ધૂમરી લીધી

અને ઉચ્છવાસ છિદ્રો વાટે વહી મૂક્યા

ગાદીવેળી બેથોનેટોની સાથે બસાઈ ને

ઉચ્છવાસ

સમયેની હવામાં ધીમી તરી રહી

એ પણ મૂગા હતો

— એ પશુ !

— મૂગા અને મૂત

મસાલા કરેલી મુઠ્ઠીઓ

ગુળીગતાથી વાળી રાખી

ફેવજ મુત્યુનો ટોચ કરી રહ્યો હતો

— અદરખાનેથી જનમુસી હતો

એનું કફન ઉપાવનારા પ્રયેને

એ એની રજાનિમાં કોતરી ગખવા ઈચ્છતો હતો

† કુશાવના દાથે સ્તાલિનનું સળ મોસોનિયમમાંથી બસાઈતું ત્યારે

— રાવજાન અને કુરુક્ષેત્રના જુવાન રત્નરેણે,
જેથી પાછળથી કે ઈક રીતે ય
તે હજારો— હુકડી સમુ જગ ભેગુ કરી લે,
ને હનરમાંથી છાડીને

આ બેવકૂફ જવાનોને પહોંચી વળે

એ જરૂર કેશ વેતરણમાં હતો

એ તો આરામ પૂરતો જ ઝોઢો મયો હતો

અને—હુ, આપણી સરકારને સંબોધતો,

વિનવી રહ્યો છું —

બેવકા —

અને તથા મજા કરે

— આ આરસની ચોખી કરના સત્રીઓ

જેથી સ્તાલિનને ફરી ઊઠતો ખાગી સાથ

અને સ્તાલિન સાથે

જૂનકાળને યે

અતિ પવિત્ર અતિ મૌરવવતા જૂનકાળની વાત નથી —

દુર્હસિન અતે મેઝિતોઝારકની નહિ,

અને નર્વિન પર રાતો પ્વજ ફરક્યાની ય નહિ.

જૂનકાળ અહીં તો

મારા મનથી તો

પ્રજાની બનાઈને હિવેખ્યાનો

જુદા આરોપનો

નિર્દોષ માનવોની ધરપકડોનો છે

આપણે સમ્યાઈથી ધાન વાખ્યા

સમ્યાઈથી ધાણ ઝોજાણી

અને સચ્ચાઈથી રણાંગણે લિપકયા

અહના સૈનિકો જતી

પણ એ જીંધો અમારાથી

મહાન હેઠળની શક્તિએ

એણે મને તે જૂઠા સાધનો

યોગ્ય લેખ્યાં જાન્ય સાધ્ય અર્થે

એ દૂરદર્શી હતો.

રાજદ્વાર કમળોની ઠળામાં ચતુર

એ ધણા વારસદારો મૂકતો ગયો

અહીં - આ પૃથ્વી પર

મને લાગે છે :

શમષેગીમાં ય રેલિફિન નખાવ્યો છે

સ્તાલિન મૃતનાઓ પાઠવે છે

અન્વેર હોકસાને†

ખોળે ક્યાંક એ કફન નીચેથી દારડાં પહેંચતા ય હોય†

ના સ્તાલિને નમતું નથી જોખ્યું

એ માને છે :

મેળને ~ પટ્ટી આપી ચક્ર છુ

અમે છપાડ્યો

એને

મેસોલિયમમાંથી

પણ સ્તાલિનમાંથી જીતરેલા અમે

થી રીને સદીયું

સ્તાલિનના વારસદારો !

† આલ્બેનિયાનો કદર કમ્યુનિસ્ટ વિરોધી, ખુલ્લો સ્તાલિન-માઓ વાદ
કમ્યુનિસ્ટ વડે

કેટલાકે એના વારસદારો

‘નિવૃત્તિ માં ગુલાબો ચૂરે છે

અને મનોમન માને છે

એમની દક્ષાપટ્ટી છે અદ્વૃષ્ટી

ખોળઓ તો મથ પર ચઢી સ્નાયિનને બાંધે છે,

પણ રાત્રીએ

વીત્યા દિનોની ઝખનામાં ઝૂરે છે

કશી નધી નવાઈ કે

સ્નાયિનના વારસદારો આ દિનોમાં

પક્ષાધાત્મી પટકાયલા લાગે છે *

એ બધા-એકે વેળાના ખમતીધરો

આ વેળાની

ખાલી કેદ-છાવણીઓને ધિક્કારે છે

અને લોકજમટયા-

કવિને સાંભળી રહેના સમાચરોને - ફિટકારે છે

૧૪ મને માફનિયતથી

સાબરો કરે છે

અને થોડાક ટકોરે મ છે

‘બના શાન આ બધું ૧’

- હું મૂંગો - હેવા ઈન્કારુ છું

આ પ તી પગ સ્નાયિનના વારસદારો લાગે છે ત્યાં લગી

મને લાગે છે કે મોસે લિયમમાં સ્નાયિનનું જૂન

જાનું જાનું આંગ માટે છે

[અનુ ભાગીવાદ ગામી.

* હાથરોગથી પટકાયેલા કૃષ્ણોત્તમ દરીફ કોઝોવનો સંકેત મનાય છે

मुख्य संदर्भ साहित्य

- Encounter (Pamphlet No 9)
- Encounter (1962 & 1963 Special number)
- Partisan Review (Special number 3-4 1961)
- The March of a Conspiracy : Gopal Mittal
(National Academy-Delhi)
- The Writer and The Commissar
George Palocz-Horvath (Bodley Head)
- Problems of Communism : (1960-1961-62
Files) (Special supplement - Priscilla Johnson)
- USSR Bulletin : (1960-61-62 Files)
- The Interpreter (1963 - April)
- Soviet Survey : (1960-61-62 Files)
- The Naked God : Howard Fast
- Khrushchev's Russia Edward Crankshaw
- Yevtushenko (Selected poems) (Penguin)
- From Pushkin to Maykovski Janko
Lavnn (Sylvan Press)
- Tasks of Soviet Writers A A Zhdanov
(P P H)
- Problems of Soviet Literature M. Gorki
- C. P S U (B) on Literature and Art
(1946-48) (Moscow)

‘ હન્સાફનો ખ્યાલ ’ જ્યારે,

ઉચ્ચતર મૂલ્યોના ખંડનનું કામ કરે છે
ત્યારે, ખરાખરીની કુણતા પ્રગટે છે.

—મેક્સ શિલર